

İSLÂM KELÂMI

A. S. TRITTON

Çev.: Prof. Dr. MEHMET DAĞ

İSLÂM KELÂMI

A. S. TRITTON

Çev.: Prof. Dr. MEHMET DAĞ

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Bundan sonraki sayfalarda çevirisini verdiğimiz A. S. Tritton'un "*Muslim Theology*" adlı eseri, 1947 yılında Luzac tarafından Kraliyet Asya Cemiyeti (*The Royal Asiatic Society*) adına yayınlanmıştır. Bu eser, görüleceği üzere, başlangıcından özellikle VI/ XII. yüzyıla kadar, düşünce faaliyetlerinin ve yeniliğin en yoğun olduğu bir devredeki kelâm düşüncesinin geçirdiği çeşitli aşamaları ele almakta ve bunu yaparken de, eserin yayınlandığı yıla kadar özellikle batıda yapılan incelemelerin sonuçlarını da dikkate alarak, büyük ölçüde ana kaynaklara dayanmaktadır. Eser, bu itibarla, kelâm düşüncesiyle ilgili önemli metinleri '*birleştirci*' (terkipçi) bir anlayışla biraraya toplamakta ve bu metinler çoğunlukla ayrıntılara kadar inmektedir. Metinlerin ayrıntılara girdiği konularda, okuyucunun, hiç kuşkusuz, kelâm hakkında temel bilgilere sahip olması gerekmektedir.

Eser, düzenli bir biçimde yazılmış olmasına rağmen, kullanılan kaynakların genellikle basım yerlerini vermemekte, hattâ bazı eserlerin sadece isimlerini vermekle yetinmektedir. Biz, elimizdeki olanaklar ölçüsünde bu eksiklikleri gidermeye çalıştık; bazan bir kaynağın eserde kullanılan baskısından farklı bir baskısını kullanmak zorunda kaldık ve bir kaç yerde dipnotlarını o baskıya göre düzenledik. Öte yandan yazarın, *British Museum*'da bulunan elyazmalarını kullandığı Ahmed b. Hanbel'in "*er-Redd alâ'z-Zanâdika ve'l-Cehmiyye*" adlı eseri ile el-Eş'ari'nin "*Kitâb el-Luma*"sının bugün elimizde bulunan baskılarını dipnotlara ve bibliyografyaya ekledik.

Eserin genel okuyucuya ve İslâmî alanda çalışanlara yararlı olması dileğiyle.

16. VIII. 1978
Ankara

Mehmet DAĞ

İÇİNDEKİLER

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ	3
YAZARIN ÖNSÖZÜ	7
BÖLÜM	
I. GİRİŞ	9
II. İLK FIRKALAR	23
III. KELÂMIN BAŞLAMASI	57
IV. MU'TEZİLE	82
V. TEPKİ	109
VI. ARA DEVRE	114
VII. İKİNCİ MERHALE	139
VIII. SÜNNİLİK	163
IX. SON MERHALE	189
X. EK	203
BİBLİYOGRAFYA	210

YAZARIN ÖNSÖZÜ

Forlong Bequest Fonu'nun mütevelli heyeti, bu kitabın yayınlanması için gerekli bütün masrafları ödemişlerdir; bu nedenle önce bu ince tutumlarından dolayı içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca güç bir iş olan provaları okuduğu için S. Hillelson'a da şükranlarımı belirtmek benim için zevkli bir ödevdir.

Dipnotların düzensiz bir biçimde dağıtıldığı görülecektir; dizinleri olan tanınmış eserlerden veya *el-Milel ve'n-Nihal*'in içindekiler tablosundan gerekli bilgilerin kolayca elde edilebileceği hallerde kaynaklar belirtilmemiştir. Sadece tarihi önemi olan isimlere dizinimizde yer verilmemiştir.

Geriye mürettip ve yayımlayıcının dikkat ve titizliğine takdirlerimi belirtmek kalıyor.

A. S. Tritton

I. BÖLÜM

GİRİŞ

KUR'AN

ORTAM

ÖZET

İslâm kelâmı hakkında verilecek her bilginin Kur'ân'la başlaması gerekir. Burada Kur'ân, kelâmın temeli olarak kabul edilir. Hz. Muhammed bir kelâmcı değil, dini tebliğle görevli biri idi. Bundan dolayı, kendi sözlerine verilen anlamlardan bazularına, yaşasaydı, hiç kimse kendisinden daha çok hayret edemezdi. İslâm dinine göre, Allah âlemden ayrıdır; âlemin yaratıcısı ve mutlak hâkimidir. O'nun yüceliği, kelime anlamı ile ele alınca, Kendi arzuları dışında hiçbir kanun ve kural tanımayan bir mutlak hükümler (Kur'ân, *Abese*, LXXX, 22) biçiminde ifade edilmiştir. “Allah sizi ve yaptıklarınızı yarattı” (Kur'ân, *Sâffât*, XXXVII, 95) âyeti bu mutlak hükümlerliği ifade yollarından biridir. Allah mutlak olduğu için Kendi kararları ve buyruklarıyla bağli olamaz (Kur'ân, *Ra'd*, XIII, 39); nesh görüşü işte bu anlayıştan gelmektedir. Öte yandan insanın bağımsız olduğu da belirtilmiştir (Kur'ân, *Nebe*, LXXVIII, 40). Her iki fikir de bir âyette birlikte bulunmaktadır: “Rabbinizden af dilemek için yarışın,... O, bunu dilediğine verir” (Kur'ân, *Hadîd*, LVII, 21). Hz. Muhammed, hayatının sonuna doğru, insana hür seçim sahibi (*muhtar*) bir yaratık olarak seslenmiş, fakat Kur'ân'ın son bölümlerinde (sûrelerinde) insanın Allah'ın denetiminde olduğu üzerinde daha çok durulmuştur. “Allah, insanları doğru yoldan çıkarır” sözü, anlamı ne olursa olsun, sonraki devrelerde daha çok yaygınlaşmıştır.; “Allah kalpleri mühürler” âyeti daha sonraki devirlere aittir; “kalbin üzerine bir perde örtmek”, hem ilk zamanlara hem de sonraki zamanlara aittir. Çoğunlukla Allah'ın doğru yoldan saptırması günahın sonucu ve cezasıdır; bunun genellikle kazanıldığı söylenir; kötülük (*şerr*) ise insanlardan gelir (Kur'ân, *Nisâ*, IV, 81).

Allah bağışlayıcıdır (*rahim*) ve insanlara en iyi ödülü ihsan eder. Allah'a ve resulüne inanan kimsenin iyi işler işlediği peşinen kabul edilir; "*inanan ve doğru yolda yürüyen*" sözlerinin birarada kullanılması yaygındır, fakat faziletin (erdemin) imanın bir ürünü olduğunu gösteren hiçbir işaret yoktur. İman, ilahî bildirin (tebliğin) doğru olarak kabul edilmesi, tasdikidir (Kur'an, *Muhammed*, XLVII, 2); Saint Paul'un kullandığı anlamda hayatın ilkesi değildir. İman artabilir (Kur'an, *Müddessir*, LXXIV, 31); Hz. Muhammed'e tabi olanlara özgü değildir (Kur'an, *Mâide*, V, 73); İslâm (gerçek din) imandan daha fazla bir şeydir (Kur'an, *Hucurât*, XLIX, 14). Şu sözlerin altında katı ferdiyetçilik yatmaktadır: "*Herkes kendi yükünü taşır*". Bu âyet Kur'an'da 5 kez tekrarlanmıştır; bir şâir bu âyeti şu şekilde ifade etmektedir: "*Herkes sadece Allah'la karşı karşıya gelecektir*". Daha toplumsal bir hayat görüşü şu âyette yer almaktadır: "*Onlar hem kendi yüklerini hem de doğru-dan saptırdıkları kimselerin yüklerinden bir kısmını taşırlar*" (Kur'an, *Nahl*, XVI, 25); aynı görüş, sadece Allah'ın izniyle de olsa, başkaları için dua etmenin geçerli olduğu düşüncesinde de bulunmaktadır. İyi ameller kötülerini giderir (Kur'an, *Hûd*, XI, 114). Bir çok âyetler, Allah'ın inananları cennete sokması gerektiğine işaret eder.

Günah ekseriya Allah'a karşı isyan biçiminde gösterilir; günah şeytanın vesveselerinin veya nefsin arzularını takip etmenin bir sonucudur. Bundan dolayı daha sonraki bir tarihte, ayrılanlara "*Ehvâ Ehli*" adı verilmiştir. Küfür büyük günahdır; dolayısıyla affedilemez, fakat küfreden tövbe ederse, yine de affedilir. Günahın dereceleri vardır (Kur'an, *Şûrâ*, XLII, 34).

Cehennem azabı ebedî olduğu için içindekilere şefaet etmek faydasızdır (Kur'an, *Müddessir*, LXXIV, 48).

Peygamberler günah işleyebilir (Kur'an, *Hucc*, XXII, 52). Her peygamberin bir hasmı (düşmanı) olduğu fikri (Kur'an, *Furkân*, XXV, 31), bazı aşırı kimselerin aşırı davranışlarını teşvik etmiş olabilir (Bak., bu eser, ss. 31-32).

Bir kaç düşünce tarzı, Kur'an'ın âlemden önce yaratıldığı görüşünü ortaya koymak için, biraraya gelmiş olabilir. Hz. Muhammed'den önceki peygamberlere hakikatın bir kısmı öğretilmiş ve onlara Kur'an'ın neshettiği kitaplar verilmiştir. Bir veya bir kaç kitapta ecelden söz edilmiştir (Kur'an, *Ra'd*, XIII, 38); âlemdeki her şey bir kitapta yazılıdır (Kur'an, *Yûnus*, X, 62). Kur'an'ın kendisi ise "*Levh-i Mahfûz*"dadır (Kur'an, *Burûc*, LXXXV, 22). Allah'ın kelâmı tükenmez (Kur'an, *Kehf*

XVIII, 109). “Allah’ın kelâmı” İslâmın bildirdikleri anlamına gelir (Kur’ân, *Tevbe*, IX, 6); el-Beydâvi’ye göre ise, o, Yahudî şerî’atı demektir (Kur’ân, *Bakara*, II, 70). Hz. İsa, *Kelimetullah*’tır (Kur’ân, *Nisâ*, IV, 171). Allah “benim kelâmım” sözünü Hz. Musa ile konuşması için kullanır (Kur’ân, *A’râf*, VII, 144).

Âlemdeki olağanüstü olayların; Allah’ın kudret ve hikmetine delil olduğu üzerinde ısrarla durulması vahiyden bağımsız tabii bir din bulunduğu görüşüne yardımcı olmuştur.¹

“Allah ve resulü” deyişinde Allah ve Hz. Muhammed’in sürekli birarada zikredilmesi, Hz. Peygamberin ayrı bir saygı ve tazim görmesine zemin hazırlamıştır. Burada Kur’ân’ın Hüküm Günü ve cesedlerin dirilmesinden söz ettiğini söylemek gereksizdir.

Bazı fikirlere geliştirenler Kelâmcılar değildi. Allah’ın insanlara olan sevgisi bir kaç kez tekrarlanır ve Allah’a, güzel isimlerden (*el-esmâ el-hüsnâ*) biri olan *vedûd* (seven) adı verilir; bunun yanından Allah’ı sevmek insanlara düşen bir ödevdir.

Kelâm bunu reddetmiştir; Cüveynî’nin yazdığına göre, Allah ne sever ne de sevilir. “Biz seni boşuna yaratmadık” (Kur’ân, *Mü’minûn*, XXIII, 115) âyeti âlemin insanlar için yaratıldığını ileri süren *Nahl*, XVI, 14 gibi âyetlerle biraraya getirilirse, bu, Allah’ın yaratmada bir hedefinin bulunduğuna işaret eder. Kelâm, Allah’ın hedefinin veya amacının ne olabileceği sorusunu insanların sormasına izin vermemektedir. Bir kaç yerde ise kesin tevhid ifade etmeyen ve uknumları telkin eden bir şeye işaret edilmektedir. Allah’ın ruhu ve emri O’nunla âlem arasında yer alır.²

ORTAM

İslâm, fetihler başladığında, kendine özgü bir durumda idi. Bir kelâm ilmi olmadığı gibi, hukuk denebilecek pek az şeye sahipti; bu nedenle herkes geniş sınırlar dahilinde, kendilerince doğru olan ne ise onu yapıyordu. İlk üç yüzyılda sünnet görüşüne bağlı bir zümre tesis edildi; bu devir-

1. Karş., Ebû’l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâ’ik et-Tenzil*, Bakara, II, 25’in tefsiri, Bûlak 1318/1900: dünyevi menfaat yanında, “hakim ve kudretli bir yaratamın delilleri olan dini menfaat, âlemin ve oradaki olağanüstü olayların tefekkürü de bulunmaktadır” (yine Âl-i İmrân, III, 185’in tefsiri). Bu, Taberî’nin “Rablerinin bir olduğu ile ilgili bir delil” ile karşılaştırılır, *Târîh el-Rusûl ve’l-Mulûk*, neşr. J. de Goeje, 15 cilt, Leiden 1879-1901, c. I, s. 149.

2. *The Encyclopedia of Islâm*, “Nefs” maddesi, (eski baskı), Emrin burada ne anlama geldiğini kimse bilmemektedir.

de eşit haklara sahip olan 4 sünni fıkıh mezhebinin ortaya çıktığı özellikle göze çarpmaktadır. Bu, din çeşitli biçimlere büründüğü bir sırada, başlangıçta egemen olan karışık durumun bir yansımasıdır.

Devletin Dini. Devlet, memurlarını, dindarlıklarına göre değil, yeteneklerine (ehliyetlerine) göre seçmiştir; müslüman olmayan milletlerle anlaşmalar yapmış; bu âlemin nimetlerinden yararlanmış; belki de dini pek ciddiye almamıştır. Abdülmelik hakkında şöyle denir: Halife olduğu haberi geldiğinde, Kur'ân onun dizleri üzerinde idi. O, şu sözleri söyleyerek Kur'ân'ı bir tarafa bıraktı: "*Bu, benimle senin ayrılman demektir*".³ Daha ilk zamanlardan itibaren devlet, şerî'atın bilmediği *mukûs* adı verilen bazı vergiler toplamakta idi. Bu, belki de, vergi memurlarının kurt ve çakallara dönüştükleri fikrinin kaynağını oluşturmaktadır.⁴

Devletin kendi taraftarları bulunuyordu. Süleyman'a *el-Mehdî* lâkabı verildi ve aynı lâkab II. Ömer için de kullanıldı.⁵ Bir şâir şunları söylemektedir: "*Mü'minlerin emiri ve sebep olduğu yaralar ecel gibidir; onda kimse hata bulamaz*".⁶ Bir asinin, insanları halife Mu'a'viye'yi tahtından indirmeye ve Allah'a inanmamaya davet ettiği söylenir.⁷ Daha sonraki bir devrin yerli yersiz her şeyde suçlanan adamı el-Haccâc, kendi dinini Kur'ân'a göre düzenlemiş⁸ ve "*İslâmın çadırini kuran kimse*" olarak takdir edilmiştir.⁹ Kendisi dindar değildi, bunun nedeni onun şunları söylemiş olması idi: "*İnsanların, Allah'tan çok bana itaat etmesi gerekir; zira Allah diyor ki, 'gücün yettiğince Allah'tan kork', fakat yine diyor ki, 'hiçbir ayırtım gözetmeden dinle ve itaat et'. Bu nedenle, bir kimseye şu kapıdan çıkmasını söylerim de, o da çıkmazsa, onu öldürmek benim meşru hakkım olur*".¹⁰ El-Haccâc yine dedi ki: "*Bizi öteki dünya için yarattığına göre keşke Allah yiyecek, içecek, giyim ve evlilik ihtiyacından kurtararak bu dünyadan bağımsız kılsaydı; veya bizi bu âleme yerleştirdiğine göre, bizi ötekenden bağımsız kılıp, azaptan kurtaracak şeylerin endişesinden azade kılsaydı*".¹¹

3. el-Müberred, *el-Kâmil*, neşr.: W. Wright, Leipzig 1864 vd., s. 575.

4. el-Câhız, *Kitâb el-Hoyâvân*, Kahire 1323-24/1907, c. VI, s. 24.

5. İbn Kuteybe, *Kitâb el-Ma'ârif*, Göttingen 1850, s. 183; İbn Sa'd, *et-Tabakât el-Kübrâ*, neşr.: E. C. Sachau, Leiden 1904 vd., c. V, s. 245.

6. Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâb el-Agâni*, Bûlâk 1868, (I. Baskı), c. X, s. 93.

7. Aynı eser, c. XVI, ss. 7, 111.

8. el-Câhız, *adı geçen eser*, c. V, s. 63.

9. *el-Agâni*, c. XX, 13.

10. el-Câhız, *adı geçen eser*, c. III, s. 5.

11. el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Kahire 1351/1932, c. I, s. 145.

Daha sonraki bir tarihte halâ Mu'aviye'nin ilk üç halifeninkine eşit bir unvanı olduğunu bildirenler bulunuyordu: Bir vâiz Bağdat'ta şunları söylüyordu: "*Kıyâmette Allah Mu'aviye'yi Kendisine çekecek, sağ yanına koyacak, eliyle onu örtecek ve sonra da bütün insanlara bir güvey gibi gösterecektir*".¹² Biri de diyordu ki: "*İnsanlar beni cehennemine götüren düşüncelere sahip olmakla suçlasalar da, soyluların ve bekçilerin bulunduğu bir toplulukta olmak, çekip gitmekten daha değerlidir*".¹³ Cahiliye düşüncelerini İslâma taşıyan, şarap içen, eski şarkıları terennüm eden ve eski cömertliği taklit eden kimseler aynı ruha sahiptiler. Bu ruhtu ki, Arapları İslâmın aristokrat sınıfı haline getirdi, bütün mevaliyi (Arap olmayanları) hakir gördü ve Hasan el-Basrî gibi seçkin bir müslümana barbar (kuzeyli = min ashâb eş-şe'm) adını verdi.¹⁴ Hz. Osman'ın kayınbabası gündüzün tutmaktan daha kolay olduğu için geceleyin oruç tutardı. Halife onun bu mazeretine sadece gülümsedi.¹⁵

"*Vali, bilginlere danıştıktan sonra, kendi düşüncesine göre hareket etmelidir*"; bu, devlet erkanının görüşlerini velîlerinki ile birleştirme teşebbüsüdür.¹⁶ Bunu dinen uygun gören şöyle bir hadis vardır: "*Sabır, kötü bir efendiye karşı koymaktan daha iyidir*".¹⁷

Devlete Karşı Faaliyetler. Bir bakıma öteki uçta kendi ideallerine uymadığı için devlete muhalif olanlar yer alıyordu. Onların, Allah'ın kitabında belirtilen velîlerin yönetimi biçimindeki bir idealin dışında, rakip adayları yoktur. Devletin yaptığı her şey yanlıştı. Bazı kimseler, hayvanını devletin kazdırdığı kuyudan sulamazken,¹⁸ bazıları da gangren olan ayağını, el-Velîd'in itibarını kazanmaya çalıştığı için, kaybetti.¹⁹ Bu duygu çeşitli şekillerde ifadesini buldu. El-Haccâc'a mü'min diyen Iraklı kardeşlerimize şaşarım.²⁰ Sanırdık ki, tek meşru olmayan iş, devlet katında görev almaktır; devlet katında görev almak küfürdür.²¹ Devlet benim dinimden bir şey almadıkça, ben ondan bir şey alamam.²²

12. el-Makdisî, *Ahsen et-Tekâsîm*, neşr.: de Goeje, Leiden 1877; ss. 126, 399.

13. İbn Sa'd, *Tabakât.*, c. VI, s. 191.

14. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. VII, 1, s. 119

15. Belâzuri, *Ensâb el-Esrâf.*, c. IVB, neşr. M. Schlössinger, 1938-40 ve c. V, neşr.: S. D. Goitein, 1936, c. V s. 106.

16. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. V, s. 139.

17. *Aynı eser*, c. IV, 1, s. 166.

18. Şa'rânî, *Levâkîh el-Envâr*, Kahire 1321/1903, s. 43.

19. *Aynı eser*, s. 33.

20. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. V, s. 394.

21. *Aynı eser*, c. VI, s. 54.

22. *Aynı eser*, c. VI, s. 60.

Ticaretle kazanan bir dirhem, maaş olarak alınan on dirhemden daha iyidir.²³ Bir kimse devletin huzuruna girince, dinini de beraberinde götürür, fakat oradan onsuz çıkar.²⁴ Sa'îd b. Cübeyr dedi ki: el-Haccâc ve onun gibiler sapık hükümlere sahiptiler, dini terkettiler, Allah'ın kullarına zulmettiler, namazı yok ettiler ve müslümanları hakir gördüler.²⁵ Bu şekilde düşünen kimselerin el-Haccâc'ın ölümünde sevinç gözyaşları döktüğüne şaşmamak gerekir.²⁶ Gerçekte devlet katında bulunan her ünlü kişi bir kâfirdir.²⁷

Zâhidler. Zâhidler egemen sınıfın dininin tam karşı kutbunda yer alırlar, fakat her zaman onların hasmı olmamışlardır; zümreler arasındaki ayırımı çizgileri umulmayan yerlerde birbirleriyle kesişmektedir. Allah korkusu ve ebedî ateşte yanma ihtimali, bu kimseler üzerinde ağırlığını duyurmakta idi.

Bazıları her zaman sanki en iyi arkadaşının cenazesinden dönüyormuş gibi görünür, bazıları da şöyle derdi: "*Ölüm düşüncesi mü'minde neşe bırakmıyor, onun Allah'ın şerî'atı hakkındaki bilgisi ona ne gümüş ne de altın bırakır, onun Allah'ın emrine uyması ise onu dostsuz bırakır*".²⁸ Bir adam ölüm döşeğinde idi, arkadaşları onu ümitlendirmek için ziyaretine gittiler; adam dedi ki: "*80 Ramazan oruç tuttum, ama yine de umudum yok*".²⁹ Rebî' b. Hüseyin ünlü bir zâhiddi; Kazvin'deki bir camiye onun adı verildi; orada onun kürdanından yetişen bir ağaç vardı. Abdullâh b. Tâhîr bu ağacı halk ona sürtünüyor diye kestirdi.³⁰ Rebî', şirden nefret eder, zara dokunmaktansa domuz yağna dokunmayı tercih ederdi. Helaları temizler ve savaştan kazandığı bütün ganimeti dağıtırdı. Kadınların bulunduğu bir camiye girmez ve küçük kızına oynaması için izin vermezdi, çünkü kendisi hakkında herhangi bir kimseye oynama izni verdiğinin yazılmasını istemezdi. Hep Allah düşüncesiyle yaşadı; dedi ki: "*Yalnız Allah için yapılmayan işler bir hiçtir*".³¹

Kıyamet günü düşüncesi bu kimseleri o derecede sürekli bir biçimde meşgul ediyordu ki, cehennem ateşinden söz edilince, onlardan birinin

23. Aynı eser, c. VI, s. 68.

24. Aynı eser, c. VI, s. 145.

25. Aynı eser, c. VI, s. 185.

26. Aynı eser, c. VI, s. 195.

27. Aynı eser, c. VI, s. 193.

28. Aynı eser, c. VI, s. 114.

29. Aynı eser, c. VI, s. 121.

30. Belâzurî, adı geçen eser, c. V, s. 322.

31. İbn Sa'd, adı geçen eser, c. VI, s. 128.

uzuvları eklem yerinden dışarı fırladı,³² bir başkası ise fırından çıkan bir baş görünce, düşüp bayıldı.³³ Bir diğeri de, cehennemın sadece kendisi için yaratıldığını sanıyordu.³⁴

Bu tutum umulmadık yerlerde görülür; emirlerin dostu el-Ahnaf, Maksûra'da namaz kılmaktan hoşlanmazdı.³⁵ Biri manda yağı bile yemeyi rededen bir vejeteryandı, camilerde namaz kılmazdı, bekar ve ka-naatkardı.³⁶ Ebû Mûsâ dedi ki: "*Bir kadının kokusunu duymaktansa, bir cesedin kokusuyla burun delikleriminin dolmasını tercih ederim*".

Gene, kadınlara ihtiyacı olmayan, bunun yerine zevk için güvercin besleyen biri şöyle derdi: "*Benim için kadınlardan daha korkunç bir şey yoktur*".³⁷ İslâmın uygulamasına tamamıyla aykırı olan kadınlardan kaçma öyle görünüyor ki, Hristiyanlığın etkisinin bir sonucudur; rahiplere özgü olan yün elbiseler de bundan ötürü idi; yün elbise giyen birine Hristiyanlığını terketmesi söylenirdi.³⁸ "*Çok kahkaha kalbi öldürür*" sözü bu çevreden gelir.³⁹ Bunlardan biri "*kendi nefsi ile meşguldü*".⁴⁰

Bazan onların dini, sağduyularından daha yüceydi. "*O, kadehten içmeyecek kadar dındardır fakat Ammâr'i öldürecek kadar değil*" sözü mutaassıp kimselerin acı bir dille yerilmesidir.⁴¹ Muhammed b. Sîrîn'e dendi ki: "*Sen , kendi gözünde saç kılından daha ince şeylerle ilgileniyorsun, Hz. Peygamber zamanında biz onları büyük günah (kebüre) sayardık*"; Muhammed b. Sîrîn dedi ki: "*Doğru. sanırsam, peştemalin yeri sürümesi bunlardan biridir*".⁴² Bazıları daha makûldü; biri yeri sürüyen elbisesi dolayısıyla kendisini şöyle savundu: "*Onları uzun giymek gösterişti; şimdi ise kısa giymek gösteriş oldu*".⁴³ Bir başka ünlü zâhid, Mu'aviye'yi eleştirdiği için başını derde sokan Ebû Zerr'di. Fakirliği ve cömertliği ile ünlü idi; zenci bir kadınla evlendi, çünkü kendisini yüksel-

32. Şa'rânî, *adı geçen eser*, s. 40.

33. *Aynı eser*, s. 43.

34. *Aynı eser*, s. 32; İbn Kuteybe, *adı geçen eser*, s. 225. Bir hikaye çoğunlukla birden fazla kişi hakkında söylenmiştir.

35. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. VII, 1, s. 68.

36. *Aynı eser*, c. VII, 1, s. 74.

37. *Aynı eser*, c. IV, 1, s. 84; c. V, s. 110; c. VII, 2, s. 60.

38. İbn Abd Rabbîhi, *el-İkd el-Ferid*, Kahire 1346/1928, c. I, s. 250; karşı., İbn el-Cevzî, *Nakd el-İlm* (Telhîs İblîs), Kahire 1340/1921, s. 208. O, takvâ sahibi, münzevî, dâima Allah'ı tefekkür eden biri idi; yün elbise giyer ve et yemezdi. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. V, s. 225.

39. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. VII, 1, s. 58.

40. *Aynı eser*, c. VII, 2, s. 25.

41. *Aynı eser*, c. III, 1, s. 186.

42. *Aynı eser*, VII', 1, s. 58.

43. *Aynı eser*, c. VII, 2, s. 15.

tecek değil, alçaltacak bir eş istiyordu; bir Habeşî'nin ardında namaz kılar ve devlet katında görev almayı yerirdi.⁴⁴ Bir başkasının iki dinarlık geliri olan bir tuzlağı vardı. Bu gelire geçimini temin eder, dostlarına armağan olarak hurma gönderir ve kendisi armağan kabul etmezdi. Düğüne gider, fakat midesi ağır yiyeceklere alışık olmadığı için hiçbir şey yemezdi. Zekat toplayıcısı olmak istemeyişine şöyle bir mazeret gösterirdi: "Zenginlik istemiyorum; sahip olduğum şeyler bana yeter".⁴⁵ Yoldan geçenler için dükkan dışına bir testi su koymak âdetti ve halâ da âdettir. Biri dedi ki: "Eğer ben bir sarrafın ya da vergi toplayıcısının kapısından geçsem, onun suyundan içmem".⁴⁶ Bir başkasının, evinde mahzeni vardı ve namaz dışında başka amaçla dışarı çıkmazdı.⁴⁷ Toplum hayatından tamamıyla çekilme ülküsü şu temennide kendisini göstermektedir: "Ben ne bir hadîs ravisi, ne bir dinî hikayeler anlatıcısı, ne de bir müçtehit olmak isterim".⁴⁸ Kuşkusuz, bu davranış hem benimsenmiş hem de saldırıya uğramıştır; bir yanda, "toplum hayatının bir yararı varsa, inzivada da günvenlik vardır",⁴⁹ öte yanda ise "benim bir dul kadından çok topluma ihtiyacım var"⁵⁰ sözleri yer almaktadır. Bunlardan bazılarında Ağıtçılar adı verildi. Onlardan birini işittiğinde biri dedi ki: "Kur'ân'daki hiçbir âyet benim için Mûsâ'nın sözlerinden daha dehşetli değildir, ancak Senin denemendir ki, dilediğini doğru yoldan saptırır, dilediğini de doğru yola iletir". Ağıtçı dedi ki: "Eğer Kur'ân herhangi bir kimseye dehşet verseydi, yaşadığı sürece ona tekrar seslenemezdi".⁵¹

Katı dindarları da eleştirenler vardı. Kadının biri bazı kimseleri yavaş yavaş yürüyerek alçak sesle konuşurken gördü. Kadına onların koyu dindar oldukları söylendi. Kadın şu açıklamayı yaptı: "Ömer konuşurken işitilir, yürürken hızlı gider ve vurunca incitirdi. O, gerçek dindardı".⁵²

Bu kimseler bütün yeniliklere karşı koydular ve tekrar kır hayatına dönmeyi istediler. Kefen satın alacak kadar yeterli para bırakmayan biri dedi ki: Kefen ücreti, bir çiftçiden değil, ancak bir sığır çobanından ödünç

44. Aynı eser, c. VI, 1.

45. Aynı eser, c. V, s. 304.

46. Aynı eser, c. VII, 83.

47. Aynı eser, c. VII, 107.

48. Aynı eser, c. VI, s. 114.

49. Şa'rânî, adı geçen eser, s. 49.

50. İbn Sa'd, adı geçen eser, c. VII, 1, s. 104.

51. İbn Kuteybe, Te'vil Muhtelif el-Hadis, Kahire 1326/1903, s. 100.

52. İbn Sa'd, adı geçen eser, c. III, 1, 208; Taberî, Ta'rih, c. I, s. 2754.

alnabilir.⁵³ Bir başkası da dedi ki: “*Bu, bir ticaret dünyasıdır. Eğer bir kimsenin sana borcu var da, bir yük saman teklif ediyorsa, alma; bu bir haksız kazançtır*”.⁵⁴

Orta Yol. Bu yolu izleyenlere sağduyunun temsilcileri demek aldatıcıdır. İkinci halifenin oğlu olan Abdullah b. Ömer en ünlülerinden biri idi.

Sürekli olarak oruç tutanlara, Abdullah b. Mes’ûd bir örnek olarak gösterilirdi. Hiçbir bilgin ondan daha az oruç tutmamıştır; namazın oruçtan daha iyi olduğunu kabul ederdi, çünkü oruç onu namaz kılmayacak kadar zayıflatırdı.⁵⁵

Onlar dış görünüşe bağlı kalmadılar. Ebû Mûsâ, ezan okunduğu bir sırada, Ömer’e Kur’ân okuyordu. Ömer, “*biz namazdayız*” dedi.⁵⁶ Aynı duygu, “*20 yıldan fazla hacca ve umreye gittim, sadece ikisinden biri benim lehime yazılmıştır*” sözlerinin söylenmesine sebep oldu;⁵⁷ namazı uzatanlarca, “*ibâdet, Allah’ı düşünmek ve haram olan şeylerden kaçınmaktır*”.⁵⁸ Bu, “*ben müslüman değil miyim? Nerede olursam olayım benim yüzüm Allah’a dönüktür*”⁵⁹ şeklindeki gurur dolu iddiayı doğurdu. Bir başkası hiçbir nafîle ibâdetinde bulunmadı.⁶⁰ Onlar insanların hoşlanmaya başladığı hileli mantığa itiraz ettiler. Farazî bir soru sorulduğunda, birisi soru sahibine, soru ortaya çıkıncaya kadar beklemesini, sonra cevap vermek için akıl yoracağını söyledi.⁶¹

Bu kimseler devleti tanıdılar. Abdullah b. Ömer onların sözcüsüdür. O, bir iç savaş sırasında her valinin arkasında namaz kılp, zekatı ona ödemiştir.⁶² Devlet iyi olunca, hoşnuttu; kötü olduğunda ise tahammül gösterirdi, çünkü biattan dönmek, şirkten sonra gelen en kötü günahı.⁶³ (Abdülmelik’e karşı savaşmadığı için üzüntü duyduğu söylenir).⁶⁴ Muhammed b. el-Hanefiyye alaycıdır; insanlara, Emevîler iktidarda iken, onlara güleryüz göstermelerini, çünkü böylece

53. İbn Sa’d, *adı geçen eser*, c. VI, s. 56.

54. *Aynı eser*, c. VI, s. 187.

55. *Aynı eser*, c. III, 1, s. 109.

56. *Aynı eser*, c. IV, 1, s. 81.

57. *Aynı eser*, c. V, s. 95.

58. *Aynı eser*, c. V, s. 100.

59. *Aynı eser*, c. V, s. 105.

60. *Aynı ser*, c. VI, s. 207.

61. *Aynı eser*, c. II, 1,2, s. 61.

62. *Aynı eser*, c. IV, 1,s. 105.

63. *Aynı eser*, c. IV, 1, s. 134.

64. *Aynı eser*, c. IV, 1, s. 136.

kendi hayatlarını ve dinlerini kurtaracaklarını ve daha lâyük oldukları Allah'ın ücretini onlardan alacaklarını öğütlerdi.⁶⁵ Devlet katında görev alanların dürüstlüğünü savunmak ihtiyacı duyuldu; böylece bir bilgin ve hadisçi olan, fakat ödünç aldığı bir taylasân'dan başka giyecek hiçbir iç çamaşırı dahi olmayan Baalbek kadısı hakkında bir hikaye anlatılır. O, hazinedarlık görevini almaya hazırdı, bu görev kendisine teklif edilseydi kadılıktan daha kötü idi.⁶⁶ Bu kimseler yetkili kişilerden hiçbir şey istemezlerdi, fakat verileni alırlardı; bu Allah'ın rızkı idi.⁶⁷ Zâhid değillerdi. Abdullah b. Ömer, aksine hikâyeler bulunmakla birlikte, güzelce hazırlanmış yiyeceklerden hoşlanırdı.⁶⁸

Bunlar dinde muhafazakardı. Okul çocuklarının ve bedevîlerin dinine sınıksız sarılm; bunun gerisinde kalmayın.⁶⁹ Ve yine, ilk kavimler peygamberleri hakkında aynı düşüncede olmadıkları ve kitaba kitapla karşı çıktıkları için doğru yoldan saptılar. Kur'ân bir bölümünü ötekine karşı koymak için, vahyedilmedi; aksine bir bölüm ötekini doğrular. Kur'ân'dan ne biliyorsan, ona göre hareket et; müteşâbih olanlara, inan.⁷⁰

İnançlı biri, Ömer'in helayı terkederken Kur'ân okumasından dolayı dehşetini saklamamıştır. Halife ise onu "sana bunu Müseylime mi öğretti?" cevabıyla susturmuştur.⁷¹ Dindar'ın kısa tanımı, büyü kullanmaması, fala inanmaması ve dağlamak için kızgın demir kullanmamasıdır.⁷²

Daha sonraki bir tarihte Basra kadısı olan Ubeydullah b. Hasan bu kişilerin vârisidir. O, Kur'ân'ın hem kaderi hem de hür iradeyi ileri sürdüğünü belirtmiştir.⁷³

Onların durumu bir cümlede şöylece özetlenir: En iyiniz, her iki dünyadan da bir şeyler alandır.⁷⁴

Din ve Akıl. Dinî meselelerin tetkiki muhalefetle karşılaştı. Bir râviler zincirine dayanan hadislerle mücehhez bilgine şu husus ısrarla belirtildi: Bilgi, işitilen şeyin çoğunun tekrarı değil, sadece korkudur.⁷⁵

65. Aynı eser, c. V, s. 70.

66. Aynı eser, c. VII, 2, s. 172.

67. Aynı eser, c. IV, 1, s. 110.

68. Aynı eser, c. IV, 1, s. 109.

69. Aynı eser, c. V, s. 275.

70. Aynı eser, c. IV, 1, s. 141.

71. Aynı eser, c. VII, 1, s. 64.

72. Aynı eser, c. VII, 1, s. 52.

73. İbn Kuteybe, adı geçen eser, s. 55.

74. Şa'rânî, adı geçen eser, s. 27.

75. Şa'rânî, adı geçen eser, s. 24.

Bilgin, bu âlemden kaçan, kendi kusurlarını gören ve daima Allah'a tapınan kimsedir.⁷⁶ İnsanların bildikleri şey üzerinde, akıllarını kullanarak daha da kötü idi; bu gibi kimselerin sahabilerin otoritesine bağlı olarak söyledikleri kabul edilmeli, onların akla dayanarak söyledikleri ise hela çukuruna atılmalıdır.⁷⁷ “Ben bir tabiyim, bidatçı (yenilikçi) değil”⁷⁸ Ebû Bekr'in ağzına yerleştirilen sözlerdir. Diğer deyişler şunlardır: “Tartışmayınız, tartışma Kur'ân'a küfre götürür”;⁷⁹ “kim dinini tartışmaya açık tutarsa, fırkaları çoğaltır”;⁸⁰ kelâm ilmi çekişme demektir; ameller bir insana sözlerden daha uygundur.⁸¹ Sa'îd b. Cübeyr dedi ki: Bu ümmetin yokolması bilginlerindendir.⁸² Yine, bilginlerin bilgisinden Allah'a sığınırım.⁸³ Daha mutedil orta bir yerde şu sözler yer alır: Benim için bilginin fazileti, ibadetin faziletinden daha değerlidir; dininizin en iyisi takvadır.⁸⁴

Öte yanda, Ebû Bekr'in Ömer'i halife tayin edişini şöyle savunduğu söylenir: “Kavmim için neyi en iyi düşündü isem onu yaptım. Kudretim yettiğince anlayışımı kullandım”.⁸⁵ “Tartışmada bir kimse yalandan kaçar”⁸⁶ sözü, “ibadetin en iyisi sâlim akıldır”⁸⁷ sözü kadar ağırlığını duyuran bir sözdür.

Bazıları, Mücâhid'in Kur'ân tefsirinden hoşlanmadı, çünkü onun ehl-i kitaba kuşku ile baktığını düşündüler.⁸⁸ Bu, sık sık yinelenen şu emirleri hatıra getirir: Kur'ân, müslüman olmayanlara gösterilmemelidir. Bu gizlilik, diğer dinlerle irtibatın İslâmı, çoğu kimsenin beğenmediği bir yola hızla sürüklediği bilincine bağlı görünmektedir.

Rebî' b. Hüseyin dedi ki: Kelâm iliminin sadece 9 sözüne ihtiyaç vardır: Yücelik Allah'adır, Allah'a hamdolsun, Allah'tan başka tanrı yoktur, Allah uludur, doğru olanı emretmek, yanlış olanı yasaklamak, Kur'ân okumak, Allah'tan rahmet dilemek, kötülükten kaçınmak.⁸⁹

76. Aynı eser, s. 32.

77. İbn Kuteybe, adı geçen eser, s. 70.

78. İbn Sa'd, adı geçen eser, c. III,1, s. 129.

79. Aynı eser, c. V, s. 236.

80. Aynı eser, c. V, s. 273.

81. Aynı eser, c. V, s. 274.

82. Aynı eser, c. VI, s. 186.

83. Aynı eser, c. VII,2, s. 25.

84. Aynı eser, c. VII,1, s. 103.

85. Aynı eser, c. III,1, s. 142; karşı., c. V, s. 139.

86. Aynı eser, c. VII,1, s. 105.

87. İbn Kuteybe, adı geçen eser, s. 100.

88. İbn Sa'd, adı geçen eser, c. V, s. 344.

89. Aynı eser, c. VI, s. 133.

Kuşkusuz, eski güzel günler, ipekli giyinen sahabilerin yünlü giyinenlerde, yünlü giyinenlerin de ipekli giyinenlerde kusur aramadıkları en iyi günlerdi.⁹⁰

ÖZET

Önceki bölümlerde ileri sürülen karışık durum, kelâmî çekişmelerin başlamasıyla daha da kötüleştii. Bir takım siyasî meselelerden nazariyeler ortaya çıktı. Hz. Osman şehitlik mertebesine ulaşmadan yatağında ölmüş olsaydı, hiçbir zaman bir zümrenin simgesi olamazdı. Bu nedenle, onun öldürülmesi ve bunu izleyen iç savaş, "imamet" meselesini doğurdu. Buna iki cevap verildi. Hz. Peygamberin sünnetini izlediklerini, onun tarafından ifade edilen amel ve düşüncelere göre yaşadıklarını iddia edip, bu sebeple Sünnî adını alanlar, bir kimsenin ümmetin seçmesiyle imam yapıldığını söylediler. Hz. Peygamberin damadı ve amca çocuğu olan Ali'yi imam olarak kabul edenler, Hz. Peygambere yakınlığın bir kimseyi imam yaptığını ileri sürdüler. Bunlar Hz. Ali'nin taraftarları idiler ve Şi'i adını aldılar. Bu zümrelere Hz. Osman'ın dini, Hz. Ali'nin dini dendi, fakat din "tâ'at" tan daha fazla bir anlam taşıyamayacağı için, bu ibare üzerinde fazla durulmamalıdır.⁹¹ Hz. Peygambere yakınlık çok geçmeden onun ataması şeklinde izah edildi; Hz. Peygamberin Hz. Ali ile onun soyundan gelenleri tayin ettiği iddia edildi. Daha sonra, Şi'a kendi yolunu tuttu.

Sıffin savaşından sonra, kendi dinî duygularına kulak vermeye zaferi bir tarafa attıklarını görenler, öfkelerini Hz. Ali'nin üzerine boşaltıp, imamlığa layık olmadığını belirterek onu suçladıkları zaman, bu mesele ikinci bir aşamaya girdi. Gerçek mü'minlerin sadece kendileri olduklarını iddia etmek suretiyle Hâricîleri oluşturan bu farklı düşüncedeki kimseler⁹² müslümanın ne olduğu meselesini ve daha bir çok yardımcı meseleleri ortaya attılar. Onların bu soruya cevapları kesin ve kuşkudan uzaktı. Buna tepki olarak Mürci'e⁹³ doğdu. Bunlar cevabı (kararı) kıyamet gününde Allah'a bırakarak, bir kimsenin müslüman olup olmadığını söylemeyi reddettiler. İmanla ameller arasındaki ilişkiye dikkati çektiler.

Sonra kader ve hür irade ön plana çıktı. Kur'ân üzerinde düşünmekten doğan İslâm'daki fırkaların görüşleri, bu konularda nazariyeleri baş-

90. Şa'rânî, *adı geçen eser*, s. 41.

91. Taberî, *Ta'rih*, c. II, s. 342.

92. Harace, çıkmak, âsî anlamına gelmeğe başladı, daha sonra ise kelâmî açıdan isyan edenlerin özel bir damgası haline geldi.

93. Reca'a, ertelemek veya recâ, ümit etmek.

latmış olabilirse de, Hıristiyanlığın etkisinin, başlatmamış olsa bile, bu düşünce hareketini teşvik ettiğini gösterecek bazı deliller mevcuttur. Öteki mesele kaderle ilgili idi: Kur'an'ın mahiyeti, Allah'ın kelâmı, hâdis ya da kadim olması.

Bazıları bunları ve daha gelişigüzel nazariyeleri takip ederken, bazıları da Kur'an'a, bütün Kur'an'a, yalnız ve yalnız Kur'an'a, çocukların ve yaşlı kadınların dinine başvuruyor ve her düşünceyi bid'at diye reddediyorlardı. Bu çeşitli unsurlardan İslâm Sünniliği gelişti.

Aşağıdaki tarihi özet, ayrıntılarda yanlış olmakla birlikte, ilgi çekicidir: "İslâmda ortaya çıkan ilk ayrılık hareketleri hür irade ile Mürci'e'yi ilgilendirmektedir; sonra Allah'la birlenme ve hulûl gibi fikirler ortaya çıkıncaya kadar, Şi'a sahnede görüldü".⁹⁴ İslâm tarihçileri bu ayrılık hareketlerini yabancı etkilere atfederler; bunların oluşumu sadece geçmişin bir tekrarıdır, çünkü "Yahudilerin arasında yabancı cariyelerin çocukları çoğalıp, bunlar Yahudilere nazari düşünceyi tanıttınca Yahudiler yok oldu".⁹⁵ Ayrılık hareketleri ve yanılığalar sadece esirlerin çocuklarından dolayı idi.⁹⁶ Başkaları ise bu durumu İran etkisine bağladılar.⁹⁷ Muhtâr'ın doğru yoldan ayrılmasına Sebe'iyye sebep olmuştur.⁹⁸ Hür irade hakkında daha kesin ifadeler kullanıldı. Ma'bed el-Cühenî, İslâmda hür irade sorununu, Asâvira'dan biri olan Ebû Yûnus Sansaveyh'ten öğrenerek, tanıtılardan ilki idi.⁹⁹ Bir başka rivayete göre, bir ara sadece iki kişi, Ma'bed ve Sansaveyh hür iradeden bahsetti.¹⁰⁰ Aşağıdaki parça, İslâmın ilk günlerine sünniliğin bakış tarzının bir örneği olarak nakletmeye değer: "Firkalardan çoğunun İslâmdan ayrılma nedeni, şu idi. İran, imparatorluğunun genişliği ve diğer ülkelere üstünlüğü dolayısıyla -kendilerine hür ve efendi, başkalarına ise kul ve köle derlerdi- imparatorluklarını Araplara kaybetmekle çok acı çekti. Uğradıkları âfet, Arapları küçük gördükleri için, çok daha kötü idi. İranlılar Şenfed veya Senbâz (138 / 755), Aşnis?, Ustâdsis (150 / 767), el-Mukaffâ veya el-Mukanna' (158 / 774) ve Bâbek komutasında İslâma silahla karşı koymaya

94. İbn Kayyim el-Cevziyye, *İctimâ' Cuyûş el-İslâmiyye*, Kahire 1352/1932, ss. 85 vd.

95. Muhammed b. Ahmed el-Malati, *et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehl el-Ehvâ ve'l-Bida*, İstanbul 1936, s. 67.

96. Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyn el-Firak*, neşr: Muhammed Bedr, Kahire 1328/1910, s. 101; el-Hatib el-Bağdâdî, *Ta'rih Bağdâd*, 14 cilt, Kahire 1349/1931, c. XIII, s. 394 vd.

97. İbn Hazm, *Kütâb el-Fisal fi'l-Milel*, Kahire 1317/1899, c. II, s. 115.

98. Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyn el-Firak*, neşr. Muhammed Bedr, Kahire 1328/1910, s. 34.

99. el-Makrizî, *el-Hutat*, Bûlak 1270/1853, c. II, s. 356.

100. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. VII, 2, s. 27.

çalıştılar ; daha önceleri de Ammâr Hidâş ve Ebû Müslim es-Sarûh zamanında aynı mücadeleyi yapmışlardı. Sonra anladılar ki, hile daha başarılı olacaktır ; bu nedenle bazıları müslüman gibi göründüler, Hz. Peygamberin âilesini seviyormuş ve Hz. Ali'ye yapılan haksızlıktan nefret ediyormuş gibi görünmek suretiyle Şî'a'yi doğru yoldan saptırdılar ve çeşitli yollarla onları hakikattan uzaklaştırdılar. Bazıları onları aldatıp, hakikî dini getirecek olan Mehdî'ye inandırdılar (çünkü hakikî din, Sahabîler denen kafirlerden elde edilemez). Başkalarının iddiasına göre, onların reisleri peygamberlerdi. Bazıları hulûdan ve şerî'atin iptalinden söz ettiler. Bazıları günde 50 vakit namaz yükleyerek, onlarla alay ettiler; Abdullah b. Amr b. el-Hâris'in bir Hâricî, bir Sufî olmadan önce yaptığı gibi, bazıları da, her biri 15 rekatlı 17 vakit namazdan söz ettiler. Abdullah b. Sebe, müslüman olduğunu iddia etti; Hz. Osman'a karşı halkı kıskırtan ilk kişi idi. Hz. Ali, kendisinin Allah olduğunu söyledikleri için taraftarlarından bazıalarını yaktırdı. İsmâ'îliyye ve Karmatiler bu kaynaklardan doğdu".¹⁰¹

Her şeyi yabancı etkiye bağlamak yaygın bir eğilim oldu. Bazı zâhidler şiir okumayı kötilediler; bunun yabancı zühd olduğu ileri sürüldü.¹⁰²

101. el-Makrîzî, adı geçen eser, c. II, s. 362. Karş., İbn el-Esir, el-Kâmil fi't-Târih, Leiden 1851, c. VIII, s. 21.

102. Câhîz, Beyân, c. I, s. 174.

II. BÖLÜM

İLK FIRKALAR

Şî'a.

Havâric.

Mürci'e.

Mücessime

Firkalar Arasındaki İlişkiler

Şİ'A

İslâm firkalarından çoğu gibi, Şî'a da hem siyâsî hem de dinî bir fırka idi.¹⁰³ Şî'a için imam siyâsî bir ihtiyaç değil, dinî bir zorunluktuktu. Sünnî yazarlar çoğunlukla bunlara râfızî (*ravâfız*) derler. İlk siyâsî hareketler, Hücr (51 / 671) ve Hüseyin (61 / 680)'in Kûfe'de başkaldırması, Araplara münhasırdı; onları bu yola sevkeden neden, belki de, Ali âilesine bağlılık kadar Emevîlerin egemenliğine olan kin ve nefretti.¹⁰⁴ Fakat rivayetlere inanmak gerekirse, erken bir tarihte, Hz. Ali hayatta iken, dinî fikirler siyâsî fikirlerle birleştirildi. Bu rivayetler Abdullah b. Sebe etrafında döner. Belirtildiğine göre, Abdullah b. Sebe iki farklı kişiydi, çünkü onun İbn Sebe ve İbn Sevde gibi en azından iki adı ve Kûfe ve Sana gibi iki vatani vardı.¹⁰⁵

103. Şî'a adı bir kaç biçimde açıklanır. Onlar, Ebû Bekr ve Ömer'i tanımadıkları için bu adı aldılar, T. W. Arnold, *al-Mu'tazila*, Leipzig 1902, s. 16; Zeyd'i izlemeyi reddedenlere Zeyd tarafından verilen bir isimdi, Abdulkâhîr el-Bağdâdî, *Muhtasar el-Fark*, kısaltan: Abd er-Razâk er-Res'ânî, neşr.: Philip K. Hitti, Kahire 1924, s. 34; yine Zeyd tarafından, Ebû Bekr ve Ömer'i lanetlemekten vazgeçmedikleri için verilen bir isimdi, el-Makrizî, *adı geçen eser*, c. II, s. 351; İslâmı reddettikleri için bu adı aldılar, İbn Kuteybe, *Te'vîl Muhtelif el-Hadis*, Kahire 1326/1908, s. 97; Mugre b. Sa'îd tarafından, kendisine karşı çıkanlara bu ad verildi.

104. Tarihî bilgi için bak., Wellhausen, *Die religioes-politischen Oppositionsparteien im alten Islam*, Abhandlungen der koenigl. Gesells. der Wissensch. in Goetingen içinde, Berlin 1901.

105. I. Friedlaender, *Abdullah b. Saba*, Zeitschrift für Assyriologie, c. XXIII, (1909), c. XXIV, (1910).

Abdullah b. Sebe Yahudilikten dönme idi; müslüman olmadan önce, daha sonra Hz. Ali hakkında söylediklerini Yeşu hakkında da söylemişti. Hz. Ali'ye, "sen sensin" dediği şüphelidir; hal ne olursa olsun, el-Medâin'e sürüldü. Onca, Hz. Ali öldürülmedi, onun yerine öldürülen şeytandı, kendisi bulutlarda idi, sesi gök gürültüsü ve yıldırım da kırba-çı idi; Asasıyla arapları gütmek için geri dönecek, şimdi şiddet ve zulme dolu olan yeryüzünü adaletle dolduracaktır. Mü'minlerin emirinin yaralandığı, insanların daha hafif yaralardan öldüğü, fakat daha ağırlarından kurtulduğu söylendiğinde, dedi ki: "Onun beynini yüz torba içinde getirseydiniz dahi biz onun bizi asasıyla güdünceye kadar ölmeyeceğini biliriz".¹⁰⁶ Tenasühü (ruh göçünü) ve Allah'ın imamlarda ikamet ettiğini ileri sürdüğü söylenir. Bu şüphelidir, çünkü bir tek imam tanıdığı görülmektedir. Onun öğretisindeki hususlar, imamın tabiatüstü niteliği, ölü-lerin bu âleme geri döneceği ve mehdî fikridir.

İlk bakışta Hasan'a imam demek, kötü bir şaka olarak görünmektedir; fakat taraftarlarından bazıları, onu belki de siyasi nedenlerle, ciddiye almışlardır. Mu'aviye ile barış yaptıktan sonra, Kûfe'de 21 / 641 tarihinde Sa'd b. Ebî Vakkâs'a muhalefette elebaşılık yapan onun el-Cerrâh b. Sînân adlı bir hâricî taraftarı,¹⁰⁷ atını yularından tutarak bıçağını baldırına sapladı ve kemiğine kadar kesti. Saldırgan linç edildi ve Hasan gerisin geriye el-Medâin'e götürüldü; yara iyileşinceye kadar da orada kaldı.¹⁰⁸

Hüseyin'in ölümüne kadar varan olaylar –bunlara isyan demek saçmadır– dinî bakımdan önemli oldu. Her ne kadar Hüseyin'in ölümünden sonra bir çok kimse Şi'a'dan ayrıldıysa da,¹⁰⁹ onun şehadeti duygu ve heyecanları istismar açısından Şi'a'ya yardımcı oldu. Muhtâr'ın savaş narası "Hüseyin'e intikam", hem Araplar hem de mevla tarafından benimsendi. Bazıları sadece tahta tokmak ve sopalarla silahlандılar ve bu nedenle onlara *kâfirçob* adı verildi. Wellhausen'in belirttiği gibi, bunun Mezopotamyalı çiftçilerin kullandığı bir çeşit silah olması mümkündür, fakat buna kelâmî bir hava verildi; gelmesini umutla

106. Taberî, *Ta'rih*, c. I, s. 2942; el-Eş'arî, *Makâlât el-İslâmiyyîn*, neşr.: H. Ritter, İstanbul 1929, s. 15; Şehrestânî, *el-Mîlâl ve'n-Nihal*, neşr.: Cureton, Londra 1846, s. 132; Câhuz, *Beyân*., c. III, s. 56; Friedlaender, *adı geçen makale*, *Zeitschrift für Assyriologie*, c. XXIII, s. 325; bu metni Ahlwardt, *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlischen Bibliothek zu Berlin*, Berlin 1899, no. 4876'dan nakletmektedir.

107. Taberî, *Ta'rih*, c. I, s. 2606. İbn el-Cevzî, *Telbîs*., s. 100.

108. en-Nevbahtî, *Fırak eş-Şi'a*, neşr.: H. Ritter, İstanbul 1931. s. 21; karşı., el-Bağdadi, *el-Fark*., s. 26.

109. en-Nevbahtî, *adı geçen eser*, s. 23.

bekledikleri Hüseyin gelinceye kadar demir silahlar kullanmaktan kaçınmış olmaları da muhtemeldir.¹¹⁰

Onlar kötü bir şöhrete sahipti, çünkü "müslümanlarla savaşmak meşru olsaydı, Hâşabiyye ile savaşmak da meşru olurdu".¹¹¹ İbn Hazm, onları Ebû Mansûr'un taraftarları olan 'boğucularla' ilgili görür. Muhtâr, nâibi bulunduğu imam Muhammed el-Hanefiyye'nin emrinde ve lehinde hareket ettiğini ilan etti. Öyle görünüyor ki, Muhtâr'ın imam hakkında mütevazî fikirleri vardı; nitekim diğer taraftarları pek o kadar sınırlı davranmadıkları halde, Muhtâr'ın onu ciddiye aldığı şüphelidir. İbn el-Hanefiyye'yi imam olarak kabul eden herkeşe, bilinmeyen bir menşei olan Keysâniyye adı verildi.¹¹² Bazıları, imamın ölmeyip, *Ridva* dağına sürüldüğü ve orada biri sütten öteki balandan iki kaynak arasında bir tarafında aslan öteki tarafında ise pars olmak üzere oturduğunu; yiyeceğinin her gün kendisine getirildiğini ileri sürdüler.¹¹³ Diğerlerine göre, Abdülmelik'e biat ettiği için ceza olarak *Ridva* dağına kondu. Bazıları dediler ki: Hz. Ali tarafından Hasan, Hüseyin'den sonra imam olarak tayin edildi; diğerleri ise Hz. Ali'den hemen sonra geldiğini; Hasan ve Hüseyin'in ise onun emirlerine göre hareket ettiğini söylediler. Takriben 100/718 yılında Hamza b. Umâre, onun peygamber ve İbn el-Hanefiyye'nin ise Allah olduğunu bildirdi.¹¹⁴

Bazılarının belirttiğine göre, ölümler yeryüzüne kendi bedenleri içinde gelecek; Hz. Ali, Mu'aviye'yi öldürüp, Şam'ı tahrip edecek ve Basra'yı suyla boğacaktır.¹¹⁵ Yeni fikirler şunlardır: İmamın tayini, kaybolması ve ölümlerin geri dönmesi. Hz. Peygamber imamı tayin etti; imam da halefini. Bu, doğrudan doğruya tayin edilen şahsı adlandırmakla olduğu gibi, dolaylı olarak onun bir tavsifini vermekle veya simgesel bir hareketle de olabilir. Sözcüleri, Hz. Ali bir defasında İbn el-Hanefiyye'yi

110. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 185, J.A.O.S. (Journal of American Oriental Society), c. XXIV, s. 63'deki ilavelerle birlikte. Sopa taşıyıcılarına Hâşabiyye adı da verilir. Bu isim bir kaç şekilde açıklanır: Muhtâr'ın Mekke'ye gönderdiği birlikler İbn ez-Zübeyr'in Muhammed b. el-Hanefiyye'yi yaktırmak için toplatmış olduğu tahtalarla silahlandılar. Aynı birlikler kılıçlarını kınlarından çıkarmayıp sopalara taşıdılar. Belâzuri, *adı geçen eser*, c. V, s. 231. Bu sopalardan, Ubeydullah b. Ziyâd'ın öldürüldüğü savaşta söz edilir, İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 300. Muhalleb, Nusaybin'de Hâşabiyye'yi kuşattığında dedi ki: "Onlar ancak sopalı kölelerdir". *el-Argâni*, c. VI, 50.

111. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. VI, s. 195.

112. Muhtâr'a zekâsından ötürü Keysân lakabı verildi; Keysân, Hz. Ali'nin azadhanın ya da Muhtâr'ın muhafızlarının reisinin adı idi. Nevbahtî, *adı geçen eser*, ss. 20, 24.

113. el-Bağdâdî, *Muhtasar el-Fark*, s. 36.

114. Nevbahtî, *adı geçen eser*, s. 25.

115. *Aynı eser*, s. 37.

bayraktarı yapmıştı. Gizli imam, insanlardan uzaklaştırılmıştır ve mehdî olarak geri dönüncüye kadar gizlenmeye devam edecektir; döndüğünde kötülük ve zulme dolu olan yeryüzünü adaletle dolduracaktır. Ölümlerin geri dönmesi ilk Hristiyanlığın İsa'nın dönüp hükümran olacağı fikrini hatırlatmaktadır.

Muhtâr'ın görüşüne göre, Allah, fikrini değiştirebilir (istilâhda bedâ'). Bir rivayete göre o, bu görüşünü, zafer vadettiği halde, uğradığı yenilgiyi izah etmek için ileri sürdü. Bu fikir, 'mensûh' Kur'ân âyetlerinden dolayı yabancı değildi; Muhtâr, bu fikri şeri'at alanından tarih alanına nakletti.

Keysâniyye'den bazısı, âlemin ebediyen yok olmayacağını düşündü.¹¹⁶

Daha uzun zaman geçmeden, Hz. Peygambere yakınlığı olmayan kimseler, kendilerini Hz. Peygamberin âilesinden biri tayin ettiği için, imam olduklarını iddia ettiler. İddialarında daha da ileri gittiler ve aşırıları (gâli) adıyla tanındılar; oysa gâli sözü her aşırı zümreye verilmiş olabilir.

Beyân b. Sim'ân et-Temîmî (119/737'de idam edildi) Hamza b. Umâre'nin taraftarı idi.¹¹⁷ Müridlerinden bazıları, onun Ebû Hâşim b. el-Hanefiyye tarafından imam tayin edildiğini söylerken, bazıları da onu peygamber yaptılar. Et-Temîmî ise *Hâzâ Beyân* (Kur'ân, *Al-i İmrân*, III, 138) sözlerini kendisine mal etti. Allah insan şeklindedir ve yüzü dışında tamamıyla yok olacaktır. (Kur'ân, *Kasas*, XXVIII, 88). Biri gökte, öteki yerde olmak üzere iki ilah vardır; göğün Allah'ı daha büyüktür ve insanlar onun büyük olduğunu bilerek onu yüceltirler.¹¹⁸ En büyük ismin kudretiyle, Beyân Venüs gezegenine başvurdu ve Venüs de ona cevap verdi. Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu söyleyenlerin ilki idi.¹¹⁹ Onun öğretisi hakkındaki daha sonraki haberler daha tamdır, fakat ayrıntılarda başkalarının görüşlerinden ilavelerde bulunduğu görülmektedir.¹²⁰

Cenâhiye. Bunlar, Ebû Müslim tarafından 130/748'de öldürülen Ali'nin kardeşi Ca'fer'in soyundan gelen Abdullah b. Mu'aviye'yi

116. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV, s. 182.

117. Taberî, *Ta'rih*, c. II, s. 1610. Nevhahtî, *adı geçen eser*, s. 25.

118. el-Keşî, *Ma'rifet er-Ricâl*, Bombay 1317/1899, s. 196.

119. İbn Kuteybe, *Uyân el-Ahbâr*, Kahire 1343-1349/1925-1930, c. II, s. 148.

120. Allah insan biçiminde nurdur. Bağdâdî, *Muhtasar el-Fark*, s. 134. Allah'ın ruhu peygamberlerde, sonra Ali'de, sonra İbn el-Hanefiyye'de, Ebû Hâşim'de ve Beyân'da idi. Bağdâdî, *Muhtasar el-Fark*, s. 145; Makrizî, *el-Hutat*, c. II, s. 352.

takip ettiler. Onlarca Allah'ın ruhu Âdem'e hulûl etti, daha sonra peygamberlere, Ali'ye, oğullarına, ve sonra da Allah olduğunu iddia edip, kendisine ibadet edilen Abdullah'a yerleşti. Abdullah dedi ki: "*Bilgi, kalbimde yer mantarı ve çimen gibi biter*". Yeniden dirilmeyi reddettiler, zira onlarca âlem sona ermez. Şaraba ve diğer yasak şeylere cevaz verdiler.¹²¹

Mugîre b. Sa'îd el-İclî.¹²² Bir kadın Yahudiden büyü, elçabukluğu ve hileler öğrendi;¹²³ Allah'ın yüce adını bilen bir peygamber olduğunu iddia etti. İmamı, Muhammed, muhtemelen Muhammed Bâkır'dı; bazıları ise *Saf Nefs* olduğunu söylerler. Ona göre, Allah tâca, uzuvlara ve hükmetin kaynağı kalbe sahip olan nurdan bir kimsedir. Alfabe-nin harfleri Allah'ın uzuvlarının sayısındadır; elif, bükümlü olduğu için Allah'ın ayağı durumundadır. Ölülerin geri dönmesi hakkında hiçbir fikri yoktu.¹²⁴ İçerisine pislik düşmüş olabilir diye, su kullanmayı, hattâ Fırat suyunu bile kullanmayı yasakladı.¹²⁵ Beyân'la birlikte öldürüldü.¹²⁶

Ona göre, Hz. Ali ölüleri, Ad, Samûd ve diğer eski milletleri diriltebilir.¹²⁷ Onun özel bir yaratma nazariyesi vardı.¹²⁸ "*Allah tek başına idi; nesnelere yaratmayı dilediğinde en yüce ismi söyledi; bu bir tâc gibi başına düştü*".¹²⁹ Bu konuda Allah'ın sözü şudur: "*Yüce Rabbinin adını tesbih et*" (Kur'ân, *A'lâ*, LXXXVII, 1). Sonra parmağıyla avucuna insanların iyi ve kötü amellerini yazdı. Kötü amellere kızarak terledi; terinden, biri tuzlu ve karanlık, diğeri parlak ve tath olan iki deniz meydana geldi. Denize baktı, sûretini gördü ve onu yakalamaya gitti, fakat sûreti uçup uzaklaştı. Sûretten gözü çıkararak, ondan güneşi

121. *el-Fark ve Muhtasar*'daki tarihi bilgi yanlıştır, çünkü Mugîre'nin taraftarlarını *Saf Nefs* olan Muhammed'in (145/762) ölümünden sonra Abdullah b. Mu'aviye (130/748) ile buluşturur. Benzeri bir hikaye Harbiyye hakkında da anlatılır. Eş'ari, *Makâlât.*, s. 22. Bunlara Tayyariyye dendiği görülmektedir. Abdülhâkir b. Mûsâ, *Kitâb el-Gunye*, 1892, s. 165.

122. Becîle'nin mevlâsı. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 300.

123. Keşî, *adı geçen eser*, s. 147.

124. Onun fırkası Mugîre'nin *Saf Nefs*'ten sonra imam olduğunu ileri sürdüyse de, ya seyhlerin ölümüne inanmadılar ya da onun yeniden dirildiğine inandılar. Nevbahtı, *adı geçen eser*, ss. 53 vd. İbn el-Esir, onu Muhammed Bâkır ve Ca'fer Sâdık'la ilgili bulur, *el-Kâmil fi't-Ta'rih*, c. V, s. 155.

125. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 185.

126. Taberî, *Ta'rih*, c. II, ss. 1619 vd.

127. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 300.

128. Eş'ari, *Makâlât.*, s. 7; Bağdadi, *Muhtasar el-Fark*, s. 150; *el-Fark*, s. 230.

129. Bir başka okuyuşa göre, tâcın üzerine düştü. İbn el-Esir, *el-Kâmil fi't-Ta'rih*, c. V, s. 155.

yarattı. “*Benden başka ilah olması uygun değildir*” diyerek sûreti öğüttü. Bütün şeyleri iki denizden, puta tapanları karanlık tuzdan mü'minleri parlak tatlı denizden yarattı.¹³⁰ O, insanların gölgelerini yarattı; bunlardan ilki Hz. Muhammed'di,¹³¹ zira “*rahman olan Allah'ın bir oğlu olsaydı, ibâdet edenlerin ilki ben olurum*” (Kur'an, Zuhruf, XLIII, 81) buyurulmaktadır. Allah Hz. Muhammed'i, bir gölgeden ibaret olmasına rağmen, bütün insanlara gönderdi. Göklerden Hz. Ali'yi himaye etmelerini istedi, onlarsa reddettiler; yeryüzünden ve tepelerden rica etti, onlar da reddettiler; sonra insanlardan bunu diledi. Hz. Ömer, Ebû Bekr'e giderek, himaye görevini yüklenip, ona hiyanet etmesini söyledi. Ebû Bekr de bunu yerine getirdi. Bu konuda Allah'ın sözü şudur: “*Emânehi (sorumluluğu) göklere, yeryüzüne ve tepelere sunduk*” (Kur'an, Ahzâb, XXXIII, 72). Hz. Ömer dedi ki: “*Beni senden sonra halife yaparsan, Ali'ye karşı sana yardım ederim*”. Bu konuda Allah şöyle buyurmaktadır: “*O, inkar et dediğinde şeytanla aynı duruma düşer*” (Kur'an, Haşr, LIX, 16). Buradaki şeytan Ömer'di. Mehdî gelince, Cebrail ve Mikail köşeyle durak arasında ona biat ederler. O, 17 kişiyi diriltecek, her birine en yüce adın bir çok harfi verilecektir; onlar orduları hezimete uğratıp, yeryüzüne hakim olacaklar.¹³²

Ebû Mansûr el-İclî (veya Abd Kaysî) Kûfe'de doğdu, çölde yetişirildi; okuma yazma bilmezdi. Muhammed Bâkır'dan sonra imam olduğunu iddia etti.¹³³ Kîsî olduğunu (“*gökten düşen bir parça (kîsf) gör-seler,*” Kur'an, Tûr, LII, 44), göğe çıktığını, orada Allah'ın onun başını okşadığı (meshettiği)'ni¹³⁴ ve ona Süryanca (veya Farsça), “*gît, bu bildiriyi benden ilet*” dediğini iddia etti. Sonra tekrar yeryüzüne gönderildi. Daha sonra dedi ki: Ali, öteki imamlar ve kendisi havarî idiler. İkin İsa, daha sonra da Ali yaratıldı. Havariler her zaman mevcuttu. Cennet ve cehennemi, onların insan olduklarını söyleyerek, inkâr etti; gök Muhammed'in âilesi, yeryüzü ise Şi'a'dır.

130. Allah, Adem'in sağ omuzuna vurdu ve cennet için yaratılan her hayat beyaz ve saf olarak ortaya çıktı. Allah dedi ki: “Bunlar cennet ehlidir”. Sonra onun sol omuzuna vurdu ve cehennem için yaratılan her hayat kapkara ortaya çıktı. Allah dedi ki: “Bunlar cehennem ehlidir”. Taberî, *Tefsir*, 30 cilt, Kahire 1320-21/1902-3, IX, s. 72-73. Yazar bu hadisi tasvip eder görünüyor.

131. Allah'ın tek yarattığı şey Hz. Muhammed'in gölgesi idi; insanlar cesedlerinden önce yaratıldılar. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 230.

132. Eş'arî, *Makâlât*, s. 9. Bu hikâyenin büyük bir kısmı İran kaynaklarından gelmektedir. Reitzenstein ve Schaeder, *Studien zum antiken Synkretismus*, s. 217; Şehrestânî, *el-Milel*, s. 182; el-Birûnî, *Chronology of Ancient Nations*, İng. çev.: E. C. Sachau, Londra 1879, s. 99.

133. Ca'fer Sâdık tarafından tayin edildi. Eş'arî, *Makâlât*, s. 24. İmam Muhammed Bâkır, ondan sonra Saf Nefs'ti. İbn Hazm, British Museum yazması, Or., 843, var.: 93 r.

134. Aynı şey Yahudî Ebû İshâk hakkında söylenir. Makrizî, *el-Huat*, c. II, s. 478.

Hız. Muhammed vahiy, Ebû Mansûr ise *te'vîl* (yorum) getirdi. O, dinî vecibeleri ve mübah olan şeyleri sevilecek kişiler ve yasaklanan şeyleri de nefret edilecek kişiler olarak açıkladı.¹³⁵ Öğretisi ahlak kanunlarıyla bağı değildi, zira, önce, Allah insanı güçlendiren hiçbir şeyi yasaklamaz. Bildirildiğine göre, oğullarından altısı peygamber, sonuncusu ise mehdî olacaktır. Onlardan biri peygamberliğini iddia etti, mal üzerine mal koydu ve mallarını müsadere eden halife Mehdi tarafından idam ettirildi. Ebû Mansûr, Yûsuf b. Ömer tarafından idam edildi.

Onun taraftarları, *Thug'lar** gibi, kurbanlarını boğarak veya kafalarını taşlarla kırarak öldüren, adam öldürmeyi kendilerine meslek eden kimselerdi. Boğucular adını buradan alırlar. "*Düşmanlarımızı çabucak cehenneme, dostlarımızı da cennete gönderelim*" diyerek herkeşe saldırdılar. Ahvaz'a geleceklerinden korkan Nazzâm'ın zamanında hala faaliyette idiler. Özellikle İel ve Kinde kabileleri, bu fırkaya mensup oldukları için, kötü bir şöhrete sahip idiler.¹³⁶

Şi'a'dan bir çoğu genel olarak sahabileri lanetledikleri halde, *Kâmi - liyye'nin*, Hz. Ali'ye, ilk üç halifenin kendisini yerinden etmesine izin verdiği için, kâfir demesi ilginç bir husus olarak belirtilebilir.

Bir başka garip şey de, bu fırkalarda kadınlara verilen üstün mevki idi. *Meyle*, Ebû Mansûr'un arkadaşı veya bakıcısı idi. Hamîde onların reisi idi ve hiç yeni elbise almayı, eskilerini tekrar tekrar yamalıyıp giymesiyle ün kazanan Leylâ'nın taraftarı olmuştu.¹³⁷

İbn el-Hanefiyye, evlerinde aşırı kimselerin biraraya geldikleri iki kadına karşı bir uyarı ilan etti.¹³⁸

Ebû'l-Hattâb Muhammed b. Ebî Zeyneb (138/755'de idam edildi) Benî Esed'in mevlası idi.¹³⁹ Onun öğretisi hakkında verilen bilgiler birbirine uymamaktadır. Belki de bu bilgiler iki ayrı merhaleyi işaret etmektedir. İmamlar peygamberdir; Allah'ın yaratıklarının kanitlarıdır; her zaman biri konuşan, öteki ise sessiz olmak üzere, iki imam

135. Şcrestânî, bu görüşü, dinin bir insana itaat etmek olduğu biçimindeki fikirlerine dayandırarak, genellikle Keysânîyye'ye isnâd eder, *el-Milel*, s. 109.

136. *Journal of Indian History*, c. VIII, s. 41. Hasımlarından kırkını öldüren kimse cennete girer. Abaulhâkir b. Mûsâ, *el-Gunye*, s. 166.

* Bunlar, XIX. yüzyıla kadar Hindistan'da faaliyet gösteren ve adam öldürüp soyarak geçinen bir dinî fırkanın üyeleridir. (Çev.)

137. Câhız, *Hayâvân*, c. II, s. 97; c. V, s. 170; c. VI s. 129; *Kitâb el-Buhalâ*, neşr.: van Vloten, Leiden 1900, s. 39.

138. Taberî, *Târîh*, c. II, 731.

139. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. II, s. 114.

mevcuttur. Hz. Muhammed konuşan, Ali ise sessiz imamdı; onlar hala yeryüzündedir ve onlara itaat edilmesi gerekir. Ebû'l-Hattâb, Hz. Muhammed ve Ali veya Ca'fer tarafından atanmış, itaat edilmesi gereken bir peygamberdi. O, düşmanlara karşı yalan tanıklığa izin verdi.¹⁴⁰ Eş-Şâfi'î dedi ki: "Yalana cevaz verdikleri için Hattâbiyye dışında hiçbir fırkanın delilini reddetmem".¹⁴¹ Yine söylendiğine göre, o ve Ca'fer tanrı idi; kendisi daha üstündü. *Lebbeyke Ca'fer* (emrindeyim) diye bağırarak herkes Hâlid el-Kasrî tarafından yakılarak öldürüldü.¹⁴² Kuşkusuz, taraftarlarından bazıları, onun öldürülmüş olduğunu inkar ettiler. Verilen bilgilerden birine göre, ibadet fiillerinin gizli bir anlamı bulunduğunu ve zevâhirin, imâmı bilenleri bağlamadığını ileri sürdü.¹⁴³ Bu, bir tarih hatası gibi görünmektedir. Rivayet edildiğine göre, Ebû'l-Hattâb'ı Meymûn el-Kaddâh eğitti ve böylece bu fırkaya Meymûniyye adı verildi.¹⁴⁴

Bu fırkalar kendi içinde oldukça bölünmüştü; bir kaç Ebû'l-Hattâb'dan kaynaklandı. Birine göre, onun ulûhiyeti Ma'mer adında birine geçti; Allah'ın kendisi olan nûr daha sonra melek olan Ca'fer'den Ebû'l-Hattâb'a ve ondan da Ma'mer'e geçer ve Ebû'l-Hattâb melek olur. Ma'mer yeryüzünün ilahı olarak göğün ilahına itaatkâr idi.¹⁴⁵ Aca bu, (Eflatun'un) sanatkâr tanrısını (*Demiurge*) mı hatıra getirmektedir? Bir başka rivayete göre, Allah'ın nuru Abd el-Muttalib'de idi ve Ebu Talib, Muhammed ve Ali vasıtasıyla Ma'mer'e geçti; bunların hepsi de Allah'tır. Bu, düşmanca ortaya atılmış alaycı bir ifade gibi görünmektedir. Ma'mer namazı terketti, nefslerin tenasühünü, âlemin sonu olmadığını ve bu dünyada cennetin mutluluk, cehennem ise elem olduğunu ileri sürdü. Onu Bezîg takip etti.¹⁴⁶ Bezîg'in öğrencilerine göre, Ca'fer Allah'tır, fakat insanların gördüğü, Allah'ın kendisi değil, bir sûrettir.¹⁴⁷ Bütün insanlar vahye nail olurlar; nitekim vahy akla gelen herşeydir. Bazı insanlar Cebrail ve Mikail'den daha üstündür.¹⁴⁸ İn-

140. İbn Kuteybe'de (*Ma'ârif*) de düşmanlar. Daha güç olmakla birlikte, bir kaç yerde "dostlar" biçiminde okunması anlamsız görünüyor.

141. el-İcî, *Kitâb el-Mevâkıf fi İlm el-Kelâm*, neşr.: Soerensen, (V. ve VI. kısımlar), Leipzig 1848, s. 290.

142. *el-Agâni*, (I. baskı), s. XV, s. 121.

143. İbn el-Esir, *el-Kâmil fi't-Ta'rih*, c. VIII, s. 21.

144. Keşşî, *adı geçen eser*, s. 225.

145. İbn el-Cevzî, *Telbis*, s. 182.

146. İcî, *adı geçen eser*, s. 346.

147. İnsanların gördüğü Ca'fer ile Ebû'l-Hattâb'ın şeytan olması alaycı bir ifâdedir. Nevbahî, *adı geçen eser*, s. 40.

148. Karş., İcî, *adı geçen eser*, s. 346.

sanlar ölmezler, ancak ibadetleri mükemmeleşince cennete yükseltirler. Onlar, akşam sabah ölümlerini gördüklerini iddia ettiler; aynı fikir başka şekilde şöyle ifade edilir: “ölüm şafakta onların nefslerinin bir bakıma uçmasıdır”.¹⁴⁹

Umeyr b. Beyân el-İclî¹⁵⁰ (Hâlid el-Kasrî tarafından idam edildi) insanların öldüğünü, fakat imam ve peygamber olan çocuklar bıraktıklarını kabul etti. Ca'fer'e ibadet etti ve peygamber olduğu iddiasında bulundu.

O veya ekolü, İsraililere öldürmeleri söylenen ineği Hz. Â işe şeklinde yorumladı; şarap ve *meysir* (kumar) Ebû Bekr ile Ömer; *Cibt ve Tagût*, Muaviye ile Amr b. el-Âs'tır.¹⁵¹

Bazılarına göre, *es-Serrî*, Ca'fer'in mü'minlere kudretli olarak gönderdiği bir peygamberdi (Kur'ân, *Kasas*, XXVIII, 26 Musa). Bunlar dediler ki: Ca'fer barış ve Allah demek olan İslâmdır. Yahudilerin, kendilerinin Allah'ın çocukları ve dostları olduklarını iddia ettikleri gibi, onlar da İslâmın çocukları idiler. (Kur'ân, *Mâide*, V, 18). Cafer'e hacca gittiler. Bütün bunlar Hattâbiyye idi.¹⁵²

Bazıları, bütün imamların Allah olduğunu ileri sürdü. *Şerî'i* dedi ki: Allah, beş şahısta, Muhammed, Ali, Hasan, Hüseyin ve Fâtıma'da idi¹⁵³ ve beş karşıt mevcuttu ki, bunlar, Ebû Bekr, Ömer, Osman Muaviye ve Amr b. el-Âs'tır. Bazılarına göre, beş karşıtlar kısmen iyi idi, çünkü beş iyinin iyiliği onlar vasıtasıyla tecellî ediyordu; diğerlerine göre ise, onlar tamamıyla kötü idi. Bazıları Selmân el-Fârsî'nin Allah olduğunu ileri sürdüler.

İbn Hazm'ın küçümser bir şekilde işaret ettiğine göre, Bezîg dokumacı, Ma'mer hububat tüccarı, Ömer ise saman satıcısı idi. Hepsî de Kûfe'li idi.¹⁵⁴ Beyân'a *Tebbân*, “saman satıcısı” adı verildi.¹⁵⁵ Ca'fer'in taraftarları saman satıcıları ile birlikte ortaya çıktı.¹⁵⁶

149. Ahmed b. Schl el-Belhî, *el-Bed' ve't-Ta'rih*, Paris 1899 vd., c. V, s. 129.

150. İsim şüphelidir.

151. Makrızî, *el-Hutut*, c. II, s. 352.

152. Nevbahtî, *adı geçen eser*, s. 39; İbn Hazm, British Museum yazması, Or. 843, var.: 93 r. Bir şahsın hac yeri olması hakkında bak., Wigram, *The Cradle of Mankind*, s. 143.

153. Ya da Muhammed, Abbâs ve Ebû Tâlib'in üç oğlu olan Âli, Ca'fer ve Akil, Abdulkâhîr b. Mûsâ, *el-Gunye*, s. 167.

154. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 186.

155. İbn Kuteybe, *Uyûn el-Ahbâr*, Kahire 1343-1349/1925-1930, c. II, s. 148.

156. *el-Agânî*, (I, baskı), c. XV, s. 121.

Ebû Hâşim, kendi unvanını henüz çocuk olan oğlu Muhammed (28) için Abbasilerden Ali'ye verdi.¹⁵⁷ Abdullah b. Muaviye'nin taraftarları bu unvan konusunda Abbasilerle kavga ettiler, böylece Ebû Riyâh (? bir Cenâhî) hakem tayin edildi. O, Abbasilerin lehine karar verdi ve ötekilerden çoğu da ona katıldı. Bu Muhammed imamdır, Allah'tır, her şeyi bilir, hayatı ve ölümü veren odur. Onlar Allah'ın kudreti olduğunu inkar etmediler, yani hür iradeyi kabul etmediler ve "meâd" konusunda kararsızdılar. Her kim imamı bilirse, dilediğini yapabilir. Onlar, üç fırkaya bölündüler:

Ebû Müslimiyye. Bunlar Ebû Müslim'in imam olduğu ve hayatta bulunduğunu veya Mansûr tarafından gönderilen bir peygamber olduğunu ve bütün gizli hikmetleri bildiğini belirttiler. İman, imamı bilmektir. Tespit edilmiş dinî farzları ortadan kaldırdılar.¹⁵⁸ Bunlar aynı zamanda Hurremdiniyye olarak da bilinir.

Ruzâmiyye. "Kendilerini ilk nesillere bağlı saydılar", bu, ihtimal ki, onların sahabileri kafir saymadıkları anlamına gelmektedir. Gizli olarak Ebû Müslim'e saygı duydular, Allah'ın ruhunun onda olduğuna ve öldürüldüğüne inandılar.¹⁵⁹

Hureyriyye. Ebû Hureyre adına nispetle bu adı alırlar. Bunlar gerçek Abbâsî yanlısı idiler; Ebû Müslim'i yücelttiler, fakat Abbâs'ın tayin edildiği ve sonraki imamların onun ailesinden gelmesi gerektiği görüşünde idiler. Gizli olarak "kendilerini ilk nesillere bağlı gördüler" ve onlardan hiçbirini küfürle suçlamadılar.

Bu Abbâsî yanlıları hemen hemen Râvendiyeye ile aynı idi. Onların görüşleri hakkında iki rivayet vardır. Birine göre, Hz. Peygamber, imamlık görevini çocuklarına bırakan Abbâs'ı tayin etti; imam onun âlesinden olmalıdır. Diğerine göre, İsa'da bulunan ruh, önce Ali'ye, daha sonra da imamlar vasıtasıyla İbrâhîm b. Muhammed'e geçti, dolayısıyla imamlar Allah'tır. Râvendiyeye Mansûr'a, kendilerini besleyen Rabb adını verdi. Onlar tenasühe inandılar ve ahlak kanununu bağlayıcı saymadılar. Âdem'in ruhunun Ebû Müslim'i öldüren Osman b. Nahîk'te olduğunu ve el-Heysem b. Mu'aviye'nin Ceb-rail olduğunu düşündüler.¹⁶⁰

Hz. Muhammed'in Allah olduğunu söyleyen bazı kimseler bulunuyordu; diğerleri Allah'ın hiçbir şey yaratmayıp, bütün yaratma işini

157. Nevbahtî, *adı geçen eser*, s. 37; Bağdâdî, *Muhtasar el-Fark*, s. 37.

158. Eş'arî, *Makâlât.*, s. 22.

159. Bağdâdî, *Usûl ed-Din*, İstanbul 1346/1928, ss. 328, 337; Eş'arî, *Makâlât*, s. 22.

160. Taberî, *Ta'rih*, c. III, ss. 129 vd., 418.

Hız. Muhammed'e bıraktığını söylediler.¹⁶¹ Bazılarına göre, Âdem'den itibaren bütün paygamberler Allah'tı. Gurâbiyye dedi ki: Hız. Muhammed, bir karganın ötekine benzediği kadar, Ali'ye benzediği için, Cebrail bir hata yaptı ve vahyi yanlış kimseye ilettil. Bazıları, bunun onun kabahati olmadığını söylediler; diğerkleri ise onun kasden böyle yaptığını ileri sürdüler.¹⁶²

Ulyâ'iyye dedi ki: Ali Allah'tır; Fâtıma, Hasan ve Hüseyin bir bakıma ulûhiyyeti onunla paylaştıkları halde, o, en yücedir. Hız. Muhammed ise onun kulu ve elçisidir.¹⁶³

Ürdün ve Tiberya civarında hâkim olan Nasriyye, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin'i lanetledi, zira onlar insan suretinde şeytandı. Dediler ki: Abdurrahman b. Mülcem insanların en faziletlisidir, çünkü Ali'deki Allah'ın ruhunu bedenın zulmet ve pislik karışımından kurtardı.¹⁶⁴

Şanlı Ebû Hulmân, Allah'ın bütün güzel suretlerde bulunduğunu ileri sürdü.¹⁶⁵

Ahmed b. el-Keyyâl'in ekolü ve Karmatiler İslâm Kelâmının geçirdiği gelişimin dışında kalır; bu gelişim devrinin, her garip düşüncenin bazılarıncı iyi karşılandığı bir kaynaşma devri olduğunu göstermek için yeteri söz söylenmiş bulunmaktadır.

Burada, İmamilerin daha mütevazi bir kolunun ele alınması uygun olur.

Zeydiyye, bu adı Kûfe'de isyana başkanlık eden ve 122/740'da öldürülen Hız. Ali'nin torunu Zeyd'den alır. Bunlar gerçek Şi'a ile diğerk fırkalar arasında bir yer işgal ettiler. "Zeyd'in Vâsıl b. Atâ'nın öğrencisi olduğu" sözü de bunu göstermektedir. Çoğu, Ebû Bekr ve Ömer'i meşru imamlar olarak tanıdılar; oysa Hız. Ali müslümanların en iyisi idi ve imamlığa en açık hakkı olan da yine o idi. Bu, daha az faziletli olan bir kimsenin imam olabileceği şeklindeki görüşün kaynağı olmuştur. Bazıları buna şu şartı eklediler: "En faziletli olanlarca tavsiye edilirse..." Aynı zamanda iki imam bulunabileceğini kabul ettiler; Hasan veya Hüseyin'in neslinden imamlık için en uygun olan birini kabule hazırldılar ve

161. İbn Teymiyye, *Minhâc es-Sünne*, Bûlak 1321/1903, c. I, s. 239.

162. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 183.

163. Keşşî, *adı geçen eser*, s. 253.

164. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 188.

165. Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 215.

bu imamlığı kılıçla ele geçirmeğe çalıştılar.¹⁶⁶Akıl, imamın gerekli olduğunu göstermektedir.¹⁶⁷ Büyük günah işleyenlerin ebediyen cehennemde kalacakları hususunda Hâricilerle aynı fikirde idiler. Öteki görüşlerle ilgili olarak aralarında önemli sayılabilecek ayrılıklara düştüler.

Bazıları dedi ki: İman Allah'ı bilmek, ikrar etmek ve cezalandırılacağı tehdidinde bulunulan günahlardan kaçınmaktır. Diğerleri ise imanın bütün iyi amellerin toplamı olduğunu ve cezalandırılacağı tehdidin de bulunulan günahların işlenmesinin küfür olmadığını belirttiler. Bazıları içtihadı müsaade etti, bazıları ise etmedi. Bazıları, insanların fiillerini Allah'ın yarattığını kabul ettikleri için, Cebriye'ye uydular. Bazıları da dediler ki: İnsanların fiilleri, kendileri tarafından iktisab edilip, işlenmiştir.

Bazıları dediler ki: Allah, ilimle bilir, iradeyle murıttır, hayatla hayy'dır (diridir) v.b.; diğerleri ise bunu inkar ettiler.

Bunlar 3 ana kola ayrıldılar;

Cârûdiyye

Hiz. Peygamber, Ali'yi ismiyle değil, tasvir ederek tayin etti. Bu fırka, Ebû Bekr ve Ömer'i imam yapan sahabilere kâfir demek suretiyle Zeyd'den de ileri gitti. Bazıları dedi ki: Hiz. Peygamber, Hasan ile Hüseyin'i tayin etti. Diğerleri de dediler ki: Hiz. Ali, Hasan'ı, Hasan da Hüseyin'i tayin etti. Ondan sonra imamın, bu iki kardeşin çocukları arasından oluşturulan bir heyet tarafından seçilmesi zorunlu idi. Mehdî'nin kimliği hakkında ihtilafa düştüler. Diğer iki kol ise Cârûdiyye'ye kâfir dedi.¹⁶⁸

Süleymâniyye.

Bunlar Süleymân b. Cerîr'in öğrencisi idiler; ilk iki halifeyi kabul ettiler, ancak Osman'a kâfir dediler. İmamın seçilmesi gerekir ve iki iyi kişinin imamı seçmek için birleşmeleri yeterlidir. *Bedâ'* ve *takiyye* (tehlike anında dinin gizlenmesi) akidelerini reddettiler; bunlardan ilki Şi'a'ya özgü idi. Süleymân *bedâ'* ve *takiyye* akidelerini eleştirerek Şi'adan bir çok kişiyi ihtida ettirdi.¹⁶⁹ İmama karşı isyan etmek küfürdür.

166. İmamımız, kendi üzerine perde çeken biri değil, kışkırmı kınından çıkaran biridir. Keşî, *adı geçen eser*, ss. 261 vd. "Uygun" fıkıhta bilgün ve müttaki olmayı içine alır, Fahr ed-Dîn er-Râzî, *Muhassal Efkâr el-Müttekaddimîn ve'l-Müte'ahhirîn*. Nasîr ed-Dîn Tüstî'nin Şerhiyle birlikte, Kahire 1323/1905, s. 180.

167. İcâ, *Mevâkıf*, s. 297.

168. Cârûdiyye'nin fırkaları farklı mehdîler beklediler. Bazıları Saf Nefs olan Muhammed'i; ötekiler ise Tâlikân'da (219/834) isyân eden Muhammed b. el-Kâsım'ı; daha başkaları da Küfe'de (250/864) isyân eden Yahyâ b. Ömer'i bekledi. Nevbahtî, *adı geçen eser*, ss. 56 vd.

169. Nevbahtî, *adı geçen eser*, ss. 56 vd.

Bu sıralarda insanlar, açık bir Allah fikri oluşturmanın bazı güçlüklerini idrak etmeye ve O'nun kudretini, ahlâkî niteliği ile uzlaştırmanın kolay olmadığını anlamağa başlamışlardı. İlk doğmatik açıklamalar çocukça idi. Bu fırka Allah'ın zulm edebileceğini veya yalan söyleyebileceğini ifade etmenin yanlış olduğunu ve bu şeyleri yapamayacağını belirttiler; çünkü o, zulm edemediği gibi, yalan da söyleyemez. Yine, Allah'ın bir şeyi yapmayacağı açıklanmışsa (vahyedilmişse), O'nun bu şeyi yapıp yapamayacağını söylememeleri gerekir. Fakat bu konuda nass yoksa ve bu şey akla aykırı değilse, onu yapabileceğini söyleyebilirler, çünkü onlar gaybı bilmezler. Ötekilere göre ise, Allah hem zulm edebilir hem de edemez, ve yapmayacağını bildiği şeyi yapabilir. Süleymaniyye, Allah'ın yapmayacağını bildiği şeyi yapabileceğini söylemenin caiz olduğunu ileri sürdü; şu anlamda ki, onu yapacak olsaydı, bu şey O'na malum olurdu. Soyut bir imkanı, şartlarla sınırlı bir imkanla açıkça uzlaştırmaya çalıştılar.

Butriyye, Ebteriyye veya Sâlihiyye.

Bunlar Kûfe'li Hasan b. Sâlih b. Hayy'm (167/783)¹⁷⁰ ve Kesîr en-Nevvâ'nın öğrencileridir. Bunlar adlarını Kesîr'in el-Ebter lâkabından aldılar. İlk iki halifeyi tanıyarak dediler ki: Hz. Ali kendi isteğiyle, biat ederek mevkiini başkalarına terkeden insanların en üstünü idi. Bir başka rivayete göre, Hz. Osman hakkında hüküm vermekten kaçındıkları halde, Hz. Osman, Talha, Zübeyr ve Âişe'yi reddettiler. Hz. Ali'nin soyundan herhangi biri ile isyana kalkışmak bir ödev olup, bu türden bir âsi imamdır.¹⁷¹ Ayakkabıları meshetmeyi,¹⁷² (Şi'a'nın yasakladığı) hurma şarabı içmeyi ve yılan balığı yemeyi caiz gördüler. En-Nevbahtî, onlara, Ali taraftarı oldukları halde, bunu Ebû Bekr ve Ömer'e saygı ile birleştiren hadîs ehli adını veriyor. Onlar, cevherlerin arazlardan yoksun olabileceğini ve arazların daha sonra cevherde ortaya çıktığını düşündüler. Bilgi ve öteki faaliyetler ölüde bulunabilir.¹⁷³

Burada imamîlerin ana fırkasına dönüyoruz.

Aşırı giden kimseler gelişigüzel nazariyelerin geliştirilmesi ile uğraştıkları halde, ılımlı kimseler Sünnî Şi'îliği tesis ettiler. Hz. Ali'nin âile-

170. Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 24.

171. Keşî, *adı geçen eser*, s. 152.

172. Ayakkabıları meshetme. Namaza hazırlanırken ayakları yıkamak yerine ayakkabıları meshetmek bazı şartlarda caiz midir? Garip bir durum olarak bu ibadeti ilgilendiren ayrıntılar İslâm'da ayrıntıların bir işareti oldu. Şi'a bunu yasakladı; diğerleri ise caiz gördü. Kelâm kitapları bazı ehliyetli kişilerin görüşlerini ciddiyetle kaydederler.

173. es-Sem'ânî, *Kütâb el-Ensâb*, Leiden ve Londra 1902, var.: 348 a.

sinden hemen hemen her seçkin kişi, şu veya bu fırka tarafından ya doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak tayinle imam olarak tanındı. Ayrıntılar sıkıcı olup, Ek'de görülebilir. Bazıları dedi ki: Din imamı tanımaktan ve Hz. Peygambere verilen Şerî'atı muhafaza etmekten ibarettir. Diğerleri de dediler ki: Tek vacibe imamı bilmektir. Ona, Allah tarafından kendisini bütün hata ve günahlardan kurtaran özel lûtf ihсан edilmiştir.

Bazılarına göre o, her şeyi biliyordu; diğerlerine göre, ise, dinî meselelerde yanılmazdır. Ali er-Rızâ (203 / 818)'nın sadece 7 yaşında olan bir oğul bırakarak ölmesi bir çocuğun imam olup olamayacağı sorununu ortaya çıkardı. Bu sorun Mu'tezile kelâmı açısından ele alındı. Allah, insanların bir çocuğa itaatini dilerse, çocuğa sorumluluk yükleyebilir.

Bu, tasavvuru imkansız bir şeydir. Yine aynı şekilde bir çocuğun çapraşık bir hukuk meselesini çözme kabiliyeti de tasavvur edilemez. İmamın rüşd yaşına yakın olabileceğini kabul edersen, nerede duracaksın? Beşikteki bir çocuğu ve kundak çocuklarını imam olarak kabul etmek zorunda kalıncaya kadar imamın yaşını küçültmen mümkündür.¹⁷⁴ Bununla birlikte, bazılarına göre, beşikteki imamı bilmenin Peygamberi bilmeye eşit olmadığını söylemek küfürdür. Diğerlerine göre ise, bilgi herkeste müşterektir; bir kimse imamlardan veya başkalarından bilmek istediğini öğrenemezse, kendi muhakemesini kullanabilir.¹⁷⁵

İmamlara karşı duyulan saygı, onlara atfedilen bazı deyişlerde en iyi biçimde görülür. Hz. Ali dedi ki: İster doğuda ister batıda olsun hiçbir mü'min bizden gizli değildir.¹⁷⁶ Ca'fer dedi ki: Ali'yi seven kimse şarap içmekten affedilir.¹⁷⁷ Er-Rızâ dedi ki: Allah'ın sana bakmasını, senin de aranızda hiçbir perde olmaksızın O'na bakmanı isterse, Hz. Muhammed'in âlesine ve onlardan yetkili olan birine kendini ada.¹⁷⁸

İmamların keramet gösterebilecekleri hususu bazılarının inancı idi. Daha sonraki bir tarihte onların bütün peygamber ve meleklerden daha üstün olduğu ile i sürüldü; onlar peygamberlerin sahip olduğu kitaplara, Musa'nın esasına, Süleyman'ın mührüne, Yûsuf'un gömleğine¹⁷⁹ (metinde İbrahim geçiyor), gemiye, şerî'at levhalarına v.b. sahiptir.¹⁸⁰ On-

174. Nevbahtî, *adı geçen eser*, s. 74.

175. *Aynı eser*, ss. 49 vd.

176. Keşşî, *adı geçen eser*, s. 68.

177. *Aynı eser*, s. 185.

178. *Aynı eser*, s. 181.

179. Metinde İbrâhîm geçiyor.

180. Muhammed Bâkır el-Meclisî, *İ'tikâdât*, 1879, s. 294.

lar, âlemin yaratılmasının amacıdır; Allah'ın bu ve öteki âlemdaki faaliyet vasıtalarıdır. Onlar aynı zamanda Allah'la insanlar arasındaki elçilerdir. Bütün iyiliklerin taşması onlarda başlar. Onlar bir bakıma ilahî olanın taşmalarıdır. Hz. Peygamber dedi ki: Ben size iki kuvvetli şey bıraktım: Allah'ın Kitabı ile benim âilem.¹⁸¹ Gizli imamın döneceğine inanç, Şî'a'nın mazbut akidesinin bir bölümü haline geldi.

İlk imamların yeni düşünce hareketlerinden hoşlanmadıkları hakkında bazı deliller vardır. Muhammed Bâkır dedi ki: Kur'ân ne hâdistir (yaratılmıştır) ne de kadîm (öncesiz); yaratanın kelâmıdır.¹⁸² Ca'fer dedi ki: Kişi kendisini hidayete (doğru yola) götüremez, Allah götürür. Bu sebeple O'na şükretmelidir.¹⁸³ Kıyâs, benim dinime ait değildir.¹⁸⁴ Allah, Kendisinin, yaratıncaya kadar nesnelere bilmediğini söyleyen Muhammed b. Müslim'e lanet etsin.¹⁸⁵ Musa Kâzım, Âdem'in Allah'ın cevherinden bir şeye sahip olup olmadığı sorulunca, şöyle dedi: Hiçbir iyi müslüman (sünnet ehli) böyle bir şey sormaz.¹⁸⁶

Yanılmaz imam yanında, kadîm (öncesiz) bir Kur'ân'a yer yoktu. Çeşitli İslâm fırkaları ve aynı şekilde bid'at ehlinin Kur'ân'a inanmadıkları halde, Kur'ân'ı delil olarak kullandıklarını ve bununla hasımlarına galip geldiklerini gördüler; böylece açıkça görüldü ki, Kur'ân'ın yorumlanması için yetkili bir kişiye ihtiyaç vardır.¹⁸⁷ Bu kişi ise imamdır. Aynı şekilde üçü dışında, bütün Şî'i fırkalar, Kur'ân'ın tahrif edildiğine inandılar.¹⁸⁸ Aslında, Kur'ân'da yedi kişinin adı zikredilir, fakat Kureys, Ebû Leheb dışında hepsini ortadan kaldırdı.¹⁸⁹

Felsefî düşünceyi ilgilendiren bulanık bir kaç iz mevcuttur. Görme, ışıkla gözün birlikte hareketinin bir sonucu olduğu gibi, bilgi de gözün kendisi olan nazarla (akılıyürütme) ışığın kendisi olan imamın kelâmının birleşmesinin bir sonucudur.¹⁹⁰ Bir tek kişinin haberi (*haber-i vâhid*) eylem için emin bir temel olmadığı gibi, bilgi için daha da çürük bir temel oluşturur.¹⁹¹ Ca'fer'e atfedilen "*rahmete nail olursak, O'nun rahme-*

181. Aynı eser, ss. 288 vd.

182. Keşî, adı geçen eser, s. 305.

183. Keşî, adı geçen eser, ss. 263, 375.

184. Aynı eser, s. 125; kar., s. 155.

185. Aynı eser, s. 113.

186. Aynı eser, s. 306.

187. Aynı eser, s. 264.

188. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV, s. 182.

189. Keşî, adı geçen eser, s. 187.

190. Fahr ed-Dîn er-Râzî, *Muhassal*, s. 27.

191. İmâm el-Harameyn el-Cüveynî, *Kütüb el-İrşâd*, neşr. ve fr. çev.: Luciani, Paris 1938, s. 236.

tiyle rahmete nail oluruz; cezalandırılırsak, günahlarımızdan dolayı cezalandırılırız” sözleri Mu'tezilenin görüşüne aykırıdır.¹⁹²

İlk müridlerden bazılarına göre, yiyecek, ilaç, zehirler, ticaret ve sanatlar hakkında insanlara bilgi vermek için bir imama ihtiyaç vardır. (Tıbbın ancak bir peygamber tarafından keşfedilmiş olabileceği fikri yaygındı). Oniki İmamcılar (*İsnâ Aşeriyye*) imamın, aklın yüklediği vecibelerin yerine getirilmesine yardım etmek, akılla bilinen kötülüklerden kaçınmak ve fazlalık veya noksandan dini korumak için bir lûtf olduğunu ileri sürdüler.¹⁹³ Allah'a karşı işlenen günah tövbe halinde bağışlanacak, insanlara karşı işlenen günah ise tazmin tövbeye yol açtığı takdirde affedilecektir.¹⁹⁴

Daha sonra Mu'tezilenin görüşü benimsendi, fakat kelâmîolar Kur'an'ın yaratılmış olduğunu açıkça söylemekten kaçındılar.

Onlara göre, ezeli sıfatların varlığını ileri sürmek küfürdür; böyle bir şeyi ileri süren kimse Hristiyanlar gibidir.¹⁹⁵ Bazıları bütün bilgilerin ilhamla elde edildiğini söylediler.¹⁹⁶ Peygamber, hayatını kurtarmak için, kendisini kâfir gibi gösterebilir;¹⁹⁷ ne peygamber olmadan önce ne de olduktan sonra günah işleyebilir.¹⁹⁸ Müslüman ancak imamın rızasıyla doğru elam emreder, yanlış olanı yasaklar.¹⁹⁹

Sadece faziletli (*fâzıl*) bir kişinin arkasında namaz kılarlar,²⁰⁰ hurma şarabı kullanmayı yasaklarlar²⁰¹ buna karşılık yılan balıkları onlar için tedirgin edici bir şeydir.²⁰² Bazıları 9 kadını evlenmeyi caiz görür ve Hüseyin'in kanından yetiştiği için lahanayı yasaklarlar.²⁰³ Ceheneme gitmiş olan bir kimse Allah'ın rahmetiyle oradan çıkarılabilir.²⁰⁴

192. Keşfi, *adı geçen eser*, s. 147. Aslı günah görüşü, yani Hristiyan etkisi gizlidir.

193. Fahr ed-Din er-Râzi, *Kitâb el-Erba'in fi Usûl ed-Din*, Haydarabad 1353/1934, s. 427.

194. El-Hilli, *Bâb el-Hâdi Aşer: A Treatise on the Principles of Shi'ite Theology*, İng. çev.: Wm. M. Miller, Londra 1928.

195. İci, *adı geçen eser*, ss. 30, 32.

196. Abûrrahîm el-Hayyât, *Kitâb el-İntisâr*, neşr.: Nyberg, Kahire 1925, s. 153.

197. İci, *adı geçen eser*, s. 219.

198. *Aynı eser*, s. 200.

199. *Aynı eser*, s. 331; kar., İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 171.

200. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 176.

201. Sa'd ed-Din Taftâzânî, *Şerh el-Akâ'id en-Nesefiyye*, Kahire 1335/1916, s. 116.

202. Câlûz, *Hayâvân*, c. I, s. 111.

203. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 182.

204. Muhammed b. Ubeydullah, *Beyân el-Edyân*, Schefer'in Chrestomathie Persane'i içinde, Paris 1885, s. 157.

HAVÂRİC

Başlangıçta Hâricîler, dar düşüncelerine rağmen samimi idiler; sonraları bozuldular, daha doğrusu, cinayet ve zorbahk yolunu benimseyenler kendilerine Hâricî adını verdiler. Bunlar oruç ve namaz ehli idiler; Kur'ân tilaveti bazılarını çığlık nöbetlerine sokardı.²⁰⁵ “Onların namaz ve oruçları yanında, sizlerden her birinin namaz ve oruçları değersiz kalır; fakat onların imanı omuzlarını aşmaz.” Bazıları onlara *cehennem köpekleri* adını verdi. Bunları her sınıftan insan oluşturmakla birlikte, onların düşünce ve hareket tarzlarının genel bir tavsifi yapılabılır. Mirdâs, kendine özgü karakteri olan bir zâhiddi; Ziyâd'ın tahakkümü, onun Hâricî olmasına neden oldu.

Bütün fırkalar onu kendilerine mal etmeye çalıştılar. Bid'at ehli, kendisini ihmal ettiği için, ona sahip çıktı. Şi'a, onun kendilerine mensup olduğunu iddia ettiler. Mu'tezile ise bir yandan takvası ve anlayışı dolayısıyla ve bir yandan da genel valî, masumları suçlularla birlikte cezalandırmak istediğinde “hiç kimse başkasının yükünü taşımaz” (Kur'ân, *En'am*, VI, 164) âyetini naklederek Ziyâd'a karşı çıktığı için, ona sahip çıktı. Mustavrid, namazını sürekli kılardı ve ateşli bir mücahittti. Sadece kendilerinin gerçek müslüman olduklarına inandıkları için, başkalarına kâfir muamelesi yapıyorlardı ve onlara gösterdikleri sertlik, zimmilere gösterdikleri yumuşaklıkla tam bir tezat teşkil ediyordu. Bunlar karakter bakımından mutaassıp kimselerdi; fikirlerini mantıkî sonuçlarına kadar götürdüler; birbirleriyle ve diğer müslümanlarla münasebetlerinde anlayışa ve hoşgörüyeye yer vermediler.

Vâsıl ve bazı arkadaşları bir grup Hâricî ile karşılaştılar ve öldürüleceklerinden korktular. Vâsıl, arkadaşlarına, onlarla kendisinin konuşacağını söyledi ve Hâricîleri karşılamak üzere ilerledi; Hâricîler kim olduklarını sordu. “Allah'ın kelamını işitmek için himaye dileyen kâfirler” (Kur'ân, *Tevbe*, IX, 6). Hâricîler, görüşlerini açıkladılar ve Vâsıl söylenenleri hem kendisi hem de arkadaşları için tek tek kabullendi. Hâricîler bundan sonra onları kendilerine kardeş edindiler ve kendilerine katılmaları hususunda ısrar ettiler. Vâsıl, “öyle olmaz” dedi ve naklettiği âyetin sonunu getirdi: “Bizi emin bir yere götürmelisiniz”. Onlar da öyle yaptılar.²⁰⁶

Onların en dar görüşlü fırkasına mensup olan biri cariyesine kızarak, onu Hâricî olmayan birine sattı. Dostlarından bazıları hata ettiğini

205. İbn el-Cevzi, *Telbis.*, s. 270.

206. İbn Kuteybe, *Uyân.*, c. I, s. 196.

söylediler; diğerleri ise fikir beyan etmeyi reddettiler. İmamlarına başvurdular. İmam adamın doğru hareket ettiğini belirterek, onu suçlayanlardan, hüküm vermekten kaçınanlardan ve nihayet eleştiricilerinden hemen *teberrî* etmediği (uzak durmadığı) için adamın kendisinden *teberrî* etti (onunla ilişkiyi kesti).²⁰⁷

Adamın biri, Sa'lebe'nin kızına, evlilik için hazırsa ve müslümansa, ödeyeceği mehri düşünmediğini söyleyerek, evlenme teklif etti. Kızın annesi, yetişkin olsa da olmasa da, kızının müslüman olduğunu ve İslâmı kabule davet edilmesine gerek olmadığını belirtti.

Tâlip, bu cevaptan tatmin olmadı, bu sebeple Sa'lebe evlenmeye engel oldu. İbn Acrad hikayeyi âinledi ve kızın İslâmı kabule çağırılması ve İslâmı kabul edinceye kadar ondan *teberrî* edilmesi gerektiğini belirtti. Sa'lebe buna muhalefet etti ve bu da aralarının bozulmasına yol açtı.²⁰⁸

Necdet'in müridleri, onun Abd el-Melik'e yazmakla ve kezâ başka hususlarda hata ettiğine karar vererek, tövbe etmesini istediler. O da tövbe etti. Daha sonra onlar imamın tövbe etmesini gerektiren bir şey yapmayacağına karar vererek, onu tövbesinden tövbe etmeye çağırdılar. O ise reddetti ve ayrılık başgösterdi. Ünlü savaşçı Şebîb karargahını bir kilisede kurdu. Köylüler ondan kiliseyi terketmesini istediler, çünkü kendisi zayıflara ve kendisine bağlı olanlara karşı nazik davranıldığı halde, hükûmet kuvvetleri zâlimdi ve onları kendisini sakladıkları için öldürebilirlerdi.

Necdet, derhal kiliseyi terketti ve köy dışında yerleşti.²⁰⁹

Onlar hasımlarını alaya almak için hazırdu. İbn Zübeyr'in askerlerine karşı koyuyorlardı; Mus'ab'ın yenilgisini ve ölümünü ilk duyanlar onlardı. Düşmana Abd el-Melik hakkında ne düşündüklerini sordular. Onların cevabı, "*hata yapan ve aldatan biri*" oldu. İki gün sonra yine sordular; aldıkları cevap şu idi: "*Doğru yolda bir rehber*".

Hoşgörüden yoksunlukları, onları düşmanlarının kötülüklerine maruz bıraktı ve el-Muhalleb bu zayıflıktan yararlandı. Onlara şu soruyu sorması için bir adam gönderdi: "*İki kişi size katılmak üzere yola çıktı; biri yolda öldü; öteki sizin sınavınızdan geçemedi. Bu konuda nasıl hüküm verirsiniz?*" Bazıları dedi ki, birincisi mü'mindir, ikincisi ise kâfirdir;

207. Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 87; kar., Eş'ari, *Makâlât.*, s. 110, Teberre'e; ilişkileri kesmek, *teberrî* etmek, uzak durmak anlamına gelir. Hristiyanlıktaki afarozdan farklıdır.

208. Eş'ari, *Makâlât.*, s. 112.

209. Taberî, *Tarih.*, c. II, s. 934.

ötekiler ise her ikisinin de kâfir olduğunu söylediler. Bunu kötü bir tartışma izledi. Yine o, bir Hristiyanı, Hâricî reislerinden biri olan Katârî'ye gönderdi. Hristiyan Katârî'nin önünde yere kapandı. Aralarında şöyle bir konuşma geçti:

Katârî: İbadet Allah'adır.

Hristiyan: Ben sadece sana ibadet ettim.

Bir Hâricî: O, Allah'a değil, sana ibadet etti.: "Siz ve Allah'tan başka tapıklarınız cehennemden yakıtıdır" (Kur'ân, Enbiyâ, XXI, 98)

Katârî: Bu Hristiyanlar İsa'ya tapınır ve bu tapınma onu incitmez.

Hâricîlerden biri bir Hristiyanı öldürdü, Katârî ise onu azarladı ve tartışma başladı.

Müslüman bir eleştirici sert bir tutum takınmaktadır. Hâricînin kendisini süslediği dindarlık (takvâ), başkalarının kötü fillerinin şerrini mübalağadan ibarettir, buna karşılık o, kendi aşırılıklarına, insanları uğrattığı haksızlıklarına bakmaz; Allah'ın en kötü kişiye bile eza vermek istemediğini ve bütün insanların haklarının bulunduğunu unuttur.²¹⁰ Yine. "onlarla savaşmanın meşru olduğunu düşünmeyen bir fakih bula mazsın". Hilsiyye'nin reisi Necedât'la²¹¹ savaşmaya hazırdı.

Hâricîler İslâm düşüncesinin bir kaç konuda gelişmesine yardım ettiler.

1. İmamet Görüşü. Onlar Hz. Ali'yi terkettiler, çünkü Ali halifelik hakkındaki kararı insanlara bıraktı, halbuki hüküm sadece Allah'a aittir. Bazıları, daha doğrusu, Necdet'in taraftarları, insanlar kendi sosyal hayatlarını Allah'ın kitabıyla nasıl düzenleyeceklerini bildikleri takdirde imamet gereksiz olduğunu belirtmek suretiyle mantıkî adım attılar. Ne akıl ne de vahiy imameti gerektirir.²¹² Bununla birlikte, çoğu bu ölçüde köklü bir tutum içinde değildi. Ebû Bekr ve Ömer'i, ayrıca hilafetinin ilk altı yılı sırasındaki Osman'ı kabul ettiler. Bu üçünden sonra İslâm ümmeti, imam seçimi hususunda Kureyş'le sınırlı değildi; gerekli dinî bilgiye sahip olan herkes, hatta Habeşli bir köle bile imam olabilir. Bu görüş bir hadîste ifadesini buldu.²¹³ Ayrıca imam her zaman için hesaba çekilip, gerekirse yerinden alınabilir.

210. Câhız, *Hayâvân*, c. I, s. 103.

211. Câhız, *Beyân*, c. III, s. 88. İç savaşa katılmayanlar. Hils, yani eyer bezinden.

212. İbn Haldûn, *Mukaddime*, neşr.: M. Quatremere, 3 cilt, Paris 1858, c. III, s. 26.

213. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. VIII, s. 224.

2. **İnsan Görüşü.** Sadece kendilerinin müslüman olduklarını ve kendileriyle ihtilaflı olan herkesin ise kâfir olduğunu ileri sürdüler. Başlangıçta Hâricîlere yakınlık duyma diye bir mesele yoktu; bir kimsenin ileri çıkıp, kötülüğün karşı cihada katılması gerekiyordu; böyle yapmadığı takdirde, kâfirdi. Bunun sonucu olarak, iman ve amel meselesi onları uğraştırmadı; onlarca amelsiz iman yoktu. Daha sonra katılıkları biraz yumuşadı. Bazıları takiiye'ye, yani bir kimsenin, açıklamak tehlikeli olduğu takdirde, dinini gizleyebileceği hususuna cevaz verdiler.

Bundan “İslâm Ülkesinin”, ya da kendilerinin tercih ettikleri üzere, “tevhîd ülkesinin” genişliği meselesi doğdu. Aşırıları için bu ülke Hâricîlerin yaşadıkları bölge idi. Azârika hasımlarının çocuklarını öldürmeyi uygulama alanına soktu. Öteki fırkalar bunu tasvip etmemekle birlikte, çocukların bu dünya ile öteki dünyadaki durumu hakkındaki tartışmalar devam etti. Bazılarına göre, kendi isteğiyle İslâmı kabul etmedikçe, müslüman anne babaların çocuğu müslüman değildir. Kâfirlerin çocukları ise cehennemde gidecektir. Hristiyanlara ait bu konudaki görüş, bu fikirlerin gelişmesine yardım etmiş olabilir, ancak bunlar İslâmî bir temel üzerinde ortaya çıktı. Çocukların maruz kaldıkları acılar da açıklama yapılmasına neden oldu.

Amelsiz iman olmayacağına göre, büyük günahlar açıkça küfürdür ve bunları işleyenler ebediyyen cehennemde cezalandırılırlar. Necde'nin taraftarları, küçük günahların belki cehennemde cezalandırılacağını, belki de cezalandırılmayacağını ve cezanın ebedî olmayacağını ileri sürdüler. Bu fırka aynı zamanda bilmeden işlenen suçlar meselesiyle karşılaştı ve bu meseleyi şu şekilde çözdü. Din iki kısma ayrılır:

a) Vacipler. Allah'ı ve peygamberlerini bilmek, müslümanların mal ve canını gözetmek, kaba kuvvete kötü gözle bakmak ve genel olarak Allah'ın hütün vahyettiklerini kabul etmek.

b) Vacip olmayanlar. Yukarıdaki hususlar dışında kalan her şey, öğretilinceye kadar insanlara vacip değildir.

Hata yaparım diye düşüncesini ikinci sınıf üzerinde kullanmaktan korkan bir kimsenin kâfir olduğunu belirtecek kadar ileri gittiler.

Hâricîler, bir ayırım yaparak, şirki, yani bir Allah'a inanmamayı, küfürden daha kötü saydılar. Aynı şekilde *küfr ni'me* ile *küfr şirk* (*küfr el-mille*) arasında da bir ayırım yaptılar. Kelimenin her iki anlamının bu ayırma yardımcı olduğunu, birinci ibaronin “*kazanılan nimetlere karşı nankörlük etmek*” ve ikincisinin “*gerçek küfür*” demek olduğunu sanmak aldattıcıdır. Her ne olursa olsun, ikincisi çok daha ciddidir. Allah'ı bilmek, imanı küfürden ayıran tek şeydir.

3. Onların kendilerine has bazı fikirleri vardı. Bazıları Yûsuf'un ki gibi müstehcen bir hikayenin Kur'an'dan bir parça olamayacağını düşündüler. Bazıları da dediler ki: Müslüman olmayanlara bir peygamber gelecektir; gökte bir Kur'an yazılacak ve bölüm bölüm değil, bir bütün olarak ona vahyedilecektir. Bu kişi, Hz. Muhammed'in dinini kaldıracaktır. İster onda ister yirmide bir olsun, bir parça arazi ile ödenen vergi üzerindeki bir ihtilaf, bir fırkanın doğmasına yol açtı. Bazıları dediler ki, aslında sarhoşluk zararsızdır, ancak namazın ihmali gibi bir başka günahla birleştiğinde küfür olur. Şebîb, kadının imam olmasını caiz gördü.²¹⁴

Daha sonraki Hâriciler siyasette olduğu kadar düşüncede de öncelilerden geniş ölçüde ayrıldılar; *istitâ'atın* (yapma gücünün) fiille birlikte mi yoksa fiilden önce mi olduğu hususunda tartışanların Şebîb ve Azârika ile Abdullah b. Mu'aviye tarafında savaşanlar kadar az bir ortak yanları vardır. Hür irade, Allah'ın iradesi ve Kur'an'ın yaratılmış olması hususundaki fikirler onlara atfedildi; fakat bunlar Hâricilerin özel görüşleri olmayıp, Mu'tezile ile ilgili olan Bölümde, kendilerine uygun olan yerlerini alacaklardır.

Onların hepsi Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul ettiler.²¹⁵ Bir fırkaya göre, sabah ve yatsı namazlarından her biri iki rekattan meydana gelmektedir.²¹⁶ Bazıları dediler ki: günahkâr birinin cezalandırılması, sonra tövbe etmesinin istenmesi gerekir; eğer reddederse, öldürülmelidir. Allah'ı inkar eden biri, bu inkarını ikinci kez yinelemedikçe mutlak kâfir değildir. Bazıları insana kozmik bir önem verdiler, çünkü "*Allah sorumlu varlıkları yok etseydi, âlem mahvolurdu, zira Allah âlemi yalnızca onlar için yarattı; onlarısız onun sürekli varlığının anlamı yoktur.*"²¹⁷ Bazıları Allah'ın mü'minlere olan dostluğu ve kâfirlere olan düşmanlığının O'nun zatî sıfatları arasında bulunduğunu ileri sürdüler.²¹⁸ Onlar "*mü'minlerin icmâ'ını*" İslâmın esaslarından biri olarak kabul etmediler.²¹⁹

Başlıca fırkalar şunlardır:

Azârika.

Bunlar adlarını Nâfi' b. Azrak (65/686)'dan aldılar. Fırkanın doğuşuna sebep, bir Arap kadınının bir mevali ile evlenmesiydi; kadın da

214. Bağdâdî, *Muhtasar el-Fark*, s. 90.

215. Eş'arî, *Makâlât*, s. 124.

216. *Aynı eser*, s. 126.

217. Şehrestânî, *el-Milel*, s. 100.

218. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 73.

219. *Aynı eser*, s. 337.

erkek de Hâricî idi. Kadının âilesi adama karşı çıktı; bunun sebebi, hiçbir yerde ifade edilmemesine rağmen, adamın muhtemelen Arap olmasıydı.

Hız. Ali ve iki hakem mutlak kâfirdir. İslâm ülkesi küfür ülkesidir ve orada yaşayanların hepsi kâfirdir. Onlar ilk Hâricîleri kötülemezler. Kendileriyle aynı fikirde olmayan erkekleri ve çocukları görür görmez öldürürler ve kadınları tutsak ederler. Bütün büyük günah işleyenler kâfirdir ve ebediyyen cehennemde cezalandırılacaklardır. Kâfirlerin çocukları cehennemliktir. Kendi görüşlerine katılıp, açıkça isyana katılmayanlar kâfirdir. Onlara katılmak isteyen herkesin bir sınavdan geçmesi gerekir. Onlar Kur'ân'ın lafzî anlamını hayat tarzı olarak kabul ettiler ve içtihadı cevaz vermediler. Peygamberler günah işleyebilirler.²²⁰

Recm cezası ve namuslu erkeklerin (kadınların değil) iftiradan dolayı *kazfe* (iftira cezasına) tabi tutulması gibi bazı uygulamaları reddettiler. Bir uzvun kesilmesi her çeşit hırsızlık için verilecek ceza idi. Hayatları için güvenlik vaadedilmiş kimselerle ahdi bozmak caizdi.

Necedât.

Bunlar Necedet'in (72 / 693) taraftarlarıdır.

Zinâ ve hırsızlık gibi günahlar şirk olmayıp, küçük bir günahı ısrar etmek şirkti. Açık Savaşa katılmak iyi olmakla birlikte, katılmamak da caizdi. Kişi hem söz hem de fiilleriyle imanını gizleyebilir. Savaş ülkesi (*Dâr el-Harb*) için takiyye ülkesi dediler; orada zimmîleri öldürmek caizdi. Başlıca görüşleri daha önce zikredilmişti.

İbâdiyye

İsimlerini Emevî Hanedanlığının sonlarında yaşayan Abdullah b. İbâd'dan aldılar.

Hız. Ali ile iki hakem "yapılan iyiliklere karşı nankördüler"; kendileri dışında kalan müslümanlar kâfirdir, ancak onlar müşrik değildir; onlarla sosyal ilişki kurmak ve evlenmek caizdir. Sadece sultanın ordugahı savaş ülkesi (*küfür ülkesi*)'dir. Müslümanlar sadece savaşta öldürülüp, malları yağma edilebilir. İbâdîlerin görüşü ile kılıç arasında bir seçim yapma teklifini tasvip etmediler; ancak kötü bir imama her şekilde karşı konabilir. Büyük günah işleyen bir kimse muvahhidir, kâfir de mü'min

220. İcî, *adı geçen eser*, s. 218. Bütün peygamberler günah işleyebilirler; günah ise küfürdür Tahânevî, *Keşşâf Istulâhât el-Funûn* (Dictionary of Technical Terms), neşr.: Sprenger, Kalküta 1854 vd., s. 1048.

de değildir. Peygamberin peygamberlik iddiası ve şahsiyeti, görevinin yeterli delilidir; insanların onu daha başka bir delil beklemeden izlemeleri gerekir.²²¹ İbâdiyye kâfirlerin çocuklarının kaderi hakkında fikir yürütmediler; mü'minlerin çocuklarını babalarına davranıldığı gibi davranıldı. Kendileriyle aynı fikirde olmayanların tanıklığı hukuken caizdir.

Daha sonraki zamanlarda çeşitli kaynaklardan gelen fikirleri benimsediler. Tövbenin, sadece bilmeden günah işleyerek derhal tövbe edenlere yararı olduğu fikri onlara özgüdür.²²² Nükkâr'a göre, Allah'ın isimleri hâdistir (yaratılmıştır). Bütün ahlakî fâiller yok olunca, âlem sona erecektir.²²³

Allah'ın daima, olacağını bildiği şeylerin olacağını, olmayacağını bildiği şeylerin de olmayacağını irade ettiğini ileri sürdükleri söylenir.

Sufriyye

Ziyâd b. el-Asfar'ın adına nispetle bu adı alırlar.

Hâricilere karşı çıkan herkes müşriktir. Açıkça ortaya çıkmayanlar (*kaade*) kâfir değildir. İslâm ülkeleri şirk ülkesidir. Bunlar çocukların öldürülmesine cevaz vermediler; bir başka rivayete göre, onları cehennemlik de saymadılar. Bilmedikleri bir kimsenin arkasında namaz kılarlar. Gizlenme (*takiyye*) ülkesindeki diğer müslümanlarla kadınlarını evlendirdikleri halde, Hâriciliğin hakim olduğu yerde böyle yapmadılar; imanın amelde değil, sözde gizlenmesini (*takiyye*) caiz gördüler. Her büyük günah şirktir ve şeytana tapınmaktır. Sözgelisi, namazın ihmali gibi Kur'ân'da ceza tayin edilmeyen günahlar küfürdür. Suçlu kâfir olmayıp, onun yetkili kimse tarafından cezalandırılincaya kadar iman vardır. Zinâ yapanlar hakkında fikir beyan etmediler.

"Kendimizi müslüman sayarız ; belki de Allah böyle düşünmemektedir".

MÜRÇİ'E

Bir Hâricî, kendi fırkasının doğru ve ötekilerin cehennemlik olduğundan emindi; Mürçî'e²²⁴ ise karşıt görüşe bağlanarak, herkes için ümit

221. Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 210; *Usûl ed-Dîn*, s. 175; Es'arî, *Makâlât.*, s. 106.

222. *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen* (M. S. O. S.), (1899), c. II, kısım 2, s. 57.

223. Bu, Hristiyan ve Yahudiler arasında âlemin insanlar için yaratıldığı biçimindeki ortak inançtan çıkarılan mantıklı sonuçtur. A. Harnack, *Dogmengeschichte*, 4 cilt, Friburg 1886-90, s. 36; H. Malter, *Saadia Gaon, His Life and Works*, Philadelphia 1921, s. 212.

224. Bu ad hususunda üç açıklama ileri sürülür. Bu ad, "ümit" le ilgilidir ve "herkes için ümit olduğunu söyleyenler" anlamına gelir; "ertelemekle" ilgilidir ve "hükümü erteleyenler" anlamına gelir; aynı şekilde Hz. Ali'yi Hz. Peygamberden sonra dördüncü sıraya koyarak, "Ali-yi erteleyenler" anlamına da gelmektedir. "Âmeleri imanın aşağısına yerleştirmek" anlamına gelmesi kelâmcıların bir uydurması gibi görünüyor.

olduğunu ileri sürdü. Bu hareket, Abdullah b. Ömer gibi mutedillerin görüşlerinin geliştirilmesinin bir sonucu idi; Hâricilere karşı bir tepki de olabilir. Derli toplu bir mezhep değildi; bazı konularda aynı şekilde düşünen herkese bu ad verildi; bu sebeple Cebriye'den Cehm, Mu'tezile-den Gaylân bu zümreye sokuldu. Şi'a dışında bütün fırkaların taraftarları bu damgayı taşıyor. Bildirildiğine göre, İbn el-Hanefiyye fırkanın ilk şahsiyeti idi, çünkü "Hz. Peygamber dışında, babam Ali de dahil olmak üzere bir kimsenin güvenilir ve cennet ehlinde olduğuna tanıklık etmem" demiştir.²²⁵ Bir başka rivayet Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ı bu mezhebin ilk temsilcisi sayar; onun bu görüş hakkında eser yazdığı söylenir.²²⁶

Şehrestânî, Hasan'ın sadece sünnilüğün müsaade ettiği ölçüde bir Mürci'î olduğuna işaret edecek kadar ihtiyathdır.

Bu mezhebin doğuşunda siyasetin bir ölçüde payı vardı; bu mezhep taraftarları Hz. Ali ile Osman hakkında hüküm vermekten kaçınıyorlar; kâfir olduğunu söylemek şöyle dursun, birinin ötekine üstün olduğunu söylemeyi bile reddettiler ve kararı (hüküm) Allah'a bıraktılar.²²⁷ Bir kimseden Hz. Ali'den nefret eden bir Mürci'î şeklinde söz edildiğinde, bu belki de onun Hz. Ali'yi Ebû Bekr'den üstün görmeyi reddetmesinden daha başka bir anlama gelmez. Muhammed b. Sîrîn'e insanların en çok Mürci'î olanı, başkaları hakkında hüküm vermekte en yavaş davrananı, denir. Devlet başkanı hakkında hüküm vermedikleri gibi, hiçbir müslüman hakkında da hüküm vermediler; din bir vicdan meselesi idi ve sadece Allah onun sıralarını bilmektedir.

El-Hâris b. Sureyc bu mezhebe mensuptu. Bir Arap müslümanın bir başka ırktan bir müslümandan daha iyi olmadığı noktasından hareket etti ve müslümanlara karşı kâfirlerle savaşmak hususunda karar kıldı. Bir Şâir ona amellere bağlandığını hatırlatır ve Mürci'îlerin kelâmı kendisini bir müşrik haline soktuğu için onu kâfirlerle savaşmaya teşvik eder.²²⁸

Akîdesi: İman gerekli olan tek şeydir; kâfir değil, mü'min onun sahibidir. İman varsa, günahlar hiçbir zarar vermez; mevcut değilse, erdemli fiillerin yararı yoktur. Sünnüler dediler ki: Mürci'e amelleri ima-

225. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. V, s. 68.

226. *Aynı eser*, c. V, s. 67, 241; Şehrestânî, *el-Milel*, s. 106.

227. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, s. VI, s. 214.

228. Taberî, *Ta'rih*, c. II, ss. 1575 vd.; kar., Gabrielli, *Il Califato di Hisham*, İskenderiye 1935, s. 53.

nın aşağısına yerleştirir; Kerrâmiye de dedi ki: Onlar amellerin gerekliliğine inanmazlar. İman bir kaç şekilde tanımlandı.

Yûnus. İman Allah'ı bilmek, sevmek ve O'na teslim olmaktır; bunlara sahip olan kimse mü'mindir. Kibir şeytanı kâfir yapmıştır. Daha başka bir iyi nitelikten yoksunluk imana zarar vermez. Şehrestânî'ye göre, o, bilgi ve iyi amellerin değil, sevgi ve ibadetin mü'mini cennete götüreceğini ileri sürdü.

Ebû Şemir,²²⁹ İman Allah'ı bilmek, sevmek ve kalben ona teslim olmak, dille ikrar etmektir; peygamberler O'na tanıklık etmek için gönderildiklerine göre, aynı şekilde onlara da inanılması gerekir. Bir bütün olarak bunlar imanı oluşturur; tek tek onlar iman olmadığı gibi, onun parçaları da değildir. İman, vahyin konusunu bilmeyi öngörmez. Ebû Şemir'in Allah ve hür irade hakkındaki akidesiyle ihtilaf halinde olanlar kâfirdir.

Ebû Sevbân. İman Allah'a ve resullerine şehâdet etmektir. Akıl zorunlu olduğunu bildirdiği fiillerle yapılmasının zorunlu olmadığını söylediği fiiller imanın parçası değildir.

Gassân²³⁰ b. **Ebân el-Kûfi.** İman, Allah'ı, resûlünü ve genel olarak vahyi bilmek ve ikrar etmektir. Bundan dolayı bir insan, Ka'be'yi hacetmesinin farz olduğuna inandığı halde, Ka'be'nin Hindistan'da bulunduğunu düşünebilir. İmanın dereceleri yoktur, bölünemez, ne artar ne de eksilir. Bir başka rivayete göre, artabilir, fakat azalamaz.

Ebû Mu'âz et-Tevmenî. İman, küfürden koruyan şeydir; her biri tek başına ne iman ne de imanın bir parçası olan bir kaç haslettir.²³¹ Bu hasletlerden birinin ihmali küfürdür. Büyük günahlar küfre sebep olmaz. İş dolayısıyla veya zevk için dinî bir vecibenin ihmali fıska götürür; aksi takdirde böyle bir ihmâl, onu teşvik eden ruhtan ötürü, küfürdür.

Mürci'e'nin fikirlerinin bir özeti Sâbit b. Kutne (110/728)'nin bir şiirinde yer alır. Açık olanlarını bir yana bırakırsak, akidesi şöyledir: Şüpheli olan bir şey hakkındaki hükmün ertelenmesi gerekir, kendilerine müslüman diyen herkes müslümandır, şaşkın ve asi hakkında vahyedilenlere inanılmıdır (*va'id*), müslüman kanı ancak nefis savunması sırasında dökülebilir, âdil olan Allah'ın buyruğunu hiçbir şey değiştire-

229. Nazzâm'ın çağdaşı. Câhız, *Beyân.*, c. I, s. 89.

230. Sem'ânî, *Ensâb*, var.: 408 v.; Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 191.

231. Sem'ânî'ye göre (*Ensâb*, var.: 112 v.), "imanın cüzleri" (parçaları) görüşü Ebû Şemir'inki ile aynı idi.

mez, Allah'tan korkan kimse doğruların hakkı olan mükafatı elde edecektir. Hz. Ali de Osman da ödüllendirilecekler, her kişi yalnız Allah'la buluşacaktır. İctihat hakkını kullanan her Hâricî hatahdır.²³²

Bunlardan bazıları akılcı bir din anlayışından daha fazlasına sahiptirler: Dinin yeri kalpte, yani zihindedir, fakat din aynı zamanda duygu ve fiil demektir. Onlar bu dinî esasa iman adını verdiler. İman, tahlil edilebilir, ancak parçalara ayrılmaya çalışıldığında, iman olmaktan çıkar. Bazılarına göre, iman mü'minle kâfir arasındaki ayırımı ortaya koyduğu için, bir insan ya ona sahiptir ya da değildir, öyleyse iman sürekli olmalıdır; imanda derece diye bir şey yoktur. Diğerleri, imanın artmasından söz eden Kur'an âyetlerinden (Kur'an, *Enfâl*, VIII, 2; *Tevbe*, IX, 124; *Ahzâb*, XXXIII, 22) hareket ederek, onun artabileceğini, fakat azalamayacağını kabul ettiler.

Bazılarına göre ise, iman hem artabilir hem de eksilebilir. Bazılarının bildirdiğine göre, böyle bir şey zorunlu değildir.

Bazıları da dediler ki: Bütün günahlar büyük günahdır, çünkü onların hepsi de Allah'a karşı isyandır;²³³ diğerleri ise büyük ve küçük şeklindeki mutad günah bölümlenmesini muhafaza ettiler.

Bazıları peygamberlerin büyük günah işleyebileceğini söylediler. Ceza hususunda ihtilaflar ortaya çıktı. Müslümanlar ebedî olarak cehenneme gönderilebildikleri gibi, peygamberlerin şefaati ile bir zaman sonra serbest de bırakılabilirler veya cehennem dışında cezalandırılabilirler. Mukâtil b. Süleymân'ın bildirdiklerine göre, günahkâr bir müslüman kıyâmette cehennem üzerinde kurulacak köprüde cezalandırılacaktır.

Sıcaklık ve alev ona ulaşacak ve sıcak ateş üzerindeki tavada patlayan darı gibi günahının ölçüsüne göre acı çekecektir. Allah bir kimse- nin günahını affetseydi, aynı derecedeki bütün günahları affetmek zorunda kalırdı. Onlar tövbenin büyük günahları silip götürdüğü hususunda aynı görüşte idiler; tövbenin Allah'ın lütfunun eseri mi yoksa insanın hakkı mı olduğu üzerinde durdular. Allah'ın "zorunlu olduğunu" söyleyenler sadece Mu'tezile değildi. Bazılarının bildirdiklerine göre, şirk dışında her şey affedilecektir. Bazılarına göre, ise, namaz bir zayıflık

232. *Agâni*, (II. Baskı), c. XIII, 50. s. 48'de "müçtehit doğrudur" sözleri kullanılır, fakat kelâmî bir anlamda değil. Bu kullanım yukarıdaki ibârenin kelâmî anlamda "ictihat yapma hakkı" biçiminde yaygın olduğunu hatıra getirmektedir.

233. Kelâm kitaplarında, "isyân" (ma'siyet) günah yerine kullanılan yaygın terimdir.

işaretidir, çünkü imanı kuvvetli olanlar namaz kılmazlar.²³⁴ Ubeyd a-
dında birine göre, Allah'ın ilmi, kelâmı ve dini daima zatından baş-
ka bir şeydir ve Allah insan şeklindedir. Kelâm halâ çocukluk devrinde
idi.²³⁵

Daha sonra bu isim (Mürçi'e ismi) başka bir anlam kazandı. Mak-
disî, Hazar denizinin güneyindeki dağlarda mescitleri olmayan, cünup
olduktan sonra yıkanmayan, fakat devlete her sene büyük paralar öde-
yen ve tevhidçi olduklarını iddia eden kimselerle karşılaştı. Bunların
Mürçi'e olduğu ittifakla kabul edildi.

Ebû Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit (150 / 767 ya da bir sonraki
yıl), bir fıkıh mezhebinin kurucusu olmak yanında, kelâmın gelişmesinde
önemli bir yer işgal eder; bununla birlikte onun öğretilerini taraftarları-
nıninkilerden ayırmak güçtür.²³⁶ Kelâmı bir din adamı ruhuyla ele al-
dı; pek çok düşmanları onun sözlerini dış görünüşüyle olduğu gibi kabul
ettiler. Ona atfedilen sözlerin doğru olduğu veya düşmanları tarafın-
dan ona nispet edildiği, ya da dostları tarafından düzeltildiği hususun-
da karar vermek kolay değildir.

Bir kimse, Ka'be'nin Mekke'de olduğunu bilmese de, mü'mindir.

Ebû Bekr'in imanı ile şeytanınki eşittir.

Benim imanım Cebrail'in imanındır.

"*Abdest imanın yarısıdır*", o halde imanın kâmil olsun diye iki defa
yikan.

Bir kimse şu ayakkabıya ibadet eder ve onunla Allah'a yaklaşırsa,
bunda hiçbir kötülük görmem.

Dinine inceliği sokmayan birinin sözlerine nasıl kulak verebilirim?

Namaz dinin parçası değildir.

"O, bir öğretmendi, iyi olanı aldık ve kötü olanı da terkettik" den-
mesi şaşırtıcı değildir. Bir dostunun yaptığı düzeltme de şöyledir: "Ka'-
be'nin Mekke'de olduğunu bilmeyen kimse kâfidir".

O, Mürçi'e reislerindendi ve öğretisi kendisine özgüdür. İman sade-
ce kalptedir; Allah'a, resûlüne ve ona indirilene inanmak veya bunları
bilmektir. İman bölünemez. Çelişik ifadeleri karşılaştırmak suretiyle şu

234. Muhammed b. Ahmed el-Malatî, *et-Tenbih ve'r-Redd alâ Ehl el-Ehvâ ve'l-Bida*, İs-
tanbul 1936, s. 112.

345. İci, *adı geçen eser*, ss. 359 vd.

236. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Ta'rih Bağdâd*, c. XIII, ss. 324 vd.

neticeye varabiliriz: İmanın özü herkesde aynıdır, fakat yoğunluk bakımından değişebilir.²³⁷ İman lehindeki deliller onun bir parçası değildir. Ameller de imanın bir parçası değil, ancak imanın işlenmesini sağlayan vasıtalarlardır. Sadece Hz. Peygamber zamanında henüz vahiy yeni vecibeler yüklerken, iman amellerin ilavesiyle artabilir.²³⁸ Ebû Hanîfe, bütün amel eden müslümanları mü'min olarak kabul eder ve kötü kişilikli birinin ardında namaz kıları.

Allah yaratmaya başlamadan önce yaratıcı idi.²³⁹ Sadece O, kendi mahiyetini bilir.²⁴⁰ O'nun emri, âlemi idare eder.²⁴¹ Allah, insanın tasarufunda olan istitâ'atı veya onların fiillerini yaratır.²⁴² İstitâ'at iyi bir fiili ya da kötü bir karışımı meydana getirebilir.²⁴³ Eğer Allah peygamberler göndermeseydi, insanların O'nu, yaptığı işleri gözönüne aldıktan sonra akılla bilmiş olmaları gerekir.²⁴⁴ Kâfirler de ni'mete nail olurlar.²⁴⁵ İctihat yapıp, hakikatı bulan kimse çifte sevaba nail olur; önce hakikatı aradığı, sonra da onu bulduğu için.²⁴⁶ Ona çelişki sözler isnad edilmiştir: "Kötünün kötülüğünün sana zararı olmaz" ve "Allah'ın lûtfuna nail olanlar, aşağılık kimselerin fiilleriyle aşağılaşabilirler."²⁴⁷ Kâfirlerin çocuklarının cennete mi yoksa cehenneme mi gidecekleri hususunda karar veremedi.²⁴⁸ Cennet ve cehennem yaratılmış olsaydı, onlar yok olurlardı. Bazıları dediler ki: Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu ilk ileri süren o idi; ancak daha sonra bu fikirden vazgeçti. Zâlim imama karşı isyân câiz değildir.²⁴⁹ İmamın Kureyş'ten olması gerekir.²⁵⁰ Hz. Ali, Talha ve ez-Zübeyr'le savaşmakta haklı idi.²⁵¹

237. Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, el-Musâyere fi'l-Akâ'id el-Münciyye yanında, Kah're 1317/1899, ss. 2, 17, 41.

238. Taftâzânî, *Şerh.*, s. 129.

239. Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, s. 85.

240. Bağdâdî, *Usûl ed-Dîn*, s. 312.

241. Allah bekâ sıfatıyla bâkîdir, (el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, Haydarabad 1322/1904, s. 66) sözü tarihî bir yanlış gibi görünüyor.

242. Ebû Hanîfe, *el-Fıkh el-Ekber*, Haydarabad 1321/1903, s. 11; Bağdâdî, *Usûl ed-Dîn*, s. 312.

243. Taftâzânî, *Şerh.*, s. 106.

244. Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, s. 157.

245. Muhammed b. Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *İthâf es-Sâde*, Kahire 1311/1893, c. II, s. 9.

246. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. III, s. 247.

247. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 8; Ebû Hanîfe, adı geçen eser, s. 14.

248. Muhammed b. el-Hüman, *Musâmere*, s. 234.

249. *Aynı eser*, s. 278.

250. Nevbahtî, adı geçen eser, s. 10.

251. *Aynı eser*, s. 14.

MÜCESSİME

Sonraki yılların Sünnî müslümanları bazı ilk düşünürleri, dinlerini ifadeye çabşırken, Allah'ın insana benzediğini veya bir cismi olduğunu belirten sözler kullandıkları için, suçladılar. Bu kimseler bir mezhep meydana getirmedi, nitekim onlardan çoğu Şî'a'ya mensuptu; Makrizî'nin yaptığı gibi, onların Mu'tezile'ye karşı bir tepki olarak ortaya çıktıklarını söylemek yanlıştır. Onlar ilk İslâmın bir çok cephelerinden birini oluştururlar ve imana akla uygun bir anlam verme girişimlerinden birini temsil ederler.

Kur'ân'da bildirildiğine göre, Allah arş üzerine kurulmuştur, nürdür, yüzü, gözleri ve elleri vardır. Bu sebeple en açık yol, O'nun şekli ve uzuvları olan bir cisim olduğunu söylemektir. Dâvûd el-Cevâribî, O'nun uzuvlarının ayrıntılı bir listesini verirken, herkesden daha ileri gitti. İkinci adım, bu terimlerin, Allah'a uygulandığında, insanlara uygulandığından ayrı bir anlama geldiğini söylemektir. Bundan dolayı, O, nesnelerde bulunmadığı gibi, arş üzerinde de değildir, ancak onun üstündedir. Arş üzerinde olsaydı, ona dokunması gerekirdi. Bazıları dediler ki: Allah onu (arşı) doldurdu; bazıları ise onu doldurmadığını, çünkü onun üzerinde Hz. Peygamberi de yanına orturtması için yer bulunduğunu söylediler.

O zaman arşın Allah'a destek olup olmadığı soruldu. Kur'ân arşı taşıyan meleklerden söz eder. (Kur'ân, *Hâkka*, LXIX, 17). Bazılarına göre, melekler Allah'a destek olmazlar. Söylendiğine göre, Allah, öfkeleince ağırlaşır ve bir deve eyeri gibi ağırlığından arş inler. Diğerleri ağırlaşan şeyin Allah olmayıp, arş olduğunu açıkladılar. Arşı sekiz meleğin mi yoksa sekiz cins meleğin mi taşıdığı hususunda ihtilafa düşüldü.

Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî, Bîşr b. Mervân'ın mevlasıydı, ancak Şî'a'ya mensuptu. Onun görüşü şöyledir:

Allah

Allah, beş ayrı duyusu, uzuvları ve siyah nurdan kara saçı olan bir insan suretinde, yayılan beyaz bir nürdür. O'nun üst yanı boş, alt yanı ise doludur; ihtimal ki, bu, *samed* sözü için bir anlam bulma girişimidir. O'nun kalbi, hikmetin kaynağıdır; nasıl su kaynaklardan çıkarsa, hikmet de O'nun kalbinden öylece çıkar.²⁵² Allah hareket eder ve bu hareket iradedir; irade edilen şeyin yapılmasıdır.

252. İbn en-Nedîm, *Kütâb el-Fihrist*, neşr.: Flügel, Leiden 1871, s. 177, n. 2.

Tabiat

Âlem sadece cisimlerden ibarettir.

İnsan

Yapılan her şey cisimdir; insanların fiilleri, hareketleri ve sukûnları cisimdir, bu sebeple insanlar cisimleri yaratabilir. İstîtâ't bir cisim, fâilin bir parçasıdır; fiilden öncedir ve bütün sağlıklı insanlar ona sahiptir.

Diğerleri ise onun bütünüyle dolu olduğunu söylediler.

Mürcie'nin ulularından biri olan Mukâtil b. Süleymân, Cehm'in Horasan'daki çağdaşı idi.²⁵³ Allah'ın insan suretinde bir cisim, et ve kandan ibaret olduğunu söyledi. Bazıları da dediler ki: Allah üç boyutludur; rengi olmakla birlikte, tadı, kokusu ve dokunması yoktur; belli bir yerdedir; ve yaratma fiilinden sonra oraya buraya hareket etmekte idi. Yine Allah her yerdedir, onları doldurup taşar, sonludur, fakat her şeyden daha büyüktür.

Yine, O, âlemlerle aynı ölçüdedir, ve yine insanlar O'nun ne kadar büyük olduğunu bilmezler. Bazıları O'nu rubanî bir cisim olarak kabul ettiler, bazıları da sonsuz olduğunu, fakat cisim olmadığını düşündüler. Bazılarına O, mekândır, sonsuzdur; her şey O'nda varolur. Bir başka fikir de şurdur: O, bir yerde olmayıp, nerede ise oradadır. O'nun, her şeyi denetler anlamında, her yerde olduğu söylenir; yahut da O'nun zatı her yerdedir. Veya Allah bir insan olarak, Cebrâil'in Hz. Muhammed'e görüldüğü gibi, görünebilir. Bu görüşün aşırı bir şekli şudur.: İnsanlar Allah'ı bu âlemde görürler, sokaklarda O'nunla karşılaşabilir, O'na dokunabilir, elini tutabilir, O'nun ziyaret edebilirler ve O da onları ziyaret edecektir. Çoğuna göre, Allah görülecektir.

Bazıları dediler ki: Allah'ın kudreti ve diğer sıfatları şey değildir, zira şeyler cisimdir. Başlangıçta O'nun bilgi, kudret v.b. si yoktu, fakat yaratma sırasında O, irade etti; iradesi ise harekettir; hareket yer değiştirme değil, yapmak demektir. Bazıları O'nun diri olmayıp sonradan canlandığını söyleyecek kadar ileri gittiler. Kabul edildiğine göre, insanın itaatı Allah'ı razı (hoşnut) eder ve O'na yardımcı olur; isyan ise O'nun zayıflatır.

Allah sadece cisimleri yaratır ve insanlara da aynı kudreti verir. İnsanların amelleri dışında, bir şeyin olacağını daha olmadan önce bilir;

253. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 205.

insanların amellerini ise sadece vuku bu'dukları anda bilir; aksi takdirde günahları engellemiş olur. Kur'ân'ı meydana getiren harfler ve sesler ezeldir.

Hişâm b. el-Hakem eş-Şî'i ve Muhammed b. Kerrâm daima mücessime hareketinin en güzel örnekleri olarak zikredilir.

Allah'ın, öteki cisimler gibi olmamakla birlikte bir cisim olduğunu söyleyenlerle, Allah'ın yüzü ve elleri vardır, çünkü Kur'ân, böyle bir şeyin nasıl mümkün olabileceğini hiç kimse bilmediği halde, bu gerçeği ifade etmiştir diyenler arasında pek küçük bir fark vardı. Mâlik dedi ki: Allah arş üzerindedir, bu bilinmektedir, bunun keyfiyeti ise bilinmemektedir; buna inanmak zorunlu (vâcib), araştırmak ise bid'attir. Aynı çevrelerde Allah'ın isimlerinin Allah olduğu ileri sürüldü. Bazıları ise Kur'ân hakkında orta bir yol tuttular; bunlar ondaki ilahî bilginin yaratılmış olduğunu, ya da Allah olmadığını söyleyeyip, yalnızca emir ve yasakların yaratılmış olduğunu ileri sürdüler. Onlar kötü bir imama karşı isyana müsaade etmediler. Kuşkusuz, kelâm meselelerinin münakaşası yasaktır.

Hadise büyük ağırlık vererek, Allah'ın kadim bilgi ile bildiğini, ve iyileri ebediyyen cehenneme göndermeyeceğini ileri sürdüler. Peygamberin şefaatinin kabul ettiler. Cebriye'dendiler. Cennet ve cehennem yaratılmıştır. Allah yapmayacağını söylediği şeyi yapabilir mi? sorusunu sormak saçmadır.

Bu kimseler kendilerine *ehl es-sünne veya ehl el-hadis* adını verdiler hasımları ise onlara Haşeviyye²⁵⁴ dediler. Bu isim serbestçe kullanıldı.

Eş-Şhrestânî, Haşeviyye'nin mücessimlerinden söz etmektedir; ayrıca onların Sünnî Haşeviyyesinden de söz edilir. Onlara verilen bir başka ad ise Nâbita idi.

Bir kimse bir Râfîzî'ye katışı ise Ehl-i Sünnet'den, bir Mu'tezilî ile ilişkisi varsa Haşeviyye'dendir.²⁵⁵ Şî'i kelâmcılardan biri, hasımlarına *Kısrî* diyerek onlarla alay eder.²⁵⁶

Onların zavallı cahil bir zümre olduğu söylenir. İbn Havkal, IV. / X. yüzyılın ortalarında yazarken, onlara işaret etmektedir. Onlar

254. Kelime anlamı "doldurmak"tır; bu adın verilmesinin nedeni, "yan tarafta oturmalarıydı". Amr. b. Ubeyd, bu kelimeyi ilk olarak kullanan kişiydi. O, bu kelimeyi Abdullah b. Ömer için kullanmıştır. İbn Teymiyye, *Minhâc.*, c. I, s. 241; kar., Makdisî, *adı geçen eser*, s. 38; A. S. Halkan, *The Hashwiyya*, J. A. O. S. c. LIV, (1934), s. 1.

245. *Agânî*, (I. baskı), c. IX, ss. 112, 118.

256. Muhammed Bâkir el-Meclisî, *adı geçen eser*, s. 300.

Sus'ta Mûsâvî adı verilen mahalle Şî'a il sürekli çatışıyorlardı ve orada sadece bir cami bulunduğu ve ayrı ayrı namaz kıldıkları için, camide her gün 10 vakit namaz kılmıyordu.

Eş-Şehrestânî bunlara Sıfatıyye adını verir. Ancak Eş'arî bu ismi kullanmaz. Şehrestânî'nin bu adı kullanmasının nedeni, onların ilahî sıfatların ezeli olduğuna inanmalarıdır. Bu doğru olabilir, ancak daha sonraki kelâmın kendisini yanıltması dolayısıyla Şehrestânî, bu meseleye o devirde sahip olduğundan çok daha büyük bir önem atfederek, ağırlığı yanlış noktalara vermiştir.

FIRKALAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Dini ihtilaflar insanları çeşitli tarzlarda etkilemiştir; bir kimsenin 6 çocuğundan ikisi Şî'a'ya, ikisi Mürçi'e'ye ve ikisi de Havâric'e mensuptu;²⁵⁷ Ca'fer b. Mübeşşir bir Hâşevî olan kardeşiyle konuşmazdı;²⁵⁸ halbuki bir Hz. Ali taraftarı düzenli olarak tartışmadan ya da kavga etmeden bir Osman taraftarı ile biraraya gelebilirdi.²⁵⁹ Bir başkası ise, Sıffin'de ölen dedesinin ölümünden sorumlu olduğu için, Hz. Ali'yi sevmeyebilirdi.²⁶⁰ Bir rivayete göre, Hasan el-Basrî, ölüm halindeki Cabir el-Cu'ffî'yi gizlice ziyaret etmiştir,²⁶¹ İç savaş sırasında Mutarrif b. Abdullah (87 / 706'dan sonra) ne savaştan haber vermiş ne de haber sormuştur; o, iç savaştan kaçtığı halde, Hasan evinde kalmış ve savaşa katılmayı yasaklamıştır.²⁶² Müslümanlar arasındaki savaşlarda ölenler şehit olmayıp sadece gönüllülerdir.²⁶³

İbrahim en-Neha'î (94 / 714) Hz. Ali ile Osman'dan söz ederken dedi ki: "*Ben ne bir Sebe'i ne de bir Mürçi'iyim; Hz. Osman'dan çok Hz. Ali'yi üstün görürüm, fakat Hz. Osman hakkında sert sözler söylemektense cennetten kovulmayı tercih ederim*".²⁶⁴ O, Mürçi'e'nin görüşünün bir bid'at olduğunu sanmış ve topluma, eşit sayıdaki Azârika'dan daha büyük bir tehlike teşkil ettikleri için, onlarla biraraya gelmekten kaçınmıştır.²⁶⁵ Sa'id b. Cübeyr (95 / 713) Mürçi'e ile oturmaya karşı insanları uyarmıştır.²⁶⁶

257. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. VI, s. 204.

258. Mes'ûdî, *Murûc ez-Zehab*, neşr.: C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, 9 cilt, Paris 1861 vd., c. V, s. 443.

259. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. VI, s. 71.

260. *Aynı eser*, c. VII,2, s. 170.

261. *Aynı eser*, c. VII,1, s. 132.

262. *Aynı eser*, c. VII,1, s. 103.

263. *Aynı eser*, c. V, s. 220.

264. *Aynı eser*, c. VI, s. 192; kar., c. VII,1, s. 82.

265. *Aynı eser*, c. VI, s. 191.

266. *Aynı eser*, c. VII,1, s. 166.

Bildirildiğine göre eş-Şa'î bir Şî'i idi, buna rağmen dedi ki: "*Şî'a kuş olsaydı, akbaba olurdu; hayvan olsaydı, eşek olurdu*".²⁶⁷ Biri, her kötülük (*şerr*) Şeytan gibi "ş" ile başladığı için, Şî'a'yı sevmezdi.²⁶⁸ Bir başkası ise, abdest almışsa, Şî'a'nın söylediklerini tekrarlardı.²⁶⁹ Aynı nefret şu sözlerle kuvvetli bir şekilde ifade edilir: *Ölüm korkusundan ya da geri dönme arzusundan dolayı gözyaşı dökmem*", ve *"Allah beni seviyorsa, geri yeryüzüne getirmez."*²⁷⁰

Biri, Ebû Kilâbe (104 / 721 veya 722)²⁷¹'nin kapısını çaldı. Ebû Kilâbe şöyle dedi: "*Girin, eğer bir Harûrî değilseniz*"; adam mülhidlerin öldürüleceğini sandı.²⁷¹ Mutarrif bir Hâricî'ye şöyle dedi: "*İki nefsim olsaydı, biriyle seni takip ederdim; sadece bir nefsim olduğu için, onu tehlikeye atamam*".²⁷² Mâlik, ölü bir İbâdî ya da Kaderî'ye dua etmenin, cenazelerine katılmanın, ya da hastalarını ziyaret etmenin doğru olmadığını düşünmektedir.²⁷³ Görüşlerinde katı olmayan sünnilerden bazıları dedi ki: "*Allah bilgisi Mücessime'de bulunmaz, onlar Allah'a itaat etmezler; bu bilgi -eğer varsa- kaderilerdedir ve onlar Allah'a itaat ederler*".²⁷⁴ Hişâm b. el-Hakem'in Abdullah b. Zeyd el-İbâdî ile ve Tirmimâh el-Hâricî'nin Kuseyyir eş-Şî'i ile dostluğunun dikkat çekici olduğu belirtilir.²⁷⁵

İnsanın bütün ödevi şöylece özetlenir: "*Dürüst müslümanla Benû Hâşim'den dürüst bir kimseyi sevin, fakat Şî'i olmayın; bilmediğiniz şeyi umut edin, fakat bir Mürcî'i olmayın; bilin ki, iyi Allah'tan, kötü ise kendinden gelir, fakat kaderi olmayın; iyilik eden herkesi delik kulaklı bir Sindi de olsa sevin*".²⁷⁶ Mürcî'e II. Ömer'in kendilerinden olduğunu iddia ederek karşılık verdi; Şî'a ise İbn el-Hanefiyye'nin şu sözleriyle cevap verdi: "*Kim bizi severse, Allah ona Deylem'de de olsa, iyilik eder*".²⁷⁷ Çoğu dinî tartışmadan hoşlanmazdı; "*Allah'ın terkettiğini terket*", kaderi tartışanlara verilen öğüttü.²⁷⁸ İrade hürriyeti en çok karşı konan bir gö-

267. Aynı eser, c. VI, s. 173.

268. Câhuz, *Hayâvân*, c. III, s. 7.

269. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. VI, s. 216.

270. Aynı eser, c. IV, I, s. 65; c. VI, s. 64.

271. Aynı eser, c. VII, I, s. 135.

272. Aynı eser, c. VII, I, s. 104.

273. Mâlik b. Enes, *Müdevvene*, Kahire 1323/1905, c. I, s. 182.

274. Eş'arî, *Makâlât*, s. 430.

275. Câhuz, *Beyân*, c. I, s. 59.

276. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. VI, s. 173.

277. Aynı eser, c. VI, s. 218; c. V, s. 70.

278. Aynı eser, c. VI, s. 173.

rüştü. Abdullah b. Avn b. Müsennâ, bu görüşü benimseyen bir kimseye selâm vermezdi.²⁷⁹ Huzurunda bundan söz edilince, dedi ki: “Ben bunun için çok yaşlıyım; bu tarzda konuşan sadece iki kişinin, Ma’bed el-Cühenî ve Sansaveyh’in zamanına geri gidiyorum”.²⁸⁰ Biri, herhangi bir şekilde kendisine irade isnad eden kimsenin kâfir olduğunu belirtti.²⁸¹ Eş-Şâfi’î düşüncesini şu güçlü sözlerle ifade etti: “İnsanlar kelâmdaki hata imkanını bilselerdi, aslandan kaçtıkları gibi ondan da kaçarlardı. Bir kimsenin şirke varmadan her türlü günahla yüklü olarak Allah’la karşılaşması bir kelâm bilgisiyle karşılaşmasından daha iyidir. Kelâm’ınız doğru ise mükafat elde edemezsin; hatalı ise kâfir olursun. Kelâmcuların hurma çubukları ile dövülmesi ve her çeşit halka teşhir edilmesi gerekir”. Şâfi’î bazan da alaycıdır: “Kelâmcılar beni, varlığını rüyamda bile görmediğim şeylerden haberdar etti”. Hafs el-Ferd’in söylediklerini anlamayan bir kimseyi kutladı.²⁸² Şehadetlerini kabul etmeyeceği tek mezhep taraftarları Hattâbiyye idi, çünkü bunlar yalan söylemenin meşru olduğunu düşünüyorlardı.²⁸³

Mâlik mülhidlerinin şahit olmalarını kabul etmezdi; Ebû Yûsuf bir kelâmcıyı zındık olarak adlandırdı. İbn Hanbel, el-Muhâsibî’yi suçladı, çünkü onun mülhidleri reddiyesi, insanların mülhidliği öğrenmesine ve içtihat yapmalarına yol açıyordu. Cevher ve araz gibi yeni deyimlerden özellikle nefret edildi.²⁸⁴ Ed-Demîrî, yeni terimlerin ihdâs edilmesi gerektiğini söylerken daha akıllı idi, çünkü akıllı bilgin, silahlarını hazırlamadan savaşın başlamasını beklemeyen asker gibidir.²⁸⁵

279. Aynı eser, c. VII,2,

280. Aynı eser, c. VII,2, s. 27.

281. Aynı eser, c. V, s. 396.

282. Subkî, *Tabakât eş-Şâfi’iyye*, Kahire 1324/1906, ss. 241, 282; ez-Zebidî, *adı geçen eser*, c. II, s. 48.

283. İcî, *adı geçen eser*, s. 290.

284. ez-Zebidî, *adı geçen eser*, c. II, s. 48; İbn el-Cevzî, *Telbis.*, s. 178.

285. Demîrî, *Hayât el-Hayâvân*, Bûlak 1305/1887, c. I, s. 11.

III. BÖLÜM

KELÂM'IN BAŞLAMASI

I. Merhale

Göründüğü kadarıyla, üç mesele hemen hemen aynı zamanda ön plâna çıktı: Allah'ın kudreti ile insanların hayatları arasındaki ilişki veya kader ve hür irade meselesi; Kur'ân'ın mahiyeti, yaratılmış mı (mahlûk mu) yoksa öncesiz mi (kadîm mi) olduğu; ve ilahî sıfatlar meselesi. Hür irade tarafını tutanlara Kaderiyye²⁸⁶ adı verildi. Daha sonra el-A'sa'nın "*Allah, Kendisi için sadâkat ve adaleti seçerek insanları yerdî*" şeklindeki mısramın, onun kaderî olduğunu gösterdiği rivâyet edildi. O, bu görüşü Hire'de öğrenmişti.²⁸⁷ Bu söz, bu meselenin tartışılmaya başlanmasında Hristiyanlığın etkisinin olup olmadığı sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Bu mesele muhtemelen İslâm'ın kendi içinde doğmuştur, çünkü Kur'ân'ın birazcık incelenmesi, bu konuda Kur'ân'ın ihtiva ettiği karşıt ifadeleri ortaya çıkaracaktı. Hristiyanlarla temaslar bu gelişmeleri hızlandırmış olabilir.

Tartışmanın Suriye'de başladığını gösteren işaretler bulunmaktadır. Abdullah b. Ömer'in orada bir dostu vardı; onun Allah'ın denetleyici takdirinden şüphe ettiği kanaatında idi.²⁸⁸ Yine Suriye'den şöyle söz edilir: "*Biz bu bölgeye saldırdık ve ilahî takdirin bulunmadığını söyleyenlerle karşılaştık*".²⁸⁹ Genel olarak kabul edildiğine göre, Ma'bed el-Cühenî bir kaderî idi, ve Basra'da ikamet etmesine rağmen, 80/

286. Bu kelime kader, yani "düzenleme", dolayısıyla "takdir" den alınmıştır. Bu harekete Kaderiyye dendi, çünkü ilk Hâricilere Muhakkime, yani hakem tayininin doğruluğundan şüphe edenler dendiği gibi, Kaderiyye de Allah'ın ne olduğunu ölçüde hükümran ortaya koymakta idi.

287. *Agânî*, (III. baskı), c. IX, s. 113.

288. Vlioger, *Kitâb el-Quadî*, Leiden 1903, s. 201.

289. *Subkî, adı geçen eser*, c. I, s. 50. x,

699'da Şam'da idam edilmiş olabilir.²⁹⁰ Hişâm, Hâlid el-Kasrî'ye 125 / 743'de Ca'd b. Dirhem'i öldürtmesini emretti, çünkü o, Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu ileri sürüyordu. Hâlid, halka şöyle seslendi: "Bu adam diyor ki, Allah Mûsâ ile konuşmadı ve İbrahim'i dostu (halil) olarak kabul etmedi".²⁹¹ Aynı yıl Gaylân idam edildi,²⁹² ve diğer kaderiler öldürülmüş ve sürülmüştü.²⁹³ III. Yezid'e kaderî adı verilir,²⁹⁴ ve II. Mervân Kur'ân'ın yaratılmış olduğu ve hür irade görüşlerini Ca'd'dan öğrendi.²⁹⁵ Eş-Şehristânî'nin belirttiğine göre, Emevilerden bazıları Kaderîleri himaye ettiler. Bir iki yıl sonra Cehm b. Safvân Horasan'da mülhid diye idam edildi.

II. Mervân'ın bir mektubu muhafaza edilmiştir. Bu mektupta Mervân şöyle der: "Kendimi kaderîlere karşı güçlendirip, onları kalıcılıkla ezeceğim".²⁹⁶ Devletin kader görüşünü desteklemesi pek tabii idi; devlet de dahil olmak üzere mevcut olan her şey Allah'ın himayesindedir.

Dinî fikirler her zaman ciddiye alınmadı. Eğik bir deve çubuğuyla çadırlardan malları çeken ve kendisinin değil, çubuğunun çaldığını söyleyen bedevî bir hırsızın hikayesi anlatılıyordu. Dinleyicilerden biri şöyle haykırdı: "O adam şu anda hayatta olsaydı, Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olurdu".

İbn Ebî Leylâ, önemli bir Suriyeli ile seyahat ediyordu. O anda yanlarından nar taşıyan bir hamal geçti. Suriyeli bunlardan bir tane alıp yenine sakladı. İbn Ebî Leylâ gözlerine inanamadı ve bir yanlışlık yaptığı sonucuna vardı. Zavallı bir fakir geçiyordu; Suriyeli meyveyi ona verdi. İbn Ebî Leylâ, arkadaşına çalmakla ne yapmak istediğini sordu. Suriyeli, yaptığı hırsızlığın kötü bir iş olduğunu, ancak iyi olan verme fiilinin 10 katı mükafat getireceğini söyleyerek cevap verdi. İbn Ebî Leylâ'nın karşılığı ise şu oldu: "Senin kötü hareketin kötü olarak kalır, iyi fiil ise senden kabul edilmez".

Aşırılardan biri olan Haşnâm b. Hind çabuk sinirlenirdi. Kendi oğlunun anasına daima fahişe diyordu. O, bunu şöyle açıkladı: Karımı boşadım ve sonra onunla bir defa günah işledim. Dolayısıyla doğruyu

290. Ebû'l-Mehâsin, Havâdis ez-Zuhûr fi madâ'l-eyyâm ve's-Şuhûr, 2 cilt, neşr.: W. Popper Leiden 1932 ve 1942 c. I, s. 222.

291. İbn el-Esir, el-Kâmil fi't-Ta'rih, c. V, s. 196.

292. Taberî, Ta'rih., c. II, s. 1733.

293. Aynı eser, c. II, s. 1777.

294. Aynı eser, c. II, s. 1874.

295. İbn el-Esir, el-Kâmil fi't-Ta'rih, c. V, s. 329.

296. Taberî, Ta'rih., c. II, s. 1851.

söylüyorum. Bir zinâ 10 bin yalan kadar kötü değildir. Allah biliyor ki, ben sadece karıma iftira etmek korkusundan günah işledim. O, bu günahı iyi bir fiil yapacaktır.²⁹⁷

Bir asalak dedi ki: “Allah kaderlere lanet etsin. Kim beni şu yiyeceği yemekten alıkoyabilir? Levh-i Mahfûz’da benim onu yemem yazılıydı”²⁹⁸

Aynı şekilde Şi’a’nın görüşleri de alaya alındı. Ali taraftarlarının, Ali’nin *dâbbet el-arz* olduğuna, kıyâmetten önce yeniden diriltileceğine inandıkları nakledildi.²⁹⁹ Ferezdek Hz. Peygamber’e “şu Kureys’li” diyebiliyordu.³⁰⁰

Kur’ân’ın yaratılmamış olduğu görüşü gariptir ve Allah’ın birliğini haleldâr eder görünüyor, ancak yine de bu görüş erken bir tarihte ortaya çıkmıştır. Yuhanna ed-Dımeşki’nin işaret ettiği üzere, Kur’ân mah-lûktur, demek ilhad’dı.³⁰¹ Muhtemelen H. 2000 / M.800 yıllarından ka-lan Musul’daki bir mezar taşında şunlar yazılıdır: Kur’ân Allah’ın kelâ-mıdır, vahyedilmiş, yaratılmamıştır.³⁰²

Muhtemelen bunun izahını, şeri’atı, kanun koyucunun dışına veya üstüne yerleştiren eğilimde aramak gerekir. Yunanlıların “Kaderleri” (*Fates*) ve Babililerin kader levhaları vardı. Müslümanlarla temasa gelenler arasında Yahudiler Şeri’atın âlemden önce yaratıldığına inanıyorlardı. Bir başka tarafta ise Hristiyanlar *Logos’un* ezeli olarak Allah’ta mevcut olduğunu ileri sürüyorlardı. Bu kelimenin bir anlamını kullanarak Yuhanna ed-Dımeşki şu delili ileri sürer: Müslümanlar, Mesih’in Allah’ın kelâmı ve ruhu olduğunu kabul ettiklerine göre, O’nun yaratılmamış olduğunu, ya da Allah’ın bir zamanlar akıl ve ruh-tan yoksun olduğunu kabul etmeleri gerekir.³⁰³ Kelime (kelâm) anlamındaki *Logos*, Kur’ân’ın yaratılmadığı görüşünü pekala harekete geçirmiş olabilir. Bir rivayete göre, Beyân b. Sim’ân, Kur’ân’ın yaratılmış olduğunu söyleyen ilk kişiydi; bir başka rivayet ise bu şerefi, daha sonra terketmiş olmasına rağmen, Ebû Hanîfe’ye verir. Bir üçüncü rivâyet ise Beyân’ı, Kur’ân’ın yaratılmış olduğunu söylediği için Ebû Hanîfe’ye bir saldırıda önder olarak gösterir.³⁰⁴

297. Câhız, *Hayâvân*, c. III, s. 6.

298. Câhız, *Buhalâ*, s. 160.

299. İbn Sa’d, *adı geçen eser*, c. III, 1, s. 76. *Dâbbet el-arz*, kıyâmet ââmetlerinde biri-dir; kar., Kur’ân, *Neml*, XXVII, 82.

300. *Agâni*, (II. baskı), c. XIX, s. 39.

301. J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, Paris 1857-1866, XCVI, 1341.

302. *Repertoire Chronologique d’Epigraphie arabe*, c. I, s. 95.

303. Migne, *adı geçen eser*, XCVI, 1341; XCIV, 768.

304. İbn Kuteybe, *Uyân*, c. II, s. 148; ez-Zebidi, *adı geçen eser*, ss. 46 vd.

Sıfatlar

İlahî sıfatlarla ilgili görüşün bir kaynağı, Allah'ın zikredilmesine ek olarak hakîm, kâdir gibi isimleri Kur'an'ın kullanmış olması olabilir. Bu da Arapların şiir geleneğine kadar gidip dayanabilir. Hristiyanlar bir sıfatlar sistemi meydana getirmiş bulunuyorlardı. Her iki dinde de Allah fikri birbirine çok benzediği için sıfatlar listesinin geniş ölçüde birbirine uyması şartırtıcı değildir. Yuhanna ed-Dımeşki onların tabiat bakımından Allah'a ait olduğunu ve başka yerden alınmadığını ileri sürer; böylece sıfatların Allah'ın gayri olmadığı şeklindeki müslümanların görüşüne öncülük yapar.³⁰⁵ Her iki inançta da ortak olan bir sıfatlar listesi Ek'de verilmiştir.

Diğer Görüşler

Müslümanların cefa çekerek kurtuluşa erme düşüncesiyle cezbedildikleri husunda işaretler vardır. Peygamberlerin insanlar arasında en çok cefa çeken kimseler oldukları söylenir,³⁰⁶ ve daha genel olarak, ateşin demirden pislikleri alıp götürdüğü gibi, sıtma da müslümanların günahını alıp götürür.³⁰⁷ Bu fikir ilgi görmedi.

Gelişmenin merkezinde 110/728'de 87 yaşında iken ölen *Ebû Sâ'id Hasan el-Basrî* bulunuyordu. O, bir savaş esirinin oğlu olduğu için Arapların aşağılamalarından kurtulamadı. Mutaassıp kanada mensuptu; yürürken, yakın bir akrabasının cenazesinden geliyormuş gibi görünürdü; otururken ise idamı emredilmiş biri gibiydi. Ateşten söz edildiğinde, sanki ateş yalnız onun için yaratılmıştı.³⁰⁸ Şiirden hoşlanan, çağdaşı ve rakibi olan Muhammed b. Sîrîn'in aksine, onun ilgisi sadece öteki dünyada idi.³⁰⁹ Yün giyenlerin kalplerinde gururlarını gizlediklerini, elbiselerinde alçak gönüllülüklerini gösterdiklerini söyleyerek, dış görünüşe önem vermezdi.³¹⁰ Onun dini, kendisine egemen olan bir kuvvetti. İman, istenilen ya da giyinilen bir şey olmayıp, kalpte bulunan bir yükür ve ameller onu tasdik eder.³¹¹ İlahî rahmetin sırrı büyüktür; yok olanlara değil, kurtulanlara hayret edin.³¹² Hadislerin çoğunda açıkça görülen sade bir duyguya sahipti; zâlim valilere niçin karşı

305. Mugne, adı geçen eser, XCIV, 860.

306. İbn Sa'd, adı geçen eser, c. VIII, s. 238.

307. Aynı eser, c. VIII, s. 226.

308. İbn Kuteybe, Ma'ârif, s. 225.

309. İbn Sa'd, adı geçen eser, c. VII, 1, s. 121.

310. Aynı eser, c. VII, 1, s. 123.

311. Câhız, Beyân., c. III, s. 96.

312. Müberred, Kâmil, s. 91.

çıkmadığı sorulunca, kılıçların, kendi dilinden daha keskin olduğu şeklinde karşılık verdi.³¹³ Kendi başına bir kişi olarak polise (şurta) ne gerek olduğunu sorarak yönetimi eleştirmişti, fakat kadı tayin edilince gördü ki, bir ölçüde denetleme gereklidir.³¹⁴ Kadı olarak ücret almıyordu.³¹⁵

Devletin Allah tarafından kurulmuş olduğunu kabul etti, dedi ki, onunla (Haccâc'la?) savaşmayın, çünkü devlet Allah'ın bir cezasıdır ve O'nun cezasını kılıçlarınızla geri çeviremezsiniz; eğer o bir sınavsa, Allah karar verinceye kadar sabırlı olsun. Ve yine, Allah Haccâc'ı sadece bir ceza olarak vali yaptı.³¹⁶ Onun otoriteye olan saygısı körü körüne değildi, çünkü Mu'aviye'yi eleştiriyordu. Halife dört şey yapmıştı; bunlardan biri *kebîre* (büyük günah) idi. O, iktidarı hiç kimseye danışmadan zorla ele geçirdi; Yezîd'i halife olarak tayin etti; Ziyâd'ın, akrabası sayılmasına izin verdi; Hucre b. Adî'yi öldürttü.³¹⁷ Bu nedenle o, devleti olduğu gibi kabul etmedi. Kendisine bu insanların kan döktükleri ve fiillerinin Allah'ın buyruğuna uygun olduğunu söyledikleri ifade edilince, şu karşılığı verdi: *Allah'ın düşmanları yalan söyler*.³¹⁸ Mütevazi biriydi; Hz. Osman'ı yüceltip, katillerine lanet etti; Hz. Ali hakkında "*hakem tayin edinceye kadar, zafer daima ona yardımcı olmuştur*" dedi.³¹⁹ Tarafsız olduğu için Şî'a, onun Hz. Ali'den nefret ettiğini söyledi.³²⁰

İç savaşa katılmadı, ancak vatanından da kaçmadı.³²¹ Biliyordu ki, kılıç değil, tövbe insanların kalplerini değiştirir.³²²

Çoğu onun irade hürriyetini ileri sürdüğünü inkar eder, fakat bu inkar kuşku uyandıracak kadar ısrarlıdır. Bir rivayete göre, o, hür irade görüşünü benimseyerek işe başladı, fakat daha sonra bu görüşü bıraktı.³²³

313. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. VII, 1, s. 128.

314. Müberred, *Kâmil*, s. 152.

315. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. VII, 1, s. 152.

316. *Aynı eser*, c. VII, 1, ss. 119, 120.

317. E. W. Arnold, *al-Mu'tazila*, Leipzig 1902, s. 15.

318. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 225.

319. Müberred, *Kâmil*, s. 562.

320. eş-Şerîf el-Murtazâ, *ed-Durer ve'l-Gurer*, Kahire 1325/1907, 30 a.

321. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. VII, 1, ss. 103, 119.

322. *Aynı eser*, s. 125.

323. *Aynı eser*, s. 122. H. Ritter, *Studien zur Geschichte der Islamischen Froemigkeit*, I. *Hasan al-Basri*, Der İslâm, c. XXI, (1933), ss. 67-83; J. Obermann, *Political Theology in Early İslâm. Hasan al-Basri's Treatise on Qadar*, J. A. O. S., c. LV, (1935), ss. 138 vd. Kaderîler onu doğru yoldan saptırdı. Taberî, *Ta'rih*, c. III, 2, s. 492. Mu'tezilî olduğu ileri sürülür. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *Rozat el-Behiyye*, ss. 29 vd.

Daha sonraki yazarlar onun şöhretini sünnilik lehine kurtarmaya çalıştılar. İnsanın bir ölçüde sorumlu olduğunu ileri sürdü. Kazığa vurulmuş olan bir hırsız, Allah'ın takdiri ve emri ile ceza çektiğini söyledi. Hasan şu soruyu sordu: “Allah seni çalmaya da mı sevketti?”³²⁴ Hasan şöyle dedi: Günah dışında her şeye Allah'ın takdiri ve emri ile olur.³²⁵ Allah'ın âlemi, az çok kendi hızıyla sürecektir şekilde yaratmış olduğunu düşündü.³²⁶ İnsanlar Allah'a itaatte ittifak ederlerse, bu kazançsız değildir, çünkü Allah onların hidayetine hidayet, takvasına da takva ekler.³²⁷

Tabiat bakımından muhafazakârdı ve yenilikleri tasvip etmezdi, fakat gördü ki, yeni silahlara yeni saldırıları karşılamak için ihtiyaç vardır.³²⁸ Kaderîlerin, irade hürriyetini benimseyenlerin önderlerinden bazıları, bu halkaya mensuptu,³²⁹ ve rivayet Mu'tezile'yi onun öğretisinden bir ayrılma olarak gösterir.

Sıfatlardan söz etmez.

Basra'da kader konusunu ilk tartışan kişi olması dışında Ma'bed'in görüşü hakkında ayrıntılar bilinmiyor.³³⁰ Ma'bed, Hasan'ın halkasına mensuptu ve öğretisi yaygınlığını Amr b. Ubeyd'in desteğine borçlu idi.³³¹ Bazen kendisine Mu'tezilî adı verilir.³³² Ca'd b. Dirhem, bir yandan Kur'an'ın yaratılmış olduğunu ileri sürerken, bir yandan da akılyürütme (*nazar=istidlal*) temeline dayanmayan zarurî bilginin, fâilî olmayan bir fiil olduğunu söyledi.³³³ Gözönüne alınması gerekir ki, müslümanlar için, zarurî hem a priori hem de tarihî bilgiyi içine alıyordu. Fâilsiz fiil fikri daha sonra geliştirildi.

Ebû Mervân Gaylân b. Mervân ed-Dımeşkî el-Kubtî'nin bir kaderî, bir Mürcî'î ve bir Hâricî olduğu söylenir; fakat bu hitabetle ilgili bir süslemedir. O, ünlü mehtupların yazarı idi.³³⁴ Beşer otoritesine kötü gözle baktı ve Meymûn b. Mihrân'ı devlet katında gö-

324. Arnold, *adı geçen eser*, s. 14.

325. *Aynı eser* s. 12.

326. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. VII, 1, s. 127.

327. İbn Abd Rabbihî, *el-İkd.*, c. I, s. 331.

328. Arnold, *adı geçen eser*, s. 13.

329. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 225.

330. Ebû'l-Mehâsin, *adı geçen eser*, c. I, s. 222; Malatî, *adı geçen eser*, s. 30; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned min el-Mesâ'il Ebî Abdillah Ahmed*, British Museum yazması, Or. 2675, var.: 86b.

331. Makrizî, *Hitat*, c. II, s. 356.

332. Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 93.

333. *Aynı eser*, s. 262.

334. Câhız, *Beyân.*, c. I, s. 239.

rev aldığı için verdi.³³⁵ Halife Hişâm'ın Meymûn'u onunla tartışmaya sevketmesi adâletin tecellisi idi: Gaylân sordu: Allah, Kendisine isyan edilmesini irade eder mi? Meymûn bu soruya şu soruyla karşılık verdi: Allah, Kendi iradesine rağmen, isyana maruz kalır mı? Gaylân buna cevap veremedi.³³⁶

Onun başlıca görüşleri şunlardı: İyilik ve kötülüğü insan yapar. Günahkâr müslümanlar cezalandırılabilir, hatta cehenneme bile gönderilebilir. Aynı günah için daima aynı ceza vardır. İmamın Kureş'ten olması gerekmez. İman konusunda Ebû Sevbân'la hemen hemen aynı fikirde idi. İnsanın, yaratılmış olduğu ve âlemin yönetildiği hakkındaki bilgisi zarurîdir, Allah'ın bir fiilidir ve dolayısıyla iman değildir. Ayrıca, insanın, adâleti, Allah'ın birliğini, O'nun va'd ve va'idlerini ve şer'atı bilmesi emredilmiştir. İman aşk, teslimiyet ve Peygamberin hildirisinin kabulü ile birlikte bu ikinci bilgiden ibarettir.³³⁷ Yaradanın bir olduğunun bilgisi nakıldır. Kâfirlerde iman yoktur. Allah neyi irade ettiyse onun olacağını, irade etmediği şeyin olmayacağını, fakat şeyleri irade etmeden de yapabileceğini ileri sürdüğü rivayet edilir.³³⁸

Hareketin bir sonraki merhalesi Hasan'ın halkasından geldi. Güvenilir rivayete göre, tartışma, günah işleyen müslümanlarla ilgili olarak ortaya çıktı. Bazıları onların halâ mü'min olduklarını, bazıları da kâfir olduklarını söylediler; Hasan ise onlara münâfık dedi; sonra Vâsıl onları kendilerine özgü bir sınıfa sokarak, onlara fâsık dedi. Bu teklif kabul edilmedi, böylece Vâsıl toplantıyı terketti ve Hasan "Vâsıl bizden ayıldı (i'tezele annâ)" dedi; Mu'tezile adı buradan doğdu. Bu hikaye Amr ile Hasan ve Amr ile Katâde hakkında da söylenir.³³⁹ Bu rivayet doyurucu değildir; Haşeviyye'nin "bir köşede oturanlar" şeklinde izah edilmesiyle birlikte, bu, yaygın bir deyimdir. *İ'tezele* fiili münzevîleri ve iç savaşa katılmayanları göstermek için kullanıldı.³⁴⁰ Mu'tezile adı verilen kişiler İbn Avn'î, halkı 145 /762'de İbrâhîm'e katılmaktan ahkoymakla suçladılar.³⁴¹ Bazı Basra Mu'tezilîleri sefih şâir Muhammed b. Münâzır'ı dinî bir hayata davet etmeğe çalıştılar.³⁴² Göze çarpar dercede

335. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. VII,2, s. 178.

336. Taberî, *Tarih*, c. II, s. 1733.

337. Bağdâdî, *Usûl*, s. 32; kur., s. 257.

338. Eş'arî, *Makâlât*, s. 513.

339. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 243; eş-Şerîf el-Murtazâ, *ed-Dürer ve'l-Gurer*, var.: 33 r.; kar., İbn Manzur, *Lisân el-Arab*, c. XIII, s. 467.

340. C. A. Nallino, *Sull'origine del nome dei Mu'tasiliti*, R. S. O. (Rivista degli Studi Orientali), c. VII, (1916-1918), ss. 429 vd.

341. İbn Sa'd, *adı geçen eser*, c. VII,2, s. 27.

342. *Agânî*, (I. baskı), c. XVII, s. 10.

dindar olduğu için, kelâmci bir zümrenin, zaten dinî bir anlam taşıyan mevcut bir ismi benimsemesi tuhaf değildir. Günahkârların doğru bir biçimde tasnifi hakkındaki tartışma pekala tarihî olabilir, çünkü küçük ayrıklar çoğunlukla esaslı bölünmeleri ortaya çıkarmıştır. Gözönüne alınması gerekir ki, bu günah görüşü (*el-menzile beyn el-menzileteyn*), mezhebin öğretisinde sadece ufak bir yer işgal eder.

Bu harekette iki önder bulunuyordu. Ebû Huzeyfe Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl, hayret verici yeteneği olan bir mevali idi, çünkü “r” harfini telaffuz edemeyip, bu harfi ihtiva eden kelimelerden kaçınmasına rağmen, arzu ettiği her şeyi güzel bir Arapça ile söyleyebilirdi. Kendisi, bir teşkilatın başkanı idi. Bir şâir diyor ki: Çin geçidinin ötesinde, çok uzaklardaki Sus’a kadar her sınırdaki, ve Berberlerin ötesinde, onun dâ’ileri vardır. Zâlim bir kişinin davranışı, bir entrikacının hilesi onların azmini kıramaz. Eğer kışım “git” derse, onlar boyun eğerler; yazın ise yakıcı sıcak aydan korkmazlar.³⁴³

Amr b. Ubeyd b. Bâb (145 / 762) da bir mevali idi, Halife Mansûr ona büyük değer verirdi. Bir önder olarak Vâsıl’ın gölgesinde kaldı; bir rivayet onu Vâsıl’ın ihtida ettirdiği biri olarak gösterir.³⁴⁴ III. Yazîd’in elçisi idi. Onun, “*seni istemek husunda beni zenginleştir; sensiz olabilmek hususunda ise beni zenginleştirme*”³⁴⁵ diye dua etmesi, kalben dindar olduğunu telkin etmektedir. Mansûr, Amr b. Ubeyd ölünce, hakkında dedi ki: “*O, bir mü’min. bir hanîfti, Allah’a inandı ve Kur’ân’ı kendi dini yaptı. İnsanlar sünnet hakkında tartışırken, hadisi açıkça ve hakîmâne bir şekilde izah etti. Eğer kader bir kimseyi hayatta bıraksaydı, Ebû Osman’ı bırakırdı*”.³⁴⁶

Mu’tezile’nin Abbâsî propagandanın manevî kanadı olduğu ileri sürülmüştür.³⁴⁷ Bu görüşe göre, bütün İslâm fırkaları kısmen siyasî idi ve bazı Emevîler Mu’tezile’ye zulmettiği için, onların Abbâsîler tarafından olmaları gerekir. Tek gerçek kanıt, Mu’tezile’nin davet faaliyetidir, fakat bunun siyasî olduğuna dair hiçbir belge yoktur. Hiçbir tarihçi bu hususa dokunmamıştır. İkinci yüzyılın ilk yarısı dinî faaliyetin yaygınlaştığı bir zamandı; bu sırada aşırı Şî’a dizginsiz hayallere kapıldı; sahte peygamberler çoğalmıştı. Din adamları sadece öteki dünyayı düşünenek Kur’ân ve sünneti savunmaya pekala itilmiş olabilir. Makdisî,

343. Câhız, *Beyân*, c. I, s. 37.

344. eş-Şerîf el-Murtazâ, *adı geçen eser*, var.: 32 v.

345. İbn Kuteybe, *Uyûn*, c. II, s. 290.

346. *Aynı eser*, c. I, s. 209

347. Mu’tazile maddesi, *Encyclopedia of Islam* (eski baskı).

Mu'tezile'nin siyasi olmadığını söylüyor.³⁴⁸ Amr' b. Ubeyd, kaderi olduğu söylenen III. Yezid'in hizmetinde idi ve II. Mervân'ın ise Ca'd'la ilişkileri vardı.³⁴⁹ İbrâhîm'e yardım eden Mu'tezile, kesinlikle Abbâsîlere karşı idi. Hârûn, Mu'tezilî kelimeleri hapsettirdi.³⁵⁰ Onun bu hareketi uzağı gören devlet adamlığının bir sonucu olabilir, çünkü bu fırka çok ileri gidiyordu; Me'mûn'un siyaseti ise gecikmiş bir teşekkür olabilir; fakat bu, bir tahminden ibarettir. Ayrıca Umeviyye'nin Mu'tezile yerine kullanılan bir isim olduğu anlaşılıyor.³⁵¹

Vâsıl'ın (131 / 748) Öğretisi

Allah âdildir, bu sebeple insanları hata yapmağa zorlayıp sonra da bu nedenle cezalandıramaz. İnsanlar mükafatlandırılıp cezalandırıldıklarına göre, Allah'ın onlara, seçtikleri şekilde hareket etme kudreti verdiği ve onları fiillerinden dolayı sorumlu tuttuğu açıkça görülmektedir. Sadece bir kadîm (öncesiz) Allah vardır; bir başka öncesiz daha olsaydı, iki Allah olurdu. Bu görüş daha sonra "*sıfatların inkarı (ta'tîli)*" biçimine büründü ve tartışma bu ibarede açıklığa kavuştu. İbn Hazm'ın ifade ettiği üzere, sıfat sözünü Mu'tezile icad etti.³⁵² Kuşkusuz, onlar Allah'ın diri, faal v.b. olduğunu inkar etmediler; onların inkar ettiği husus, Allah'ın diri oluşunun Kendi zatından ayrı olarak bir çeşit varlığının bulunmasıydı. Sıfatlar görüşü aniden belirlemede ve bu görüşün öncülerini tahmin etmemiz gerekmektedir. Bu sebeple Vâsıl'ın öğretisi sanki Kur'ân'ın ezeli oluşuna yöneltilmiş gibi görünüyor, çünkü bu, bildiğimiz kadarıyla, ilk günlerde ezeli sayılan tek şeydi. İman bazı iyi niteliklerin toplamıdır; bu nedenle günah işleyen müslüman şerefli bir isim olan mü'min adına layık değildir. Onun kâfir olmadığı da açıktır. O, ancak fasıktır ve cehenneme gidecektir, çünkü bundan sonraki hayatta sadece iki kesim vardır, fakat onun cezası hafifletilebilir. Vâsıl, Hz. Osman hakkındaki hükmünde Amr'dan şiddetli idi.³⁵³ Fâsıklar, iç savaş ile İslâmın birliğini bozmuşlardır. Vâsıl, kimin hatada olduğuna karar veremedi; "Hz. Ali'nin ya da Talha'nın hatalı olduğunu" söyledi: Amelî bir sonuç, onun hem Ali hem de Talha tarafına mensup olan iki kişinin şahadetini kabul etmesi idi. Hangi tarafı tutarlarsa tutsunlar, onlar iyi müslüman olabilirler. Fakat farklı taraflara mensup iki kişinin şehade-

348. Makdisî, *adı geçen eser*, ss. 37 vd.

349. İbn el-Estr, *el-Kâmil fi't-Ta'rih*, c. V, s. 329.

350. Arnold, *adı geçen eser*, s. 32.

351. el-Hayyât, *adı geçen eser*, ss. 132, 144; kar., ss. 160 vd.

352. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. II, s. 121.

353. Hayyât, *adı geçen eser*, ss. 97 vd.

tinî kabul etmedi; çünkü onlardan biri mutlaka kötü bir müslümandı. Bu hususta Amr b. Ubeyd, Vâsıl'dan daha katı idi, çünkü o. her iki tarafı da suçladı.³⁵⁴

Bir başka görüş de Horasan'da doğdu. Cehm b. Safvân, el-Hâris b. Sureyc'in maiyetinde bir komutan idi ve 128 / 746'da idam edildi. Sadece kendisinin temsil ettiği bir ekolü vardır, çünkü, taraftarları olmasına rağmen, hiç kimse onun öğretisini geliştirmede. Hz. Muhammed'i ve Kur'an'ı eleştirdi. Bir âyet okuyarak dedi ki: "*Muhammed ne zeki bir kişidir*". Sonra "*Rahmân arş üzerine kuruldu*" âyetini okudu ve "*onu çizip atabilseydim, öyle yapardım*" dedi. Sonra XXVIII. sûreyi (Kasas sûresini) okudu ve Mûsâ ismine gelince dedi ki: "*Bu da ne? Bu hikâyenin bir bölümünü bir başka yerde anlattı ve bitirmedi; sonra onu tekrar anlatıyor*". Kur'an'a zıt düşen hukukî bir hükümde de bulundu.³⁵⁵ Sümeniyeye, ona Allah'ımı görüp görmeyeceğini sordu. Uzunca bir süre düşündükten sonra Hristiyanlara benzer bir şekilde şöyle cevap verdi: "*Hz. İsa'da bulunan ruh, Allah'ın zatından olan ruhudur. Allah bir şeyi yaratmayı isterse, ruh yaratıklarından birine girer ve onun diliyle konuşur, dilediklerini emredip, dilediklerini yasaklar. O, görünmeyen bir ruhtur*".³⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, Cehm'in, çoğunlukla, Allah doktrini ile ilgilendiğini söylüyor. "*Hiçbir şey Allah'a benzemez. O, arş üzerinde olduğu gibi, 7 yerin de altındadır. Hiçbir yer O'ndan yoksun değildir ve O, bir mekândan ziyade ötekinde değildir. Konuşmamıştır, konuşmaz da. Bu âlemde ve ötekinde hiç kimse O'na bakamaz. Tasvir edilemez, hiçbir sıfat ya da fiille bilinemez, sınırı ya da sonu yoktur ve akılla kavranamaz. O'nun sahip olduğu şeyler yüz, nur ve kudretten ibarettir; iki ayrı şey değildir. O'nda ne yukarı ve ne de aşağı vardır; ne parça ne bölüm, ne sağ ne de sol bulunmaktadır. O, ne ağırdır ne de hafif. Ne zaman O'nun bildiğin bir şey olduğunu düşünürsen, o şeyden fakirdir*".³⁵⁷

Eskiye bağlı bir müslümandı, Allah'ın yüceliği karşısında ezilmişti. Hiçbir şey Allah'a benzeyemez. O'nun kudreti vardır, bu nedenle insanın hiçbir kudreti olamaz. İnsanın iradesi, yapma gücü ve amelleri hep

354. Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 101.

355. Yâfi't, *Merhem el-İlel el-Mu'azzile fi def' es-Şubh ve'r-Redd ulâ'l-Mu'tezile*, neşr.: Denison Ross, Kalküta 1910, s. 185.

356. Ahmed b. Hanbel, *er-Redd ulâ'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye* (British Museum yazması, 3106), var.: 2b. Bu eserin Dâr el-Fünun İlahiyat Fakültesi Dergisinde tıpkıbasımı yapılmıştır, sayı: 5-6, İstanbul 1927, s. 315; Türk. çev.: Kıvameddin (Burslan), *aynı dergi*, ss. 282-283.

357. *Aynı eser*, var.: 3; tıpkıbasım, *adı geçen dergi*, s. 315; Türk. çev. s. 283. Bu çeviride Kıvameddin Burslan "vech" (yüz) kelimesini "vücûd" biçiminde okumuş ve çeviriyi ona göre yapmıştır. (çev.); Malatî, *adı geçen eser*, ss. 70 vd.

Allah tarafından yaratılmıştır. İnsan hakkında söylenebilen şey Allah hakkında söylenemez; mezheplerin dilinde, Cehm sıfatları inkar etti, bunun içindir ki, Allah'ın diri ya da bir şey olduğunu söylemek yanlışır; bu O'nun diğer şeylere benzediğini ifade edecektir. Aksine o, *muşi el-eşyâ'dur*, şeyleri dileyendir.³⁵⁸ Fiilleri sonsuz değildir. Kudret tek başına kör olduğu ve sadece akıldışı olanı hasil ettiği için, Allah'ın bilgi sahibi olması gerekir (bu tutarsızdır). O, bilgiyi meydana getirinceye kadar bilmiyordu; bazıları buna, bir mahalde sözünü de ekler. Cehm'in, Allah'ın bilgisinin olâylara önceliğinin bulunmadığını, çünkü bunun onda değişme ifade edeceğini, bir şeyin olacağını bilmenin onun olduğunu bilmekten farklı olduğunu ileri sürdüğü söylenir. Her ma'lûm (bilinen) için bir bilgi vardır. Allah'ın Kendi hayatını Kendisinin yarattığı söylenir.³⁵⁹ Allah görülemez. Cennet ve cehennem yaratılmıştır ve sâkinleri ile birlikte sona erecek ve Allah o zaman başlangıçta olduğu gibi tek başına kalacaktır. Kur'ân ezeli olamaz, o, ancak yaratılmış bir cisimdir. Hareketler cisimdir, çünkü cisim olmasalardı, cisim olmayan Allah'a benzerlerdi. Vahiysiz akıl doğru olana götürün yeterli bir rehberdir. İman kalptedir, Allah'ı, peygamberi ve vahyi bilmektir; iman birdir; inanç (akîde), söz ve amele ayrılamaz. Cehâlet tek küfürdür ve kâfirin imanı yoktur. Allah'ı bilen, O'nu diliyle inkar eden, veya O'na inanıp Peygambere inanmayanlar mutlak surette mü'min olmadıkları gibi, mutlak surette kâfir de olamazlar.³⁶⁰ Bir peygamberin imanı, fazla iyi ameli olmadıkça, diğer insanlarınkinden fazla değildir, çünkü ilim derece tanımaz.

Her iki ekol de sıfatları ve Kur'ân'ın ezeli olduğunu inkârda birleştikleri halde, ruhta birbirinden apayrı idi. Cehm, kelâmın doğurduğu ahlâk meselelerine ilgi duymadı ve Allah'ı insana ve tabiata karşı savunmak üzerinde durdu. El-Câhız, onu tabiatı inkar edenlerle bir sınıfa sokar.³⁶¹ Vâsıl ise mutlak'ı kabul ederken, Allah'ı kendisine karşı savunmakla ilgilendi.

Bu arada, halk kelâmcıları reddederek, şu bildiğimiz mezar taşlarının da gösterdiği üzere, ilk islâmın kaba şekillerine bağlandı.

Onlar, Allah'tan başka ilah olmadığına, eşi ve dengi bulunmadığına, Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna, cennet ve cehennemin

358. Şehrestânî, *Nihâyet el-İhdâm*, neşr. ve kısaltarak İng. çev.: A. Guillaume, Oxford 1934, s. 151; el-Belhî, *el-Bed' ve't-Ta'rih*, s. V, s. 146, bu son eserde "muşi" "munşi" şeklindedir.

359. İbn el-Cevzî, *Telbîs*, s. 88.

360. Bir insan kalben inanırsa, zâhîrde müşrik bile olabilir. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV, s. 204.

361. Câhız, *Hayâvân*, c. IV, s. 96.

hak olduğuna şahadet eder, O'nun takdirine, hem iyi hem de kötü olana, bütünüyle inanırlar. (Mısır, 179 / 795).

Kur'ân Allah'ın kelâmıdır, vahyedilmiştir, yaratılmış değildir, iyi ve kötü O'ndan gelir, cennet ve cehennem haktır, Münkir ve Nekîr de haktır, Allah kıyâmet gününde mutlaka görülecektir. (Musul, 200 / 815 ?).

O'nun arşı ile yeryüzünün temeli arasında O'nun yüzü dışında ibadet edilebilecek her şey yok olacaktır; İslâm O'nun gönderdiği'dir, din buyurduğudur, hak söylediğidir, adâlet ise emrettiğidir. (Mısır, 227 / 840 840).³⁶²

Birkaç tarihî bilgi ilave edilebilir. Vezir Ebû Ubeydullah Mu'aviye'nin 161 / 777'de irade hürriyetine inandığından kuşkulandı³⁶³ ve 169 / 785'de bazı kaderîler tutuklu olarak Medîne'den halife Mehdi'ye gönderildiler. Bununla birlikte halife onları salıverdi.³⁶⁴ Hims sakinleri, irade hürriyetini desteklediği için Sevr b. Yezîd'i (153 / 770) sürdüler ve evini yaktılar.³⁶⁵ Bir hadîse göre, kaderîler Deccâl'in taraftarlarıdır.³⁶⁶ İmam Ca'fer es-Sâdık, bu görüşün Allah'a karşı uydurulan bir yalanı, Hz. Peygamberin âlesine olan kini ihtiva ettiğini ve onlar hakkında yalan söylemeyi meşrulaştırdığını belirtti.³⁶⁷

Abd el-Vâhid'in yeğeni Bekr, Vâsıl'ın çağdaşı idi; el-Câhız, onun hakkında bazı hikâyeler anlatır.³⁶⁸ Onun kendine özgü bir öğretisi vardı.

İnsan

İnsan, cesedden başka bir şeydir. İkinci fiiller yoktur. Çocuklar suçlu olamaz; Allah bile onları suçlu yapamaz. Ağlamaları aksini gösterse de, acıyı duymazlar; acıyı hissetselerdi, bu Allah'ın âdil olmaması demek olurdu. Çocukların uğradığı acı, onların anne ve babalarına ait ceza; hayvanların uğradığı acı ise insanlığın yararına olan ceza olabilir.³⁶⁹

Din

Kıyamette Allah, yaratacağı bir sûret içinde görülecek ve bu sûret içinde insanlarla konuşacaktır. Günah öğretisi hakkında iki rivayet var-

362. *Reportoire Chronologique d'Epigraphie arabe*, c. I, ss. 43, 95, 222.

363. Taberî, *Tarih.*, c. III, s. 490.

364. Taberî, *Tarih.*, c. III, s. 534.

365. Yâfi'i, *Merhem.*, s. 116.

366. İbn Manzûr, *Lisân el-Arab*, c. X, s. 55.

367. Keşşî, *adı geçen eser*, s. 252.

368. Câhız, *Hayâvân*, c. VI, s. 104; kar., Bağdâdî, *Usûl*. s. 338.

369. İbn Kuteybe, *Te'vil Muhtelif el-Hadis*, s. 58.

dır: 1) Büyük günah işleyen bir müslüman münafıktır; dolayısıyla Allah'ı inkar etmiş olur, fakat o, cehennemde bile müslüman olarak kalır. 2) Küçük günah işleyip de tövbe etmeyen bir müslüman ise müşrikler kadar kâfirdir.³⁷⁰ Hatta denir ki, o bir kâfirden de kötü durumdadır.³⁷¹ Nafile ameller farzların ihmalini gidermez. Ebû Bekr'in seçilmesi hususunda hiç şüphe yoktur.³⁷² Hz. Ali ile Talha münafık ya da kâfirdir, fakat Bedr'de savaşmışları için, cennettedirler.³⁷³

Bekr, soğan ve sarımsak yemeyi yasakladı.

Zerâre b. A'yân (150/767) fıkıh, hadîs ve kelâmda Şî'a'nın en büyüğü idi. Bir taraftar olarak da böyleydi.³⁷⁴ Abdullah b. Ca'fer'i (no. 16)³⁷⁵ imam olarak kabul etti, fakat daha sonra Mûsâ'ya (no. 17) rucû etti. Bazıları dedi ki: Onun imamı Kur'ân'dı.³⁷⁶ Hristiyanların, Yahudilerin, Mecusilerin ve Müşriklerin görüşlerinin Allah tarafından mı irade edildiği sorusunu ortaya attı ve imamı şarttı.³⁷⁷

Allah

Allah, her faaliyeti için hâdis (yaratılmış) bir sıfat meydana getirdi ve, bunu yapmadan önce, ne âlim, ne kâdir ve ne de diri (hayy) idi. Yarattıktan önce şeyleri bilmiyordu.

İnsan

İstîtâ'at (yapma gücü) sağlıklı olmaktır ve fiilden önce gelir. Zerâre'nin istîtâ'at fikrinin gelişmesinden sorumlu olduğu anlaşılıyor. (Bak., sonraki bölüm).

Din

Zerâre Mücebbire'dendi ve Allah'ın, insanlara, yapamayacakları şeyi yüklediğini, çünkü onların yalnız Allah'ın irade ve takdir ettiği şeyleri yaptıklarını ileri sürdü.

Fazl b. Şâzân Allah'ın cisim olmadığını talim etti; O, arşın üzerindeki yedinci gökte idi; sıfatları, yaratıklarınkinden her bakımdan

370. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. III, s. 229; c. IV, s. 191.

371. Makrûzî, *Hutat*, c. II, s. 349.

372. British Museum yazması, Or. 3736, var.: 7b.

373. İbn Hazm, *el-Fisal.* c. IV, s. 45.

374. İbn en-Nedîm, *adı geçen eser*, s. 220.

375. Sayılar şecere tablosuna işaret eder.

376. Şehrestânî, *el-Milel.*, s. 142.

377. Keşî, *adı geçen eser*, s. 102.

farklıdır; hiçbir şey O'na benzemez, semî ve basîrdir (işitir ve görür). Mükemmel din Allah yolunda çalışan ve kesin bilgiye ulaşmıncaya kadar O'na hizmet eden Hz. Peygambere verilmiştir. Peygamberlik iyi amellerin mükafatıdır. Peygamber, bu bilgiyi temsilcisi (vekili) yaptığı birine vermiştir. Böyle biri her zaman mevcuttur; onun bilgisi doğrudan doğruya vahiy yoluyla Peygamberden gelir.³⁷⁸

Ali b. Haseke ve el-Kâsım b. Yaktin, namaz, zekât ve orucun insan olduklarını ileri sürdü.³⁷⁹

Muhammed b. Beşîr, Mûsâ'nın (no .17) nâibi olduğunu iddia etti. Mûsâ'nın, kendisini, nurlu insanlara nurda ve kötü insanlara da kötülükte cismânî insanlık görünümünde gösterdiğini ve o sırada onlar arasında olmasına rağmen, onların gözlerinin perdelenerek onu kavrayamadığını belirtti.³⁸⁰

II. Merhale

Daha ileriye gitmeden bazı tanımlara ihtiyaç vardır.

Zaman ve Mekan. Zaman ve mekan birimlerin (atomların) birbirini takip etmesidir. Sebeplerden biri bir zaman biriminde, eseri ise diğer zaman biriminde vuku bulur. *Bekâ*, birbirini izleyen iki zaman biriminde var olmaktır. *Sükûn*, iki zaman birimi süresince bir mekan birimindeki süre durumdur. Hareket her zaman yer değiştirmeyi gerektirmez, çünkü *sükûn* da bir harekettir. Hatta bazılarına göre, *sükûn* bir hareket biçimidir. *Sükûnu* iki zaman birimi süresince bir mekan birimindeki hareket şeklinde tarif ederler. Hareket ise zâhirde bir zaman biriminde başlayıp, diğerine ulaşarak, bir mekan biriminden ötekine intikal etmektir.

İkinci Eserler. Bir fiilin herhangi bir yan ürünü ikinci eserdir. Bir taş fırlatırken asıl fiil, taş elden çıkınca, sonra erer; onun havadaki seyri ikinci bir eserdir. Aynı şekilde yemek yemek ilk fiildir, fakat yiyeceğin tadı ikinci fiildir. Bu sürecin, bu sebeplilik zincirinin teknik adı, *tevellüd*, eserler ise *mütevelléd*'tir.

İrâde. Bu, İngilizce'deki "will" den daha dar bir anlama sahiptir. Bir Sebep olmaktan çok bir yol gösterici, bir yönelticidir. Sebep, kör kudrettir. Kudret faaliyete geçince bir eser veya aynı ihtimalle karşıtını meydana getirecektir. İrâde, kudreti bir şey üzerine yöneltir ve ona

378. Aynı eser, s. 335.

379. Aynı eser, s. 321.

380. Aynı eser, s. 297.

akıl verir. Bu sebeple bazıları şu fikri ileri sürdü: Allah'ın iradesi yoktur, çünkü O'nun bilgisi, kudretinin muhtaç olduğu yol göstericidir. İrade karşılığı olan iki kelimenin bulunması, bazılarının kılı kırk yarmasına yol açtı.

Kesb, İktisâb. Bir fiile bir kaç açıdan bakılabilir. Sözcelişi, yazmak, bir fizyolog için bedenın, kas ve sinirlerdeki değişiklikleri izleyen bir faaliyetidir; öğretmen için ise bir sanattır. Bir kölede, efendiye olan ödev başlığı altında yer alabilir. Bir çok muhtemel cihetler arasında, her fiilin bir Allah'a bir de insana yönelik ciheti vardır. Fiilin Allah'la ilişkisi yaratma insanla ilişkisi ise kesb'tir. Bu ilişki vasıtasıyla insan hareketlerinden sorumlu olur ve böylece de mükafat ya da mücazat elde edebilir. Öyle görünüyor ki, bu kelime Kur'an'dan alınmıştır. Bu kelime Kur'an'da devamlı olarak insanların fiilleri için kullanılır; Kur'an "iyiliği" ve "kötülüğü kesbetmekten" söz eder.³⁸¹

İstitâ'at (Yapma Gücü).³⁸² İstitâ'at kesble aynı değildir; insandaki bir fiili kesbetme (kazanma) gücüdür. İnsanlar bu gücün zaman bakımından fiilden önce mi, yoksa beraber mi, yahut da hem önce hem de beraber mi olduğu hususunda ihtilafa düştüler. İstitâ'atın normal sağlıklı erginlik yaşı ve engellerin yokluğu mu, yoksa bunun ötesinde bir şey mi olduğu konusunda da ayrıldılar. Gariptir ki, Theodore Ebû Kurra bu kelimeyi kullanır; "*İnsan tabiatının bütün hareketleri için varlık, âlet ve ititâ'at, bedendedir*", ve "*Kelâm aşlamaz, çünkü O'nun uluhiyetine ulaşmak amacıyla eziyet çekmek konusunda ne yol, ne hazırlık, ne de ititâ'at vardır*". O aynı zamanda "*istitâ'at kudretinden*" ve "*kudretlerin ititâ'atından*" da söz eder.³⁸³ Görünüşe bakılırsa, Ebû Kurra bu kelimeyi müslümanlardan almıştır, çünkü Hristiyanlığın akidesinde bunun hiçbir kökeni bulunmamaktadır. Açıkça anlaşılıyor ki, bu fikir Kur'an'ın bu kelimeyi kullanmış olmasından doğmuş³⁸⁴ ve özel bir durumun, yani hacem genelleştirilmesi biçiminde ortaya çıkmıştır. "*Hac, gücü olan herkes için farzdır*". (Kur'an, *Al-i İmrân*, III, 97). Şi'a "*gücü olma*" kelimesini tartıştır. Birine göre, o, sağlığı yerinde ve bir binek hayvanı olan kimse anlamına gelir. Bir başkasına göre, ise, gerekli yiyeceğe ve bir binek

381. Eş'arî, *Makâlât.*, s. 72. Zeydiyye'den bazıları, insanların, fiillerini, kendilerinin yarattığını ileri sürdüler. İşte bu kelime (kesb) insanların o faaliyeti hakkında kullanılır.

382. Bazan "güç", meleke biçiminde tercüme edilir. Prof. L. Massignon, (*Essai sur les origines du Lexique technique de la mystique musulman*, Paris 1922) bu terimi sadece Naccâr'ın kullandığına uygun düşen "lûtf" (grace) biçiminde tercüme eder.

383. Theodore Ebû Kurra, *Sermons*, ss. 122, 133, 124.

384. Kur'an bu köke rağbet eder, çünkü kader "gücü olma" anlamında dört kez kullanıldığı ve mekn hiç kullanılmadığı halde, bu, kırk defadan fazla geçer.

hayvanına sahip olan kimse, gitmese bile, hacca gidebilecek güçtedir; imam bu sözü tasvip etmeyerek dedi ki: Böyle biri mutlaka hacca gitmek zorundadır, fakat imamın izni varsa böyle bir şeyi yapabilecek güçtedir. Zerâre b. A'yân'ın bir istitâ't nazariyesi bulunuyordu.³⁸⁵

İstitâ't yerine aynı anlama gelen başka kelimeler de kullanılır.

Eş-Şehrestânî, kelâmcıların anladığı manada "güc"ün filozofların "etki ve edilgi gücünden" farklı olduğuna işaret etmeye dikkat eder.³⁸⁶

Bu noktada bir ayrılık belirir, çünkü kelâmcılar felsefenin basit fikirlerini kullanırlar. Sonraki sünnilîğin bütün esaslarının, nazarî düşüncenin daha başlangıcında mevcut olduğunu söylemek büyük ölçüde doğrudur.

Bir ekolde gelişen fikirlerin çoğunlukla ekolün kurucusuna nispet edildiği, oysa bunu ispat etmenin güç olduğunu, insan ister istemez düşünmektedir.

Dirâr b. Amr, Basra'da hemen hemen resmî bir mevki olan ilk önderdi; Vâsıl'ın çağdaşı idi³⁸⁷ ve aynı zamanda Kutrub (206/821)'la buluştu.³⁸⁸ Görüşü şöyle idi:

Allah

Allah kâdirdir demek, O'nun âciz olmadığını söylemektir; diğer sıfatlarda da durum böyledir. Bu, mutlak'ı sınırlandırmadan tanımlamak yolunda bir teşebbüstür. Allah'ın bir tabiatı (mahiyeti) vardır ve bunu ancak Kendisi bilir; Allah, bunu doğrudan doğruya, insanlar ise istidlâl yoluyla bilir.³⁸⁹ Ebû Hanîfe'nin bu fikrin kaynağı olduğu söylenir. Allah'ın irâdesi iki türlüdür: 1) İrâde edilen şeydir, ya da başka deyişle yaratma irâdesi yaratma fiilidir. Bu ifadenin anlamı şudur: İlahî irâde âletlere (vasıtalara) muhtaç değildir, aksine hemen tasavvurdan icraata geçer Allah'ın mürîd olmasının zatı olduğunu söylemek iradesinin bu cihetine işaret eder.³⁹⁰ 2) Emirdir, veya fiildir, ya da insanın fiillerinin yaratılmasıdır. Bir tek fiil iki fâilin işi olabilir; insanın fiillerini işleyen hem Allah hem de insanın kendisidir; Allah onları yaratır, insan da iktisâb eder (kazanır). Allah gözlerle görülemez, fakat kıyâmette insana Allah'ı idrak etmesi için altıncı bir duyu verilecektir.

385. Keşî, *adı geçen eser*, ss. 97 vd., 113.

386. Şehrestânî, *Milel.*, s. 44.

387. Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 16.

388. Câhiz, *Beyân.*, c. I, s. 34.

389. Dirâr, Allah'ın gerçek tabiatının bilinebileceğinden emin değildi. *İcî adı geçen eser*, s. 105.

Tabiat

Cisim arazların en azından on tanesinin toplamıdır; bunlar biraradadır, fakat tedâhül etmezler, çünkü iki şey ister cisim isterse araz olsun, aynı yerde bulunamaz. Cisimlerden hiçbiri renk, tad, hayat veya bunların zıtları olmadan var olmaz. Bunlar biraraya gelirler ve biraraya gelince de ayrılamazlar, aksi halde renkli bir şey olmadan renge sahip olmak mümkün olurdu. Bunlar varlıklarını bir zaman biriminden daha fazla sürdürürler. Başka deyişle, uzlaşmaz nitelikler, biri gizli öteki aşikar olarak aynı zamanda bir cisimde bulunabilirler. Bir başka görüşe göre, nitelikler, biri zuhur etmeden öteki yol olmak suretiyle, sadece ardarda mevcut olabilirler; böylece arazların bâkî (süreklî) olmadıkları kanıtlanmış olur. Hareket, acı ve bilgi gibi diğer arazlar cisimlerde bulunurlar, onların bir parçasını teşkil etmezler ve bir zaman biriminden fazla sürmezler. Bir rivayete göre, Allah arazları cisimlere dönüştürebilir. Bir şey, Allah onda bekâyı (sürekliliği) yarattığı için, süreklidir (bâkîdir); eğer Allah bunu yaratmazsa, o şey yok olur. Yağ zeytinde sâbittir (gizlidir), fakat ona tedâhül etmez.; balda yiyinceye kadar tatlılık, bedende yaralanıncaya kadar kan yoktur; çakmak taşında ateş yoktur, çünkü, ateş olsaydı, bu onu yakardı. Ağırılık ve hafiflik bir cismin cüzleridir.

İnsan

İnsan da diğer cisimler gibidir; istitâ'at insanın bir cüzüdür; idrak Allah tarafından yaratılmış, kul tarafından da iktisap edilmiştir. İnsan bazan, cisimlerin cüzleri oldukları halde, uzunluk, genişlik ve derinliği meydana getirebilir. İnsanın irâdesiyle engelleyebileceği, fîlin ikinci eserleri kendisine aittir; engelleyemedikleri ise kendisinin değildir. Kendi dışında eserlere sahip olabilir; bunlar Allah tarafından yaratılır, kul tarafından da kazanılır.³⁹¹ Dirâr, insanın, tabiata boyun eğmekle, kendisine hizmet ettireceğini söylemeğe çalışır.

Din

Allah, insan için yaptığından daha iyisini yapabilir; O'nun sonsuz lûtfu vardır. Bu lûtf bir kâfire verilince, iman eder ve sevaba hak kazanır.³⁹² Allah'a iman ve Allah'ı bilmek ancak akıllı bir yetişkinde bulunur, fakat din akıldan değil vahiyden kaynaklanır; bu, Allah için böyle.

390. İcî, *adı geçen eser*, s. 60; Tahânevî, *adı geçen eser*, s. 519.

391. Kar., *İcî adı geçen eser*, s. 117.

392. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. III, s. 165; c. IV, s. 192.

değildir. Vahiy olmadan akıllı bir yetişkine dinî vecibeler yüklenemez. Bütün insanlar kâfir olabilir. Hiçbir peygamber diğerinden daha üstün değildir. Bir Kureyşliden ziyade bir İranlı, bir Habeşli ya da, bir Nabat'lıyı imam olarak kabul etmek daha iyidir; yetersizse, böylece onun yerinden alınması daha kolaydır. Kur'ân okumak Kur'ân'dır; onu Allah yaratır, insan da işler. Dirâr, Ubey ve İbn Mes'ûd'un okuyuş tarzlarını reddetti. Cennet ve cehennem henüz yaratılmamıştır; Âdem yeryüzündeki bir bahçede idi. Dirâr kabir azabını³⁹³ ve âhiretle ilgili yaygın görüşlerden bazısını inkar etti. Peygamberin ölümünden sonra dine otorite icmâ'ı ümmettir. Allah kâfirden küfrü yaratıp, onu kötülük haline soktu.

Hafs el-Ferd önce Mu'tezilî idi; sonra cebriyeci oldu. Fıkıhta Ebû Yûsuf Ya'kûb'un öğrencisi olmuştu. Şâfi'i ile karşılaştığı zikredilmiştir. Onun öğretisi, ilahî irade meselesi bir yana bırakılacak olursa, Dirâr'ınki ile aynı idi. Dedi ki: Allah'ın iradesi iki türdür³⁹⁴: 1) Zatî irâde. Bu, kendi dışındaki bütün fiilleri ve yaratıkların fiillerini belirler; 2) Fiilî irade. Bu, insanları kendisine itaat etmeye emretmesidir. Fiilin bu iradesi Allah değildir. Bişr el-Merfî de aynı görüşü ileri sürdü.

Bu sırada, sonraları Mu'tezilenin benimsediği bazı fikirler ortalıkta dolaşıyordu. Bu sebeple bu fikirler daha sonraki düşünürleri etkiledi. Buna göre, Allah, cüzleri ve durumu (hali) olan bir cevher değildir; zaman, mekan ve sınırı da yoktur. Öte yandan, Allah bilinebileceği için, O'nun akıl ve şuurla bir irtibatının olması gerekir. Bu sebeple âdil bir Allah'ı aramak mutlak Allah'la çatıştı ve ona herhangi bir hususiyet verme teşebbüsü, kudretinin inkarı olarak kötülendi.

Hüseyin b. Muhammed, genellikle en-Neccâr adıyla bilinir. Yaklaşık olarak III. yüzyılın ortalarında yaşadı. en-Nazzâm ona laf atmaktan hoşlanırdı.³⁹⁵ "Onun Allah görüşü, irâde, cömertlik (cûd) ve kader dışında, Mu'tezilîlerinki ile aynı idi; Mürci'e'ye mensuptu". Mu'tezilî değildi, çünkü Allah'ın bir mahiyeti olduğunu ileri sürüyordu.

Allah

Allah, sadece bilgi ve kudret yönünden değil, zat yönünden de her yerdedir. Bu her yerde var oluş hulûl değildir.³⁹⁶ "Göğün ve yerin nûru",

393. Aynı eser, c. IV, s. 66.

394. İbn en-Nedîm, adı geçen eser, s. 179.

395. Aynı eser, s. 179.

396. İbn Asâkir, *Tebyîn Kesib el-Müfteri'*, Şam 1347/1929, s. 149.

Allah onların rehberidir, demektir. O, zatı dolayısıyla irâde eder; zorlanmaz, ya da isteksiz değildir; burada da selb (olumsuzluk) yoluyla tanımlama göze çarpıyor. İradesi selbîdir (olumsuzdur), hatta mevcut değildir, çünkü o, zorlamanın bulunmamasıdır.³⁹⁷ Allah daima, belirli bir zamanda olacağını bildiği şeyin o anda olacağını irâde eder. O'nun irâdesi evrenseldir (küllîdir) ve hem iyiyi hem kötüyü hem de insanların bütün fiillerini kapsar.³⁹⁸ O'nun cömertliği, cimri değil demektir; kelâmı dilsizliğin bir inkarıdır; doğru kişi (sâdik) daima doğruyu ifade edecek güçtedir. Allah gözle görülemez, fakat onlar tarafından bilinmesi için onlara zihnin gücünü verebilir.³⁹⁹ Öteki dünyada Allah çocuklara elem verebilir ya da onlara lûtufluk davranabilir. O'nun öyle lûtfu vardır ki, bu lûtfu insanlara verseydi, hepsi inanırlardı.

Akıl

Akıyla Allah'ın bilgisini elde etmek insanın ödevidir. Allah, insanlarla olan bütün ilişkileri içinde bilinmelidir; öbür şeyler sadece bazı ilişkiler içinde bilinebilir.

Tabiat

Cisim görüşü Dirâr'ınki ile aynıdır. Ancak arazların cisimle birleşmeden önce mekan işgal ettiği hususunda ondan ayrılır.

İnsan

İnsan ceset ve ruhtan ibarettir; iktisâb (kazanma) gücü denen hâdis bir kudreti vardır. Bu güç yaratıcı kudretle uzlaşamaz. İnsanın fiilleri Allah'la insanın ortak güçleriyle meydana gelir.⁴⁰⁰ İstîtâ'at fiille beraberdir ve bâkî değildir; insanın esaslı bir parçası olmayıp, Allah'tan gelen bir yardımdır, ve sadece bir tek fiil için yeterlidir. Allah'ın hidayet ve tevfiği iman gücüdür; Allah'ın tekretmesi ise küfür gücüdür. İnsan yalnız kendisinde eserler meydana getirebilir, ancak elem ve idraki meydana getiremez, çünkü bunlar Allah'ın fiilleridir. İnsan ikinci eserlerin de yaratamı değildir.

Din

İman Allah'ı, peygamberi ve emirlerini teslimiyetle bilmektir; iman yaratılmıştır.⁴⁰¹ Fırsat bulan, fakat bu bilgiye sahip olmayan, ya

397. İcî, *adı geçen eser*, ss. 57, 60; er-Râzî, *Muhassal*, s. 132.

398. Merzubânî, *el-Muvaşşah*, Kahire 1343/1924, s. 379.

399. Yâfi'î, *Merhem.*, s. 218, Allah görülmez, Kendisi ne Kendisini ne de bir başka şeyi görür.

400. İcî, *adı geçen eser*, s. 106.

da sahip olup, ikrar etmeyen kimse kâfirdir. İmanın parçaları (cüzleri) iman değildir; yalnız bir parça, takvâ değildir; herhangi bir parçanın eksikliği ise küfür olmayıp günahdır.

Bilgi ve inancın dereceleri vardır; iman artar ama eksilmez. Küfür olmayan hiçbir şey insanı kâfir yapamaz. Günabkâr olarak ölen bir mü'min cezalandırılır, ama daha sonra cehennemden çıkarılabilir. Allah kâfirlere zayıf oldukları için değil, Kendisi onları terkettiği için, güçleri yetmeyecek teklifler yükleyebilir.

İnsanın eceli tespit edilmiştir; öldürülen kimse, kendisi için belirlenen zamanda ölür. Sahte bir peygamber mucizeler gösteremez. Allah'ın kelâmı olan Kur'ân yaratılmıştır; okunduğu zaman o, bir arazdır, yazıldığı anda ise cisim. Ümmetin uygun birini imam seçmesi gerekir.

En-Neccâr'ın Rey'inde bir çok takipçileri vardı; bu ekol Müstedrike, Bergûsiyye ve Za'ferâniyye diye üç fırkaya bölündü. Bu sonuncular Allah'ın kelâmının, yaratılmış olduğu için, Allah olmadığını, ama yine de Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu söylemenin küfür olduğunu ileri sürdüler. Eş-Şehrestânî şu açıklamayı yapar: Onlar ya saçmalıyorlardı ya da Allah'ın kelâmı ile Kur'ân sözcüklerini iki ayrı şey için kullanıyorlardı. Bazıları Allah'a ait görmenin bilgi anlamına geldiğini söylediler.⁴⁰²

Bişr b. Gayyâs el-Merîsî (ölm. tak. 218/833), ortaya koyduğu görüşleri açısından önemli bir yer işgal etmemektedir, fakat ayrılıkçılığın simgesi olduğu için kendi zamanında önemli idi. Bağdatlı bir Yahudinin oğlu,⁴⁰³ Ebû Hanîfe'nin öğrencisi idi. Ebû Yûsuf'tan fıkah dersi aldı, sarayda itibar kazandı ve Me'mûn'un huzurunda tartışmalara katıldı.⁴⁰⁴ Bu tartışmalardan birinde katolikler, zerdüştiler, baş hirbad*, dağılma reisi, Sabi'î reisleri, Yunanlı Anastasius, kelâmcılar ve Ali Rıza bulunuyordu.⁴⁰⁵ *Kitâb el-Hayda*'ya göre, Bişr'in görüşü halka açık olarak öğretilen ilk görüştü, fakat bu, bir mübalağadır.⁴⁰⁶ Hakkındaki

401. İbn Asbkir, *Tebayün*, s. 150.

402. es-Sekûnî, *Temyîz li-Beyân mâ Tefsîr ez-Zemâşerî min el-İ'tizâl*, S. O. A. S. var.: 327 a.

403. Dozy, *Supplement aux Dictionnaires Arabes*, Leiden 1881, Marîsa maddesi.

404. Taberî, *Ta'rih*, c. III, ss. 1039 vd.

* Mecûsî rahibi.

405. et-Tabersî, *Kitâb el-İhticâc*, Tahran 1302 1885, s. 211.

406. British Museum yazması, Or. 3104, Bişr ile Abd el-Azîz b. Yahyâ arasındaki bir münazaranın nakli. (İbn en-Nedîm, *adı geçen eser*, s. 189). Bu, onun kelâmı hakkında bizim bilgimize hiçbir şey katmamaktadır.

çirkin hikayelerin de gösterdiği gibi fena halde nefret edilen biri idi. İşte bu hikayelerden ikisi: Bir genç öldü ve gömüldü. Biri onu rüyasında gördü ve saçlarının kırlaşmış olduğunu farkederek şaşırdı. Genç bunu şöyle açıkladı: Bısr de aynı mezarlığa gömülmüştü; mezara konunca, cehennem öyle acı bir haykırıyla haykırdı ki, o mezarlıkta gömülmüş olan herkesin saçı kırlaştı. Yine, bir sünni bilgin Bısr'ın cenaze merasimine katıldı ve böyle yaptığı için takdir edildi. Bunun üzerine bilgin dedi ki: Böylesine büyük bir mükafat beklediğim hiçbir cenazeye katılmadım. Şöyle yakarmıştı: “*Ey Allah'ım, bu adam seni temaşa edebileceğine inanmadı; onu Senin yüzüne bakmaktan alıkoymuş; o, kabir azabına da inanmadı, onu başka hiç kimseyi cezalandırmadığın biçimde cezalandır; Tartıyı (Mizân) inkar etti, onun tartısını hafif tut; şefaati de inkar etti, yaratıklarından hiçbirini onun için yardım dilemesin*”. İbn Hanbel dedi ki: O, bir cedelci değil, bir vaizdi; onunla bir Hristiyan arasındaki tek fark, namazları eda etmesiydi.⁴⁰⁷ Cehm'i görmedi, ama öğretisini kabul etti. Bir şâir onun hakkında şöyle der: “*İmanına cebr karışmasaydı, Allah'a gerçekten iman edecekti*”.⁴⁰⁸

Bısr, Allah görüşüyle insanın iradesi konusunda Hafs el-Ferdî ve “İman hem kalple hem de dille doğru olarak kabul etmektir” diyerek Mürci'e'yi büyük ölçüde izledi. İman ancak akıl sahibi bir yetişkinde bulunabilir.⁴⁰⁹ Güneşin karşısında eğilmek küfür değil, küfürün bir belirtisidir.⁴¹⁰ İstîtâ'at fiille beraberdir.⁴¹¹ Her günah büyük günahdır, çünkü (Allah'a) isyandır, bununla birlikte günahkâr müslümanlar cehennemden çıkarılabilirler. Kur'an bir mucizedir ve yaratılmıştır.⁴¹² Bısr, kabir azabını ve halkın âhiretle ilgili düşüncelerinin çoğunu reddetti. Hz. Ali haklı, muhalifleri Talha, Âişe ve Mu'aviye haksızdır.⁴¹³

Hişâm b. el-Hake m bir mevali idi; Allah'ın cisim olduğunu söyleyenlerin reisi idi; aynı zamanda Hz. Ali'nin Allah olduğunu düşündü. Bildirildiğine göre, Cehm'in öğrencisi ve Yahyâ el-Bermekî'nin yardım ettiği biri idi. Onun tertiplemediği dinî münazara toplantılarına

407. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, British Museum yazması, Or. 2675, var.: 150 a, 152 a.

408. es-Sîrâfî, *Biographies of Grammarians* (Ahbâr en-Nuhât el-Basriyyîn), neşr.: F. Krenkow, Paris-Beyrut 1936, s. 47.

409. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 256.

410. Şehrestânî, *es-Milel.*, s. 107; Sem'ânî, *adı geçen eser*, var.: 254 a.

411. İbn Hazm, *et-Fisat.*, c. III, 54.

412. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 308; Tahânevî, *adı geçen eser*, c. I, s. 177.

413. Nevbahtî, *adı geçen eser*, s. 13.

başkanlık ederdi.⁴¹⁴ Keskin zekalı bir tartışmacı idi. Halifenin huzurunda birisi, Hz. Ali ve Abbâs'ın çözümlenmek üzere bir meseleyi Ebû Bekr'e getirdiklerini hatırlatarak, hangisinin hatalı olduğunu sordu. Hz Ali'nin hatada olduğunu söylemek imkansızdı, Abbâs'ın hatalı olduğunu söylemek ise halifeyi kızdıracaktı. bu sebeple dedi ki: Dâvûd'u denemek için bir mesele ile gelen iki melek gibi, her ikisi de haklıdır.⁴¹⁵ Mu'aviye Bedr savaşında bulundu mu diye sorulunca, "evet-öteki tarafta" cevabını verdi. Bir Mecûsî ile tartışmasında, kendisini engelleyen bir karanlık olmadığı halde, âlemin dışında hiçbir şey görmediğini söyledi. Sandı ki, kendisine itiraz etmeyen Mecûsî nûr olmadığı için hiçbir şey göremiyordu. "Nasıl olur da iki din daima birbiriyle çeliştikleri halde âlemin dışında hiçbir şey olmadığı konusunda anlaşsınlar?" Mecûsî tasvip eden bir işaret yaptı.⁴¹⁶ Bir yıl içerisinde Hişâm, Allah hakkında 5 ayrı görüşü benimsedi.

Görüşleri hakkındaki rivâyetler her zaman tutarlı değildir.

Allah

Allah sınırları olan bir cisimdir; O'nun uzunluğu, genişliği ve derinliği eşittir⁴¹⁷ ya da hemen hemen eşittir; bir parçası diğerinden üstün değildir. O, saf eriyik metal gibi özel bir yerde bulunan, özel bir miktarı olan ve yayılan bir nurdur, yuvarlak bir inci gibi her yönde parıldamaktadır. Rengi, tadı, kokusu ve dokunması vardır; O'nun rengi tadı, tadı kokusu ve kokusu dokunmasıdır. O, mutlak renktir. Muhtemelen *Ebû Kubey's* dağı, O'ndan daha büyüktür. Allah'ın en mükemmel sûrete sahip olduğu, kendi ölçüsüyle 7 karış boyunda olduğu biçimindeki bir başka ifade Mücessimeye ait bir fikre işaret eder. Allah'ın kadîm varlığı cennet sâkinlerinin kadîm varlığından farklıdır, çünkü onlarınki dışarıdan elde edilen bir kadîm varlıktır.⁴¹⁸

Mevcut olan şeylerin hepsi ya cisimdir ya da bir cismin fiilidir; yaratan sırf bir fiil olamaz.⁴¹⁹ Allah mekanda değildi; sonra hareket etti ve hareketiyle mekanı oluşturdu ve ona yerleşti; bu mekan arştı. Allah arşa

414. Bermekilerin çöküşü 187/803 tarihine rastlar. Bir rivâyet Hişâm b. el-Hakem'i ölüm tarihi olan 197/812 veya 199/814'te Bağdat'a getirir. Amr b. Ubeyd'le münazarada bulunduğu söylenir, 145/762. Karışıklığı çözmeyen yolu yoktur.

415. İbn Kuteybe, *Uyûn.*, c. II, s. 150.

416. Aynı eser, c. II, s. 153.

417. Yuhanna'nın Vahyi (Revelation), XXI, 16. Göksel kentün uzunluk, genişlik ve yüksekliği eşittir.

418. Keşî, *adı geçen eser*, s. 177.

419. *Bihâr el-Envâr*, c. II, s. 94.

dokunur ve onu tam olarak doldurur. Allah için kullanılan “mevcut” de-
yimi, O cisimdir, bir şeydir, demektir. Bir rivayete göre, Allah başka şey-
lere benzemez; İbn er-Râvendî'nin Hişâm'ın görüşü hakkında anlat-
tıkları içersinde başka şeylere bir bakıma benzerlik vardır, aksi halde
insanlar O'nun hakkında hiçbir şey bilemezler.

Bir rivayete göre, Allah Kendi zatını her zaman biliyordu; bir başka
rivayet ise bunu reddeder. O her zaman şeyleri biliyordu; onları sadece
bilgisizlikten sonra biliyordu, böyle olmasaydı, bilgi bir bilineni içerdiği
için, şeyler kadîm olurdu. Allah, ne Allah olan, ne O'ndan başka, ne de
O'nun bir parçası olan bir bilgi ile bilir. Hişâm, bir başkasını tavsif eden
şeyin, kendisinin tavsif edilemeyeceği esasını benimseyerek Allah'ın
bilgisi ve diğer sıfatların, kadîm mi yoksa hâdis mi olduğu sorusundan kaç-
mış oldu.

Bilinen şeyler kadar Allah tarafından yaratılmış bilme fiilleri vardır.
Bu fiillerden hiçbiri bir mahalde bulunmaz. Bazılarına göre, Hişâm, bilgi
dışındaki sıfatların bir başlangıcı (*hâdis*) olduğunu ileri sürdü. Hişâm'ın
muhalifleri “Allah diri olmadan önce Allah ne idi?” sorusunu sordular.
Câhız'a göre, Hişâm, Allah'ın kendisinden sudûr eden ve yeryüzünün
derinliklerine ulaşan ışınlarla yer altında bulunanları bildiğini ileri sür-
dü; bu ilişki olmasaydı, Allah orada ne olduğunu bilemezdi.

Allah hareket eder, hareketi, irade ve irade edilen şeyin yapılmasıdır.
Allah'ın irâdesi bir sıfat olup, ne Kendisidir ne de Kendisinden başkası-
dır. O, zat bakımından sonlu, kudret bakımından ise sonsuzdur; Allah
zulm işlemez, fakat her şeyin hatta kötülüğün bile yaratıcısıdır. Bir ça-
kıltaşını, ona hiçbir şey ekmeden veya ondan araz ya da cisim çıkarmad-
an bir miktar araziyi kaplayan bir dağa çevirebilir.⁴²⁰

Akıl

Bilgi ya zarurîdir ya da nazarîdir. Zarurî bilgi, kazanılmadan veya
incelemeye dayanmadan zihne gönderilir, çünkü Allah, onu dilediğine
verir.⁴²¹ Allah bilgisi cisimlerin sıfatlarından (arazlarından) elde edile-
mez, çünkü onun zarurî olması zorunludur. Bu arazlardan bazıları ise
ancak nazarla (istidlâlle) bilinir.

Tabiat

Tisim, mevcut olan ve kendiliğinden var olan bir şey demektir; ci-
simlerden bazıları kadîmdir. Renkler, tadlar ve kokular cisimdir. Hişâm

420. İbn Kuteybe, *Te'vîl Muhtelif el-Hadis*, s. 60.

421. *Bihâr el-Envâr*, c. II, s. 94.

araz sözünü kullanmaz, fakat hareket, irâde, [isteksizlik, [bilgi , iyi ve kötü fiillere cismin sıfatları der; bunlar ne cisimdir ne de cisimden başkadır (cismin gayridir). Yaratma (halk), bekâ ve fenâ bu türden sıfatlardır. Sükûn dışında bütün bu sıfatlar “ma’nâlar”dır.⁴²² Yağ zeytinde, ateş ise çakmaktaşında sâbittir (bulunur). Atom (cevher-i ferd) diye bir şey yoktur. Hareket, ikinciden geçmeksizin bir cismin bir mekan biriminden bir üçüncüsüne intikalidir.

İnsan

İnsan cansız olan cismi (mevât) ve faal olan ruhu ve idrak eden bölüm olan bir nûru ifade eder. İnsanın fiilleri Allah tarafından yaratılmıştır. İstîtâ’at sağlık , engellerin yokluğu, yeterli zaman, âletler (el, balta, v.b.) ve sâik diye bir şeyden ibarettir; bütün bunlar mevcutsa, fiil ortaya çıkar . İstîtâ’atın bir kısmı fiilden önce, bir kısmı da fiilden sonradır.

Din

Allah öteki dünyada çocukları cezalandıramaz, onlar cennettedirler. Eğer Allah insanların yapacağı şeyi önceden bilseydi, bu âlem bir sınav yeri olmazdı. Şeytan, kendisi girmeksizin, insanların kalplerine soktuğu şeyi bilir; belki de hava onun âletidir. Kur’ân Allah’ın sıfatlarından biridir; ne yaratılmıştır ne de yaratan.

Kur’ân gökyüzüne götürülmüştür; yeryüzünde kalanı ise değiştirilmiştir.⁴²³ Peygamber günah işleyip hata yapabilir ve kendisini düzeltecek vahye nail olur; imam ise günah işleyemez. İmam kible kadar iyi bilinmektedir, bu sebeple Ebû Bekr’in seçilmesi irtidat’tır.

Duyular, kendilerini düzeltip denetlemesi için akla muhtaçtır, dolayısıyla insanlar imama muhtaçtır. İslâm ümmeti hatada karar kılamaz ve kâfirlerin tevâtürüne dayanan tarihi bilgi doğrudur.

Sadece cisimlerin var olması ve irâdenin bir çeşit hareket olması Yunanlılara ait fikirlerdir. Allah’ı beşerî sınırlamaların üzerine yerleştirmek için Hişâm, O’nu bütün parçalarıyla değişken bir hale koydu. “Yayılan nûr” ibâresi Aristo’ya atfedilen Esolocya kitabında bulunmaktadır. Bu eser yaklaşık olarak 227 / 841’de Arapçaya çevrildi.⁴²⁴

422. M. Horten, *Ma’nâ, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Z. D. M. G., c. LXIV, (1910), s. 391.*

423. Malatî, *adı geçen eser, s. 20.*

424. *Kitâb Esülûcyâ Aristôtalis*, neşr. F. Dieterici, Leipzig 1883, s. 111.

Muhammed b. Ali b. Nu'mân, Şeytân et-Tâk adıyla bilinir. Oysa Şî'a ona *Mü'min et-Tâk* adını vermektedir. Genel rivayetler onu İmam Ca'fer'le çağdaş olarak gösterir, halbuki İbn Hazm ona en-Nazzâm 'ın çağdaşı demektedir.⁴²⁵

Allah'ın Kendisi hakkında bilgisi olduğunu, câhil olmadığını ileri sürer. Kendisindeki bir eksiklikten ötürü değil, bilinecek şeyler orada bulunmadığı için, ancak irâde ettikten sonra şeyleri bilir. Irâde harekettir; takdîr ise irâde ile aynıdır.

Her beşerî bilgi zarurîdir, fakat Allah bu bilgiyi bazalarına ihsan edip, başkalarından alıkoyabilir ve yine de onları sorumlu tutabilir.

İnsan ve istitâ'at hakkındaki öğretisi, şeylerin, ancak Allah öyle irâde ettiyse, vuku bulduğu hususunun ilâvesiyle Hişâm b. Sâlim'in-kiyle aynı idi.

425. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 181.

IV. BÖLÜM

MUTEZİLE

Mu'tezile.

"Kelâmcılar olmasaydı, bütün kavimleri oluşturan halklar yok olurdu; Mu'tezile olmasaydı, bütün İslâm fırkalarına mensup kimseler yok olurdu; her ne kadar İbrâhîm (en-Nazzâm) ve öğrencileri olmasaydı, tüm Mu'tezile yok olurdu diyemezsem de, onun Mu'tezililer için yeni yollar açtığını, büyük yararı olan şeyleri ortaya koyduğunu söyleyebilirim".⁴²⁶

Bu övgü gerçek Mu'tezile'nin incelenmesine iletir. Bunlar kendilerine *ehl el-adl ve't-tevhîd* dediler. Kendi nazarlarında görevleri, bütün ihlallere karşı Allah'ın birliğini savunmak ve O'nun takdirine en küçük bir kötülük gölgesi düşmediğini göstermekti. Mu'tezile 5 ilke benimsedi: a) Allah birdir, b) âdildir, c) iyiliği mükafatlandırır, kötülüğü cezalandırır, d) Günahkâr müslümanlar fâsıktır, ve e) insanlar iyiliği destekleyip, kötülüğe karşı koymalıdır.⁴²⁷ Onlar yaygın olan kelâmın yarı bağımsız sıfatlarını hoşgöremiyorlardı, bu sebeple onlara Allah'ı sıfatlardan soyutlayanlar anlamında, *Mu'attıla* denildi. Allah'ın diri, hakîm, kudretli v.b. olduğunu tasdik; bu sıfatların kendilerine ait ayrı bir varlığı olduğunu ise reddettiler.⁴²⁸ Allah'ı selbî (olumsuz) sıfatlarla tasvir etmek ve O'nun hakkındaki bütün ifadeleri beşerî meselelerin yansıması saymak yoluna gittiler. Allah'ın hoşnut olduğunu, sevdiğini, üzgün veya kızgın olduğunu söylediğimizde, bunlar, iyi ameller ya da günahlar, mükafat ya da ceza ölçüsündeki sözlerdir. Allah'ta hiçbir gizli düşünce, hoşnutluk ya da kızgınlık hareketi ya da sükûn tasavvur etmemleyiz.⁴²⁹ Allah'ın bütün sıfatlarını bilgi şekillerine indirmek eğilimi vardı; belki

426. Câhız, *Hayâvân*, c. IV, s. 69.

427. *Hayyât, adı geçen eser*, s. 126; *Mes'ûdî, adı geçen eser*, c. VI, ss. 20 vd.

428. Allah'ın mahiyeti yoktur. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. II, s. 173.

429. M. Guidi, *La Lotta fra l'Islam e il Manicheismo*, Roma 1927, s. 38.

de bu, Allah'la insan arasındaki farkı belirtmek içindi. İnsan bir sandal-yeyi nasıl yapacağını bildiği halde, onu yapmayabilir; kâmil olan Allah'ta ise, bilgi, başka herhangi bir sıfatın yardımı olmaksızın hemen fiile geçer. İrâde, irâde edilen şeydir, yaratma da yaratılan şeydir, sözü buradan doğar. Bunun bir sonucu olarak bazı Mu'tezililer Allah'ın irâdesi bulunmadığını öğretmekle suçlandırıldılar. Daha sonra onlar sıfatları ikiye ayırdılar: a) Zatî sıfatlar, b) Fiilî sıfatlar, ya da a) Allah'ın zatına ait olan sıfatlar ve b) Allah'ın fiillerini ilgilendiren sıfatlar. Cömertlik (*cûd*) sıfatını hangi sınıfa sokacaklarına karar veremediler. Fiilî sıfatlar yaratılmıştır, hâdistir.

Allah'ın akla tabi olduğunu benimşedikleri için akılcı idiler; bu nedenle Allah hakkındaki önemli hususlar nakil olmadan akılla bilinir. Tabii bir din ve bütün insanların bilmesi gereken bir âdil Allah'a ibadet göze çarpmaktadır.

Ayrıca, Allah'ın fiillerinin bir sebebi olması gerekir; Allah insanları Kendisine ibadet etsinler diye yarattı. Ancak bu, yaygın olan, Allah için bir takım sâikler araştırılmayacağı fikrine aykırı idi. Genel bir itiraz şudur: Mu'tezile, şerî'atı Allah'ın üstünde tutarak O'nun mecbur olduğunu söyler. Nakil akli destekler ve onun ötesine geçer. İnsan olması dolayısıyla Allah'a ibadet etmesi gereken kişi, Peygamber hakkında hiçbir şey duymamışsa, İslâm şerî'atını bilmekle sorumlu değildir. Bazılarınca, günahkârların cehennemde cezalandırılması akılla bilinir, halbuki cezanın ezeli oluşu nakille bilinmektedir.

Âdil yaratıcıyı mutlak yaratıcı haline getirme teşebbüsü belli güçlük-lüklere yol açtı: Acaba yaratma Allah'ta bir değişikliğe yol açmaz mı? Bir görüşe göre, Allah mahalde olmayan bir irâde yarattı,⁴³⁰ işte bu, âlemin yaratıcısı idi. Bu, bir şâni' (*demiurge*), *faal akıl*, ya da *Logos* görüşüne yaklaşır. Allah'ın yaratıklarıyla ilişkisi hususunda farklı fikirler bulunur. Allah tabiat düzenini değiştirebilir mi? Yoksa bu düzen başladığı gibi devam etmeli midir? Mezheplerin diliyle, Allah kelimelerin anlamlarını değiştirip, Kendisine câhil diyebilir mi? Bir başka mesele de Allah'ın kötülükle ve imkansız olanla münasebeti idi. Bazılarının düşüncelerine göre, Allah kötülük yapamaz; bazılarına göre ise, yapabilir, ancak yapmaz. Yaygın ibare şudur: Allah, bir şeyi, yapmayacağını söylemişse, yapabilir mi? Düşünürler büyük meseleler karşısında idiler. Bu meseleleri sade bir dille ifade ettiler, ancak Arapların bizzat kelimelere gösterdikleri dikkat onlar için bir engel teşkil etti; Allah'ın sınırı oldu-

430. Eş'arî, mekân sözünü, Şehrestâni ise mahal'li kullanır.

ğunu telkin eden herhangi bir ibare, saçma da olsa, kuşku ile karşılandı. Eleştiriciler biri hakkında şunları söylediler: O, Allah'ın kötülük yapma kudretini değil, iyilik yapma kudretini sınırlandırdı; onlar âdil bir Allah'ın zorunlu olarak sınırlı olduğunu göremiyorlardı. Allah duyularla idrak edilemez, bu nedenle öteki dünyada da görülemeyecektir; Rüyetullah bir kaç şekilde izah edildi.

Allah âdil olduğu için kötülüğün yaratıcısı olamaz, bu nedenle kötülük, fiillerinden sorumlu olan insanların ya da şeytanların işi olmalıdır. Allah onlara, istedikleri gibi kullanmaları için kudret vermiştir; onlar işte bundan dolayı sorumlu tutulurlar. Niçin Allah insanları iyi yaratıp, onları kötü olmaktan alkoymadı? Bu soruyu cevaplandırmak imkansızdır. İyilik, ancak iyilik yapan kendi ihtiyarıyla bu fiili işlediğinde, iyidir; mecbur tutulursa, onda ne iyi kabır ne de kötü.⁴³¹ Sonra başka sorular ortaya çıktı. Çocuklar ve deliler öteki dünyada ne olacaklardır? Allah'ın insanlara verdiği kudret üzerinde herhangi bir denetimi var mıdır? İster kasıtlı isterse kasıtsız olsun, beşer fiillerinin dolaylı sonuçları olan olayların durumu ne olacaktır? Mü'min olmayan bir kimse, iyi bir fiili işleyebilir mi?

Bazılarına göre, bu âlem, mümkün olan âlemlerin en iyisidir. Bunlar, Allah'ın bu en iyi âlemi daima tekrarlayabileceğini söyleyerek, ilahî kudreti kurtardılar. Bazıları ise Allah bütün lûtf gücünü yönelttiği takdirde herhangi bir kâfirin ihtida edeceğini ileri sürdüler; bu durumda bazıları da dediler ki: Böyle bir mühtedi, Allah'tan hiçbir özel yardım görmeyen biri derecesinde büyük bir mükafata hak kazanır.

İnsan hakkında çeşitli görüşler ileri sürdüler. İnsan, onlarca, bir ruhtur, bir cisimdir, ya da her ikisinin bir bileşimidir. Tabiat konusunda çoğu atom (*cevher-i ferd*) görüşünü kabul etti, fakat bütün cisimler, onlara göre, bileşiktir. Âlemin hareketi cevherlerle arazların birbirlerini etkilemelerinden doğar. Beşer fiili sadece irâdenin varlığı ile bütün diğer fiillerden ayrılır. İstitâ'at fiilden öncedir; bu görüşün irâde hürriyeti ile tutarlı olduğu kabul edildi. Bazıları insanın, çevresini doğrudan doğruya etkilediğini ileri sürdüler, bazıları ise irâdenin insanın tek faaliyeti olduğunu ve bütün dış eserlerin tabiat gücü sayesinde buna tabi olduğunu söylediler. İman geri plana itilip, bilgi onun yerini aldı, çünkü iman Allah'ı bilmektir; her kişi ilk prensipler vasıtasıyla buna sahip olabilir., dolayısıyla bu hususta söz söylemeye gerek yoktur.

İnsanın kendi nefsini bilince, kendisini yaratan ve rızıklandıran birine tabi olduğunu anlaması gerekir. Bu, nazar ve istidlâl yoluyla elde edi-

431. Guidi, *adı geçen eser*, s. 20.

len bilgidir. İnsan iſitme, ebeveynlerin ya da mürſidlerin rivayeti yoluyla Allah'ı bilebilir, bazılarında göre böyle bir bilgi küfürden daha iyi deĝildir. İman ekseriya ilahî emirlerin bilinmesi ſeklinde tanımlanır ve fiſkı meydana getiren isyân derecesi dikkatle hesaplanır. Bazıları Allah'ın bütün emirlerinin ayrıntılı bir bilgisini elde etmenin zorunlu olduĝunu kabul ettiler, bazıları ise bu emirlerin baſlıcalarını ana hatlarıyla tanımlamakla yetindiler. İctihat yapan kiſi ayrıntılara iliſkin hususlarda doĝrudur, ancak bunun esasa iliſkin konularda böyle olması zorunlu deĝildir. Her zaman yapıldığı gibi, günahlar büyük ya da küçük olmak üzere tasnif edildi, fakat fiſk, yani ne mü'min ne de kâfir olan kimse, fikri geri plana itildi.⁴³² Tövbesiz baĝışlama imkansızdır; insanlara karſı iſlenen günahlardan tövbe, tazmini gerektirir.⁴³³ Œefaât görüſü reddedildi. Ölüye yapılan dualar ve onlar adına verilen sadakalar yararsızdır.⁴³⁴ Görevlendirilmeden önce veya görevlendirildikten sonra peygamberlerin günah iſleyip iſleyemeyeceği,⁴³⁵ peygamberlerin, mü'minlerin ve meleklerin birbirine nispetle dereceleri tartışmalıdır. Veliler mucize göstermezler. Kur'ân yaratılmıştır; Kur'ân'ın Allah'ın kelâmıyla iliſkisi ele alınmamıştır. Bu kelâm ya yaratıcı (*tekvîni*) ya da emredici, insanlara ödevler yükleyicidir (*teklîfi*). Allah'ın irâdesi de buna benzer bir ſekilde bölünür.

İnsanın ödevi olan iyi olanı yapıp, kötü olandan kaçınmak konusunda ve dolayısıyla imam hakkında ihtilafa düſtüler. Bazıları imamın gereksiz bir lüks olduĝunu düſündüler; diĝerleri ise Œi'a'ya yaklaſtılar. Çoĝu dedi ki: hayatta bulunan en mükemmel kiſi kendisi olmasa da, her müslüman imam olabilir.

Œehitliĝin arzu edilmemesi gerektiğini ileri sürdüler ve daha sonra ise onun, sabırla ezaya tahammül göstermek olduĝu söylendi. Onlar halkın öteki dünya düſüncelerinden çoĝuyla ilgilenmediler ve Hz. Peygamberin göĝe yüceliſini (*miracını*) inkâr ettiler.

Onlar yaklaſık olarak H. 300 / M. 900 yıllarında daha psikolojik bir tutum takınarak, tövbe meselesini ayrıntılarıyla incelediler. Daha sonraları bu psikolojik tavırları giderek daha da arttı ve onların Basra ve Baĝdat ekollerine bölünmeleri su yüzüne çıktı. Basralılara göre Allah zatiyla bâkidir, bekâ sıfatıyla deĝil; buna karſılık Baĝdatlılara göre, Zo-

432. Büyük günah iſleyen kimse ſirkle deĝil, nankörlük dolayısıyla kâfirdir. British Museum yazması, Or. 2606, var.: 147 a.

433. Tahânevî, *adı geçen eser*, s. 162.

434. Abdulkâhîr b. Müsâ, *Kitâb el-Gunye*, 1310/1892, s. 175.

435. Peygamberler büyük günahlardan masum olmalıdır, aksi takdirde hiç kimse onlara saygı beslemezdi. İcî, *adı geçen eser*, s. 219.

runlu varlık (Allah) bekâ olmadan bâkidir; hâdis varlık hâricî bir bekâyı gerektirir.⁴³⁶ Çok az kimse İbn Kuteybe kadar sade bir dille konuşabilirdi: “Sözlere sükutla karşı çıkılamaz, şüphe tereddütle tedavi edilemez; ayırıcılığı ortaya çıkaran sünnilik değildir”.⁴³⁷ Onlar aynı zamanda bir şeyin tabiatı hakkında da farklı görüşleri benimsediler.

Tartışmaları sırasında farklı cevaplar verdikleri bir çok meseleler ortaya çıktı. Eğer bir kimse zoraki bir ölümle ölürse, eceliyle mi ölür, yoksa böyle olmaz mı? Öteki dünyada hayvanların durumu ne olacaktır; bu dünyada çektiği acıların karşılığını alacak mıdır? Zararlı hayvanlar cehenneme mi gidecektir? Allah insana gücünün yetmeyeceği bir şeyi yükleyebilir mi? Haram olan şeyler Allah’ın insanlara verdiği rızkın bir parçası mıdır? Çoğu, insanın fiillerinin, kendisine dışarıdan gelen telkinlerin (*havâtır*) bir sonucu olduğunu ileri sürerler. Bu fikir, öyle görünüyor ki, Kur’ân’da sözü edilen “*Şeytân*’ın *vesveseleri*” ibaresinden kaynaklanmaktadır. Onlar bu telkinlerin nasıl işlediği hususunda anlayamadılar. Onlar muhâlifleri olan hadisçilere karşı müsamahasız olmaları ile tanınırlar; kendi aralarında da mutlu bir topluluk teşkil etmiyorlardı; Abd el-Kâhîr’e göre, birbirlerini küfürle suçlamaya daha da yatkındılar. Hareketin iki kolu vardı:

Basra Ekolü

Bir çok ünlü Mu’tezilînin yaşadığı H. III / M. IX. yüzyılın ilk yarısında yoğun düşünce faaliyetleri mevcuttu. Bunlardan ilki Ebû’l-Huzeyl Muhammed b. el-Huzeyl el-Allâf’tır. 226/841 veya 235 / 850 yılında takriben 100 yaşında iken öldü. Bir ara Vâsıl b. Atâ’nın öğrencisi oldu, fakat “*Osmân et-Tavîl*” isminden başka aralarında bir bağ bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Kendisine cehennem ehli dediği halde halife Me’mûn’un düzenlediği dinî münazaralara başkanlık ederdi. Pek itibar görmemekle birlikte, hakkında bazı güzel şeyler söylenmiştir. Bişr b. el-Mu’temir, onun bilgin ve tanınmamış olmaya câhil ve ünlü olmayı, şerefli ve küçük görülmeye de zavallı ve itibarlı olmayı tercih ettiğini söyleyerek, bir riyakâr olduğunu ifade eder. Ona yalancı, cimri ve kinci adları verilir. Câhîz’a göre, damgasını vurduğu bir çağ yaşadı; bu çağ Muveys b. İmrân’a bir kısır horoz verdiği gün başlar. Gençliğinde bir Yahudi ile tartışmaya tutuştu. Yahudi ona şu soruyu sordu: Mûsâ ile şerî’atı hakkında ne düşünüyorsun? O da şöyle cevap verdi: “Eğer onlar Kur’ân’da sözü edilen Mûsâ ile şerî’atı iseler,

436. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, var.: 66 vd.

437. İbn Kuteybe, *İhtilâf fi’l-Lafz*, Kahire 1349/1930, s. 60.

birincisini peygamber, ikincisini de vahyedilmiş bir kitap kabul ederim". Hareket ve sükûnu delil olarak kullanmaksızın âlemin hâdis olduğunu ispat etmesi istenince, şöyle cevap verdi: "*Sen hasmına yargıç huzuruna çıkmasını, fakat delilini geride bırakmasını söyleyen bir davacı gibisin*". Biri ona şöyle dedi: "*Delil ileri sürerken şaşırtmaya ve galip gelmeye çalışırsan ve hasmın da Nazzâm ise, senin için en iyisi insaların her ikinizden de şüphe etmesidir*". Ebû 'l-Huzeyl'in karşılığı şöyle oldu: "*50 şüphe bir hakikattan daha iyidir*". İnsanların, uykunun haz verici olduğunu ne zaman idrak ettikleri sorusuna cevap veremedi. Uyku sırasında idrak edemezler, çünkü ortada zihin yoktur, uykuya dalmadan önce de idrak edemezler, çünkü yok olan şey eser meydana getiremez, nihayet uyanıktan sonra da idrak edemezler, çünkü o anda uyku sona ermiştir.⁴³⁸

Allah

Bir rivayete göre, Allah'la âlem arasında bir benzerlik vardır; bir başka rivayete göre ise, hiçbir benzerlik yoktur.⁴³⁹ Allah, her şeyi denetlemesi anlamında, her yerededir. Sıfatlar O'nun zatıdır; O, zatı olan bir bilgi ile bilir ve yine zatı olan bir kudretle bir fiili işler, fakat bilgisi kudreti değildir.⁴⁴⁰ İnsanlar çeşitli sıfatlardan söz ederler, çünkü Allah'ın fiilleri kendisini farklı şekillerde gösterir. Eş-Şehrestânî haklı olarak bunun, sıfatları Allah'ın hallerine indirmek olduğunu ileri sürer. Bu, halleri kabul etmektir. Sıfatlar muayyen sayı ve şahıs gösteren fiillerle değil, sıfatlarla ifade edilir (sözgelişi, *yesma'u* ile değil, *semi* ile), çünkü fiil bir şeyi gerektirir ve Allah'tan başka bir şeyin varlığını telkin eder. Allah, Kendisini bildiği için, bilgisi sonsuz olmalıdır. Soyut bir önerme olarak diyebiliriz ki, Allah kötülük işleyebilir, fakat ahlakî açıdan işleyemez; kötülük işleyebilseydi, bu O'nda bir eksiklik olurdu. Yapabileceği şeylerin bir sınırı vardır, lûtfu sonsuz değildir. Allah'ın işleyebileceği her şey fiilen gerçekleşecek olsaydı, artık iş yapamaz olurdu; fakat bu her şey hiçbir zaman kuvveden fiile çıkmaz.⁴⁴¹ Kadîm sonsuzdur ve ne parçaları ne de bütünü vardır, bu sebeple hâdisin sonlu olması, hem parçalar (cüz) hem de bütün olması gerekir. Allah yapmayacağını söylediği bir şeyi yapabilir, fakat imkânsız olanı yapamaz, hayat veya kudreti ölümle birleştiremeyeceği gibi, cevheri arazlarından da soyutlayamaz. Kudret vermeden hayat; ve göze kör olduğu halde görme gücü

438. Demîrî, *Hayât el-Hayâvân*, "birzevâ" maddesi.

439. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV, s. 193; Hayyât, *adı geçen eser*, s. 8.

440. Kar., Sâ'id b. Ahmed, *Tabakât el-Umem*, Mağrık'da 1911, s. 666.

441. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV, s. 193; c. V, s. 95; kar., Hayyât, *adı geçen eser*, ss. 9 vd.

verebilir. İlahî irade hakkında iki rivayet vardır: Bunlardan biri ilahî irâdenin Allah'ta olduğunu ileri sürer, diğeri ise Allah'ta olmadığına işaret ederek, bir mahalde bulunmadığını belirtir; Ebû'l-Huzeyl'in taraftarları ikinci görüşü benimsediler. Yaratmanın nedeni Allah'ın yaratıkları yararlandırmayı amaçlamasıdır. Bir şeyi irâde edip, ona "ol" (*kun*) deyince yaratma olur; bu yaratıcı (*tekvîni*) sözcük bir mahalde değildir.⁴⁴² Yaratma yaratılan şey değildir.⁴⁴³ Bileşik şeyler birleşmenin bir sonucu olmayıp, bileşik olarak yaratılmıştır. Yaratıcı kelâm, insanlara sorumluluk yükleyen emirle, yani ahlakî emirle aynı değildir. Bu bir cisimde bulunur. İnançta mevcut olmasını irade etmek, inanmayı emretmekle aynı değildir.

Akıll

Bilgi ve inanç türde birbirinden farklıdır. İnsan bilgisi iki çeşittir: a) Zarurî, b) Kazanılmış. Allah hakkındaki bilgi ve O'nun varlığının delilleri zarurîdir. İnsanın akıllı bir varlık olması, onun kendi nefsini bilmesini gerektirir. Bu bilgiyi ise ikinci anda Allah'ın bilgisi takip eder; eğer böyle olmazsa, o insan kâfirdir. Bu bilgiyi elde ettikten sonra, onun tevhid ve adâlet hakkında bütün bildiklerine, yani Allah'ın onlara yüklediği her şeye boyun eğmesi gerekir. Eğer bir kimse Allah'ı sadece başkasından duyarak (*semâ el-ahbâr*) biliyorsa, o da aynı derecede sorumludur.⁴⁴⁴ Duyular veya nazarla (kıyasla) elde edilen öteki bilgi, her ne kadar Allah bunu zarurî yapabilirse de, kazanılmıştır (kesbî).⁴⁴⁵ Bilgi ne artar ne de eksilir, yani bir şey ya bilinir ya da bilinmez.⁴⁴⁶

Tabiat

Atom (*cevher-i ferd*) sükûn ve hareket halinde olabilir, başka arazların bulunmasına izin vermez. Atom cisim değildir, çünkü cismin üç boyutu bulunur. Atom varlığın birimidir; onun varlığı ve birleşme kudreti vardır. Bir cismi meydana getirebilecek atom sayısı en az altıdır; bu birleşmeden ön ve arka, üst ve alt, sağ ve sol meydana gelir. Bir başka yerde belirtildiğine göre, uzunluğu olmayan iki atom, uzunluğu olan bir

442. Muhtemelen doğru olan daha sonraki bir rivâyete göre, Allah bir şeyi "yok ol" (*ifna*) diyerek ortadan kaldırır.

443. Halk, hem yaratma fiili hem de yaratılan şey olabilir; ilk anlamda ona mecâzî olarak yaratılmış denebilir; ikinci anlamda ise, gerçekten yaratılmıştır. Eş'arî, *Makâlât.*, ss. 363 vd., 366.

444. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 258.

445. Aynı eser, s. 32.

446. Makrızî, *Hıtat*, c. II, s. 346.

cisim meydana getirmek için birleşir; başka deyişle, iki atom birleşme arzıyla birlikte uzunluğu meydana getirir. İki araz aynı zamanda bir yerde olabilir, fakat iki cisim aynı zamanda bir yerde olamaz. Yaratıcı kelâm görüşü, arazın mahalle muhtaç olmadığını söylemeyi zorunlu kılmıştır. Arazlar iki çeşittir: a) Hareket, sükûn, hayat ve ölüm gibi mahiyeti bilinenleri insanlar meydana getirebilir ve onlar yenilenebilir; b) renkler, tadlar, kokular, kudret, işitme ve görme gibi mahiyeti (*keyfiyeti*) bilinmeyenleri ise insanlar meydana getiremezler ve onlar yenilenebilir.

Hareket ve sükûn oluşla (*kevnle*) aynı değildir ve her ikisi iki ana muhtaçtır. Bu terimlerin tanımı gücü. Sükûn ikinci bir cismin ilk yere (*hayyiz*=mekan) varması, hareket ise ilk cismin ikinci yere varmasıdır, ya da hareket ikinci yerdeki bir cisme ulaşır. Yaratma sırasında bir cisme kendi yerinde hiçbir şey tekaddüm etmez, dolayısıyla bu cisim ne hareketli ne de sâkindir.⁴⁴⁷ Görme ve dokunma ile idrak edilebilen hareket,⁴⁴⁸ her zaman bir yerden ötekine intikal değildir; kalbin fiilleri hareket değildir, ve hareket sırasında "*tafra*" değil (bak., en -Nazzâm) sükûnlar vardır. Bir hareket, iki fâilin eseri olabildiği halde, bir atomda iki hareket olamaz. Bir tek hareket mevcuttur; hareket, kendisine yön ilavesiyle ayırtdedir.

Bekâ ve fenâ bir mahalde olmayan şeylerdir (*me'ânî*) ve bâkî ya da fânî olan şeyle aynı değildir. Tabiat düzeni sâbit değildir, tabiat düzeni bulunmadığını söylemek daha doğru olabilir, çünkü bir taş havaya fırlatıldığı halde düşmeyebilir. Allah, âlemin hiçbir şeye dayanmamasını sağlamıştır.

Sonraki bir yazar diyor ki, Ebû'l-Huzeyl ma'dûma (*yoka*) surf nefy (*salt yokluk*) adını verdi.⁴⁴⁹

İnsan

İnsan çeşittir; onun bütün parçaları, saç ve tırnakları hariç, fâildir. Hayat, nefis, ruh ve beş duyu arazdır; nefis cisim, ruh,⁴⁵⁰ hayat ve beş duyudan başka bir şeydir. İdrak duyularda değil, kalpte bulunur. Telkinler (*havâtır*) düşünce ya da bilginin mahiyetine ait arazlardır; iyi olanları Allah'tan, kötü olanları ise şeytandan gelir; onlar fiil için gerekli değildir, çünkü onlar olmadan da insan sorumludur. İrâde, ilk eserlerinin

447. Tahânevî, *adı geçen eser*, s. 1274; Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 144.

448. Mes'ûdî, *adı geçen eser*, c. VII, s. 232.

449. er-Râzî, *Muhassal.*, s. 34.

450. Ruh bâkî olmayan bir arazdır diyen ilk kişiydi. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 215.

zorunlu olarak kendisini izlemesine sebep olur. İstîtâ'at bir arazdır, bedeneni sâlim ve sağbklı olmaktan daha fazla bir şeydir; kalbin fiilleri istîtâ'atla aynı anda ortaya çıkar, uzuvların fiilleri ise ikinci anda meydana gelir. İnsan kendisinde hareket, sükûn, irâde ve bilgiye sebep olabilir, fakat mahiyeti bilinmeyen renk ve tad gibi arazlara sebep olamaz. Fiillerinin, bir darbenin sebep olduğu acı ya da iki şeyin çarpmasıyla meydana gelen gürültü gibi, ikinci eserleri onun işidir. Bu sebeple ölü bir kimse, ölümünden sonra ortaya çıkan olaylardan sorumlu olabilir. Buna bir ok atıp, düşmanını öldüren, fakat ok hedefine ulaşmadan önce kendisi de öldürülen kimse örnek olarak verilir. Ölü bir kimse ne bilgi ne de irâde sahibi olabilir. Bütün diğer ikinci eserler Allah'ın işidir, bu sebeple insan bir başkasında idrak ya da bilgi meydana getiremez.

İnsanların fiilleri, Allah'ın fiillerine benzemez. Allah'ın, insanın kudretine verdiği şey üzerinde hiçbir kudreti yoktur, çünkü bir fiilin iki yaratıcısı olamaz (Kar., iki fâil ve bir hareket hakkında söylenenler).

Din

İnsanın bir tek eceli vardır; bu sebeple zoraki bir ölümle ölürse, eceliyle ölmüş olur. Öteki dünyaya görüşüyle ilgili olarak iki rivayet vardır: a) Öteki dünyada insanlar zorunlu olarak hareket edeceklerdir. Genel olarak söylendiği üzere, Ebû'l-Huzeyl bu âlemde kaderî, fakat öteki dünyada ise bir cebriyeçi idi. b) Bütün fiiller yok olacaktır. Bu husus şu şekilde açıklanır: Bir başlangıcı olan şeyin sonunun da olması gerekir, bu sebeple, insanların fiillerinin, açıkça görüldüğü üzere, başlangıcı olduğu için, sona ermesi de gerekir. Açıklamanın felsefede değil, dinde bulunması daha muhtemeldir. Ebû'l-Huzeyl, belki de Hristiyanlık ya da Yeni-Eflatunculuktan mülhem olarak sükûnet durumunu tasvir etmek istemiştir. Theodore Ebû Kurra şunları yazar: "*Kıyâmet gelip bütün şeyler değişmez olunca*".⁴⁵¹ Aristo'ya atfedilen Esolocya kitabında ise, "*yukarı âlemde nefsin konuşmaya ya da hareket etmeye ihtiyacı yoktur*".⁴⁵²

İman hem farz olan hem de nafîle olan iyi amellerin toplamına verilen isimdir. Büyük bir günah işlemeye azmetmek büyük günahın kendisidir. Beş dirhem çalmak fısktır. Fiiller, özellikle Allah'ın hizmetine yöneltilmese de, iyi olabilir; bu demektir ki, kâfirler de iyi işler işleyebilirler; ancak bu, genel görüşe aykırıdır.⁴⁵³

451. Theodore Ebû Kurra, *Sermons*, s. 20.

452. *Aynı eser*, s. 15; kar., s. 107 vd.

453. Muhammed, Sa'sa'a'ya onun kızları ölümünden kurtarmasının yararı olmadığını, zira bunun Allah için yapılmadığını söyledi. Müherrred, *Kâmil*, s. 279.

Akil değil vahiy bize günahın cezasının ebedî olacağını söyler. Rüyullah (*Allah'ın görülmesi*) insanların Allah'ı kalplerinde bilmelerinden ibarettir. Hayvanlar cennete gitmezler. Ders vermek ya da uyarmak amacıyla verilmiş olmasa da, bu dünyada çekilen acının karşılığı, öteki âlemde verilecektir.⁴⁵⁴ "Tartı" (*Mîzân*) hüküm anlamına gelen bir mecazdır; *sırât* ise gerçek olabilir, ancak bu da kesinlikle teyid edilmemiştir.

Kâfirler, iki davul sesi arasında cezalandırılacaktır.⁴⁵⁵ Tehlike anında, insan, imanını gizleyebilir (*takiyye*). Duyularla idrak edilmeyen şey, ancak 20 şahidin şehadetiyle kabul edilebilir; bu 20 şahitten de 1 ya da 1'den fazlasının cennet ehli, yalan söylemeyen biri olması gerekir. Bu, hadislerden bir çoğunu iptal edecektir.

Kur'ân bir arazdır ve bir defada bir çok yerde birden bulunabilir. Onun Allah kelâmıyla münasebeti belirlenmemiştir.

Tarihî konularda Ebû'l-Huzeyl, Hz. Osman'ın öldürülmesi ve aynı şekilde Hz. Ali, Talha ve Âişe hakkında hükmü Allah'a bırakır, fakat Mu'aviye'yi takbih eder. Söylendiğine göre, Hz. Ali ve Ebû Bekr'i değer bakımından eşit tutar.⁴⁵⁶

Ebû'l-Huzeyl, Allah'ı kişiliği olan, her şeye nüfuz eden bir inâyet olarak düşünmeye çalışır, çünkü Allah, sıfatları demektir. Buna rağmen kendisini Allah'ın hiçbir şekilde tanımlanamıyacağı fikrinden kurtaramamıştır. Karmaşıklıkla bileşik olmak anlamına geldiği ve bütün bileşiklerin de hâdis olduğu korkusundan tedirgin olduğu için, Allah'ı basit tutmaya çalışır. Bu nedenle diyor ki: Allah'ın, çeşitli eserlerinden dolayı bir çok sûretlerde tezâhür eden bir tek fiili vardır. Aynı fikir Yuhanna ed-Dimeşki'de de bulunmaktadır.⁴⁵⁷ Bir mahalde olmayan yaratıcı irâde, gerçekte âlemle Allah arasında bir vasıta. Ebû'l-Huzeyl insanları, dışarıdan gelen telkinlerden bağımsız kılarak, bir otomat olmaktan kurtarmaya ve ahlakî kelâmdan ayırmaya çalıştı. Bütün düşünen insanların bir yaratıcının varlığını tanımaları gerektiği şeklindeki bilgi görüşü, İslâmın temeli olan tabii bir dine ve bunu kabul etmeyen herkeste aklî bir noksanlığa işaret eder. Onun yalan söylemeyen ve hakikatın tek tanıkları olan insanlar hakkındaki nazariyesi Şî'a'nın görüşünü hatırlatmaktadır.

Ebû'l-Huzeyl'in daha genç bir çağdaşı Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr en Nazzâm (231 / 845)'di.

454. İci, *adı geçen eser*, ss. 141 vd.

455. Aynı eser, ss. 273 vd., 270.

456. Malatî, *adı geçen eser*, s. 33.

457. Migne, *adı geçen eser*, XCIV, 860.

Halil b. Ahmed'in öğrencisi oldu.⁴⁵⁸ Kaderilerden hiçbiri ondan daha fazla küfür türlerini biraraya toplamadı. Gençliğinde, dualistlerle (*seneviyye*) *dehrilerle*, şüphecilerle (delillerin karşılıklı olarak birbirini geçersiz kıldığını söyleyenler = *Tekâfû'el-Edilleciler*) ve bir kaç filozofla ilişki kurdu. Dehrileri izleyerek atomları (*cevher-i ferdleri*) inkar etti; seneviyyeyi izleyerek de dedi ki: adâletli davranan kimse zulm edemez. Hişâm b. el-Hakem'den renklerin, tadların, kokuların ve seslerin cisim olduğu fikrini aldı.⁴⁵⁹ Sır tutamazdı, cömertti ve şakadan anlardı. Zeki idi, iyi bir dosttu, fakat aptallara pek tahammül edemezdi. En - Nazzâm, tehlikeden sonraki emniyetten, hastabktan sonra gelen sağlıktan ve kıtlıktan sonraki bolluktan daha tatlıdır.⁴⁶⁰ Düşmanları dedi ki: Gece gündüz sarhoştı; hiç değilse o, şarap kadehine düşman değildi; çünkü şöyle yazdı:

Nefsi şişeden alırım ; yarasız kanda günah yoktur.

Öyleyse ben sarhoşum ve iki nefsim var, halbuki şişe nefssiz bir cisim gibi durur.

Bir kelâmcı olarak bilgisi ve mevkiine rağmen Hristiyan bir genç sevdiği ve onun için teslîsin tevhîdden daha iyi olduğunu ispat eden bir kitap telif ettiği için günaha girdi.⁴⁶¹ Oğlu ölen birine bir tesellî ziyaretinde bulundu. Baba üzüntülü idi, çünkü oğlu, onun her şeyden şüpheye düşüren bir eserini, şüphe hakkındaki kitabını okumamıştı. Ziyaretçi ona kendi kitabını kendisinin okumasını öğütledi; daha sonra baba, bir oğlu olduğundan bile şüpheye düştü.⁴⁶² En - Nazzâm, kötü talihten başka hiçbir şeyle karşılaşmadığı, fakat iyi bir şekilde sona eren bir seyahatten söz eder; bu olay onu bu tür şeylere inanmaktan kurtardı.⁴⁶³ Hitabette güvenilir ve doğruyla yanlış konusunda nadiren yanılmıştır. Onu hiç terketmeyen bir hata şu idi: Onun faraziyeleri kötü, ancak faraziyelere dayanarak delil getirmesi iyi idi. Keşke sonuçlamaları (istidlâlleri) yerine öncüllerini tahkik etmiş olsaydı. Bir zandan hareket edip, delillerini bu zana dayandırdı ve akılyürütmesinin esasının bir zan (sam) olduğunu unuttu. Fakat bir şeyi görmüş olduğunu söylediği zaman hiç kimse onun sözünden şüphe etmezdi.⁴⁶⁴ Öldüğünde 36 yaşında idi.⁴⁶⁵

458. eş-Şerif el-Murtazâ, *ed-Dürer.*, var.: 38 v.

459. Sem'ânî, *adı geçen eser*, s. 564.

460. eş-Şerif el-Murtazâ, *ed-Dürer.*, var.: 38 r.

461. İbn Hazm, *Tavk el-Hamâne*, neşr.: D. K. Petrof, Leiden 1914, s. 122.

462. İbn el-Cevzî, *Telbîs.*, s. 43.

463. Câhız, *Hayâvân*, c. III, s. 139. Mu'tezillilerin çocukları cine inanmazlar. el-Muhassin et-Tenâhi, *Nişvar el-Muhâdara*, s. 274.

464. Câhız, *Hayâvân*, c. II, s. 83.

465. *Şerh el-Uyûn*, s. 125.

Allah

Allah'ın hakîm (bilge) olduğunu söylemek O'nun varlığını teyid eder ve câhil olmadığını bildirir. Yuhanna ed-Dımeşki hemen hemen aynı şeyleri ifade etmiştir.⁴⁶⁶ Allah'ın kudreti ve bilgisi vardır, çünkü Kur'an böyle söylemektedir; O'nun hayat sahibi olduğunu söyleyemeyiz, çünkü Kur'an böyle buyurmamaktadır. Çoğu bilginler der ki, en-Nazzâm Allah'ın irâdesini inkar etti; O'nda kudret muharrik (hareket ettiren) güçtür ve bu kudrete gerekli yönü veren bilgidir. Fakat Allah'ın bir fiili işlemesi ihtiyarıdır; O, bu fiili ihtiyar ettiği (seçtiği) için adâletle davranır. En - Nazzâm'dan söz ederken, el-Eş'arî belki de kolaylık olsun diye irâde sözünü kullanır ve der ki: Allah'ın iradesinin iki ciheti vardır. Bir yönüyle o yaratmadır, çünkü, insanın aksine, hiçbir zayıflık O'nun kudretini hemen fiile geçmekten ahkoyamaz. Öteki yönüyle ise, insanların Allah'a itaat etmelerini emretmedir; ancak bu inanma irâdesi imanı yaratmaz, çünkü insanlar Allah'ın elinde âlet değildir. Allah semî'dir (işitir) demek, bilgilidir demektir, çünkü idrak O'nda mevcut değildir.

Allah haksızlık yapmaz, çünkü kötülük ve yalan ancak eksik cisimlerde meydana getirilir ve Allah'ta eksiklik yoktur. İhtimal ki, en-Nazzâm, Allah'ı âdil olduğunu ve dolayısıyla haksızlık (zulm) yapamayacağını söylemek istemiştir. Allah insanlar için mümkün olan en iyi şeyi yapmaktan uzak duramaz; dolayısıyla cennetin nimetleri ile cehennem azabını arttıramaz, ve cehennemin eşğinde duran bir çocuğu oraya itemez.⁴⁶⁷

Yaptığı bir şeyin benzerini sonsuz kez yapabilir, ancak daha iyisini değil. Yaratmanın sebebi, onun amacı ve Allah'ın yaratıklarının yararıdır. Başlangıçta Allah, bütün şeyleri yarattı; bu şeyler sanki zaman içinde bir depodan çıkıyor gibi ortaya çıkar.⁴⁶⁸ Bu fikir Yahudilere aittir. Allah, bir akşam yemeği hazırlanırken bütün yiyeceklerin bir anda pişirilmesi ve yemeklerin teker teker masaya yerleştirilmesi gibi, âlemi ilk günde yarattı.⁴⁶⁹ İnsanın denetimine verdiği şey üzerinde Allah'ın hiçbir kudreti yoktur ve Allah soyut olarak hayat ve kudreti yaratamaz.⁴⁷⁰ Allah cehli ya da haksızlığı yaratamaz.⁴⁷¹

465. Migne, *adı geçen eser*, XCIV, 836.

467. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 239.

468. Kumûn; bu söz bir başka anlamda yağın zeytinde bulunuşu biçiminde kullanılır.

469. Tanchuma, *Bereshith*, 2; kar.: 4, Ezra, IV, 41 vd.; *Job of Edessa, Book of Treasures*, İng. çev.: A. Mingana, Cambridge 1935, s. 358.

470. Allah âlemdeki bileşimleri atomlara indiremez. Atomlar var olmadıklarına göre, bu açıktır.

471. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 133; Taftâzânî, *Şerh.*, s. 68.

Akıl

Akılyürüten bir kimse kendisini ve etrafındaki âlemi düşününce, bir yaratıcısı olduğunu bilmek zorundadır. Öteki düşünceler daha sonra ortaya çıkar. Yaratıcı bir cisim midir? görülebilir mi? O'nun benzeri bir şey var mıdır? İyi bir amaçla mı yarattı? İnsanın bu sorulara akli cevaplar bulması gerekir.⁴⁷² Duyularla bilinen şeyler zarurîdir; bunlar istidlâl ve haberle bilinemez; kıyas ve istidlâlle bilinen şeyler zarurî bilgi olamazlar.⁴⁷³ İki insan zümresi Allah'a boyun eğer, başka deyişle, O, iki şekilde bilinir: a) Düşünenlerce ve b) İyi insanlarca.

Bilgi ve cehl (bilgisizlik), iman ve küfürde de olduğu gibi, birbirlerine yakındır; onlar türde farklı değildir, çünkü her ikisini de aynı meleke hasil eder.⁴⁷⁴

Tabiat

Âlem cevher ve tek araz olan hareketten ibarettir. Her fiil hareketir; sükûn ise bir itimad, gerilme hareketidir.

Yaratma sırasında her şey bir gerilme durumunda idi.⁴⁷⁵ Renkler, sesler, tadlar, kuvvet, sıcaklık ve hafiflik hepsi cisimdir. Bu fikirler açıkça Stoalılara aittir; bunlardan bazıları Hişâm b. el-Hakem aracılığı ile İslâma sokulmuştur. Bir rivayetin bildirdiğine göre, cisimler bâkîdir.⁴⁷⁸ ancak bu inkar edilmiştir; bekâ bir ma'nâ değildir.⁴⁷⁷ Cisimlerin, hafif ve canlı, ağır ve ölü gibi çeşitleri vardır; bir cisim türü diğerine dönüşemez.³³³ Atomlar (*cevher-i ferdler*) yoktur, bu sebeple bir cismin bölünebileceği parçaların sınırı yoktur. İki cisim birbirine tedâhül edip, aynı mahalli işgal edebilir; böylece ateş taştta, yağ da zeytinde bulunur (sâbittir). İdrâk böyle bir tedâhülden doğar.⁴⁷⁹ Bütün hayvanlar, görü-

472. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 256.

473. *Aynı eser*, s. 16.

474. Her ikisinin de gerçek tabiatı, sûretin akıl gücü üzerine yüklenmesidir; aralarındaki fark, hariç bir şey, yani bu sûretin ilgili olayla uyumu ya da uyumsuzluğu dolayısıyladır. İcî, *adı geçen eser*, s. 337.

475. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. V, s. 55

476. Eş'arî, *Makâlât.*, s. 367. Bunun inkârı: Yâfi'î, *Merhem.*, s. 194; er-Râzî, *Muhassal.*, s. 11; Tûsî, *adı geçen eser*, s. 2. "Cevher sürekli yenilenir; böyle olmasaydı âlem sona ererdi" (Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, s. 221) sözü yaratma doktrini ile tutarsızdır, fakat bu, Nazzâm'ın bu görüşü benimsemesini imkansız kılmaz.

477. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 42.

478. Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 119; *Usûl.*, s. 54.

479. Tenkitçiler bunu alaya aldılar. Ebû Leheb, Hz. Muhammed'i gördü; öyleyse Hz. Muhammed'in parçaları ondadır, Ebû Leheb cehennemdedir, öyleyse Hz. Muhammed'in parçaları da cehennemdedir.

nüşe göre hayvânî nefis kastedilir, aynı türdendir. Ateş, pislikten kurtulmuş ise, Allah'ın arşına yükselecektir. (Bu da Stoahların etkisini göstermektedir). Hareket bütünüyle aynı türdendir; ilk yerde (*hayyizde*) cisimdedir ve bununla cisim ikinci yere (*hayyize*) hareket eder. Hareket "*tafra*"larla (sıçramalarla) olabilir; cisim mekan birimlerini, onları işgal etmeksizin geçebilir; hareketler bu nedenle hız bakımından farklılık gösterir.

İnsan

İnsan latif bir cisim olan ruhtur,⁴⁸⁰ hem ona bir engel teşkil eden hem de onun için bir âlet olan maddî cisme nüfuz eder.⁴⁸¹ Hayat insana ilave edilmiş bir şey değil, ruhtur. Bütün ruhlar aynı türdendir ve fiilleri de tek çeşittir; bedeni terkedince âlemden yukarıya doğru yükselir.

En-Nazzâm'ın şunu söylemek istediği anlaşılıyor: Ruh, nefis vasıtasıyla nedene ilişmiştir ve onunla duyular aracılığı sayesinde idrak eder; bu duyular insanın bir parçasıdır; ancak Mu'tezile nefisle ruh arasında açık bir biçimde ayırım yapmamıştır.⁴⁸² Bilgi ve irade zihnin hareketleridir. İnsanın tek fiili irâdedir ve bu da zorunlu olan ve her ikisi de Allah'tan gelen telkinlerin sonucu olarak ortaya çıkar. Kötülük insanları doğru yoldan saptırmaz, ancak onların ihtiyarlarını (seçtiklerini) gerçekleştirir. İrâde insanda bulunan harekettir; onun dışında olan şey tabiat vasıtasıyla Allah'ın işidir. Doğrudan doğruya irâdeden çıkan fiiller zarurî olarak irâdeye tâbi olur. İstitâ'at insanın kendisidir. Allah kötülük yapamayacağı için, kötü fiiller insanların eseridir.

Din

Allah'ın emretmesi mümkün olup da emretmediği her fiil kötüdür, çünkü yasaklanmıştır (haramdır); emredemeyeceği bir fiil ise bizatihi kötüdür. Allah'ın yasaklaması mümkün olup da yasaklamadığı her fiil ise iyidir, çünkü yasaklanmamıştır. Yasaklayamayacağı bir fiil ise bizatihi iyidir. Bu nedenle doğru ve yanlış Allah'ın irâdesinden bağımsızdır. Bu âlemden mükafat yoktur; burada nail olunan nimet imanı arttırmak ve itaati teşvik etmek içindir. İman büyük günahlardan kaçınmakla ortaya çıkar. 200 dirhem (hukuken zekatı verilmesi gereken en az

480. Ruh latif cisimdir, gülsuyunun gülde deverân etmesi gibi, o da cisimde dolaşır, doğumdan ölüme kadar devam eder. Eksiklik ya da değişikliğe uğramadığı için, bir uzuv kesilirse ondaki ruhun parçaları kalan uzuvlara çekilir. Tahânevî, *adı geçen eser*, s. 541.

481. Stoahlara ait. Kar., *Job of Edessa, Book of Treasures*, s. 465.

482. es-Sekûnî, *Kitâb et-Temyîz*, S: O. A. S. var.: 44 a.

miktar) çalmak fısktır. *Tâ'at* veya *ma'siyet* bakımından eşit olan ameller aynı mükafata ya da aynı cezaya tabi olurlar. Müslümanların ve kâfirlerin çocukları cennete gidecektir; hayvanlar da cennete gideceklerdir, çünkü hayvanlar, çocuklar ve deliler arasında hiçbir ayırım yapılmamıştır. Daha doğrusu, cennete giden ve orada güzel bedenler verilenler hayvanların ruhlarıdır.⁴⁸³ Ebedî azap sadece vahiyle bilinir.

Cennette cesetler, ruhların yiyip içmeleri için gereklidir. Cehennemde insanlar tahammül edemeyecekleri azaba çarptırılmayacaklardır; çarptırılırsalar bile, azabı duymayacaklardır.

Peygamberler, ihmal veya hata dolayısıyla itibar kırıcı değil, küçük günahlar işleyebilirler,⁴⁸⁴ fakat bu kötülenmiştir ; bu günahlardan ötürü cezalandırılabilirlerse de, onlara tabi olanların cezalandırılmaları gerekmez.⁴⁸⁵ Mucizeler vuku bulmaz.⁴⁸⁶

Allah'ın yaratıcı kelâmı (*kun*) bir araz, bir harekettir. Allah'ın kelâmı aynı anda iki mekanda bulunmayan bir cisim, ayrı seslerin bir bileşimidir. Kur'an'ın i'câzı için iki neden ileri sürülür: 1) Kur'an hem geçmişten hem de gelecekte haber verir; böyle olmasaydı bu olaylar bilinemezdi. Kur'an'ın i'câzı şekli ve uslûbu dolayısıyla değildir; 2) Allah insanları Kur'an'ın bir benzerini yapmaktan alkoymuştur; oysa böyle bir şeyi yapmak onların kudretleri dahilinde idi. Ruhlar insanlara hizmet etmediği gibi, bilgi de vermezler. Kıyâs'a ya da ümmetin icmâ'ına dayanan delillerin dinde hiçbir değeri yoktur.

İmam gerekli değildir. En - Nazzâm Hz. Ali'yi müdafaa etti; Talha, Âişe ve Mu'aviye'yi takbîh etti; iki zıt fırkaya mensup iki kişinin şehâdetini değil, Hz. Ali'ye veya Talha'ya mensup iki kişinin şahadetini kabul etti. *Terâvîh* gibi ümmetin kabul ettiği bazı amelleri reddetti, Sahâbileri tenkit etti, ve söylendiğine göre, peygamberliğe inanmadı. Nazzâm'ın, amellerini yerine getiren bir müslümanın kâfir olabileceğini ilk söyleyen kişi olduğu iddia edilir.⁴⁸⁷

Sadelik bu sistemin bir işaretidir. Âlem, madde ve hareket olmak üzere, sadece iki parçadan meydana gelir. Allah'ın irâdesi yoktur, çünkü bilgi ile kudretin birleşmesi fiili meydana getirir. İnsanın aynı fiili, şart-

483. Câhuz, *Hayâvân*, c. II, s. 122.

484. İcî, *adı geçen eser*, s. 220.

485. Bağdâdi, *Usûl.*, s. 168.

486. Bir başka rivâyete göre, Allah, peygamberin mucizelerini vuku buldukları anda yaratır. Hayyât, *adı geçen eser*, s. 52.

487. Abdulkâhir b. Mâsâ, *el-Gunye*, s. 176.

lara göre, ya iman olur ya da küfür. Psikolojiye yapılan gereksiz ilave, yani işitâ'tat reddedilir; bunun nedeni muhtemelen yalnızca düşünülebilen şeyin (*ma'kûl*) mevcut olmamasıdır. Bu, Stoahlardan alınan bir başka fikirdir. Söylemek gerekir ki, en - Nazzâm bir filozofun vasıflarını haizdi; şansının biraz yardımıyla büyük bir bilgin olabilirdi. Bazı meseleleri o ortaya attı, fakat bunlar Mu'tezile dışında dikkati çekmedi. Onu takip ederek, insanın iradesinden doğan dış fiillerin mahiyeti ele alındı. İnsanın ruhanî tabiatı gibi diğer fikirler ise pek kabul görmedi.

Bağdat Ekolü

Ebû Sehl Bişr b. el-Mu'temir (210/825) köle tücarı, şâir, cüzzamlı ve aynı zamanda da kelâmcı idi. Bildirildiğine göre, Kûfeli idi, sonra Bağdat'a göçtü. Hârûn er-Reşîd, onu Şî'î olduğu için hapsedti; bu akîdenin tek delili Hz. Ali'yi tercih ediydi. Bir şiirinde onu Hâricîlerden üstün tuttu:

Hasan'ın babası, Abbâs'ın oğlu ve sünniler onların ataları arasında değildir.

Karanlıktaki nurlar, asiller, işte bunlar, bedevîler değil, imamlardır.

Alt üst gibi değildir, bedevîler hikmet madeni olamazlar.⁴⁸⁸

Kelâm konularında şiirler yazdı ve Allah'ın varlığının delillerinin tabiattan çıkarılacağı hususuyla büyük ölçüde ilgilendi.

Akıl, yol gösterici, iyi ve kötü zamanlarda arkadaş olarak, ne yüce şeydir.

Hem de gördüğü şey üzerinde tanıklık eden biri gibi kolayca görünmeyen üzerinde karar veren bir yargıç olarak.⁴⁸⁹

Katıldığı tartışmanın bir bölümü muhafaza edilmiştir. Cebriyeden biri ona sordu: "İmanın için Allah'a hamdeder misin?"

"Evet".

"Öyleyse, o, (Mu'tezilî prensiplere göre) yapmadığı şey için hamdedilmeyi (övlmeyi) sever; bu Allah'ın, kitabında kötilediği bir yoldur".

"Allah, sadece, yapmadığı şey için övlmeyi isteyen kimseyi takbih eder: Yardımcı olduğu ve yapılmasını emrettiği şey için değil...". Bunun üzerine Sümâme şöyle dedi: "Hayır, Allah beni bana söyleneni yaptı-

488. Câhız, *Hayâvân*, c. VI, s. 155.

489. Aynı eser, c. VI, s. 95.

ğim için över ; ben de O'nu bana emri verdiği ve ona uymak üzere beni güçlendirdiği için överim”.

Cebriyeci böylece susturuldu.⁴⁹⁰

Allah

Şüphesiz akıl, Allah'ın bilgisine üleyen yeterli bir rehberdir. O'nun irâdesi iki türdür:

1. Nefsî (zâtî). Allah daima insanın günahlarını değil, taatını irâde eder; bu irâdenin günahla hiçbir ilişkisi yoktur, ancak başka her şeyle ilgili olabilir. Böylece şu deyiş ortaya çıktı: “Allah daima mürîttir”; bununla birlikte çoğu Mu'tezile bunu kabul etmedi. Eleştiriciler dedi ki: “Allah, insanın belli bir tarzda hareket edeceğini bilip, onu engellemezse, o fiili irâde etmiş demektir”.

2. Fiil Sıfatı. Bu da yine iki türdür: a) İrâde fiili Allah'ta ise, bu yaratmadır; b) O'nun dışında bir şeyle ilgili ise, bu, ahlaki emirdir.

Bu nedenle, yaratma Allah'ın bir şeyi irâde etmesidir; o, yaratıcı kelâm olan “ol” sözü değildir; o, yaratılmış şey de değildir, ancak ona tekaddüm eder. Bir rivâyete göre, Allah arazları yaratmaz;⁴⁹¹ bu fikir tevellüd doktrininin bir sonucu olarak görünüyor (bak., aşağıya). Bir başka rivâyete göre ise, bazı arazlar Allah'ın, bazıları da insanların eseridir ve bazıları da her ikisinin.⁴⁹²

Allah'ın kudreti sonsuzdur, insanlara verdiğiinden daha fazlasını elinde tutmaktadır; bu nedenle Bîşr, Allah insanlar için en iyi olanı yapmıştır, görüşünde olanlara kâfir der. İnanmayacağını bildiği bir kimseye Allah lûtfunu ihsan etseydi, o kimse kendi arzusuyla inanır ve mü-kafata olan hakkı bu lûtfu nail olmasıyla azalmazdı.

Bîşr'in, Allah'ın insanlara en yararlı olanı yaratması gerektiği düşüncesine dönerek, bu görüşü terkettiği söylenir.⁴⁹³ Allah, ödevlerini yerine getirmeleri için insanlara, tebliğ ve peygamberler vasıtasıyla, yeterli lûtfu ihsan etmiştir. Allah'ın insanlar için yapabileceği her şeyi yapması gerekmez; onların dini için en iyi olanı yaratması gerekir. İhtida, Bîşr'e göre, bir güçlüktür, zira onun kelamı bu noktada katıdır. Allah'ın inananlar için bir dost olduğunu, dostluğun vahiy hamd ve

490. Arnold, *al-Mu'tazila*, s. 30.

491. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV, s. 197; es-Sem'ânî, *Ensâb*, var.: 83 vd.

492. Bağdâdî, *Usûl*, s. 135.

493. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. III, s. 165.

lûtfıyla ortaya konduğunu ileri sürer; Allah kâfirler için bir düşmandır, O'nun düşmanlığı, bu üç nimetin zıtlarıyla yansıtılır. Bîşr, bu görüşü ileri süren tek kişi idi. Bu görüş bir kâfirin inanmasını imkânsız kılar.

Allah'ın hakim (bilge) kişileri (mü'minleri) ilkin cennete koyması, inanacağını bildiği kimsenin de küfre düşmeden ölmesine müsaade etmesi daha iyi olacaktır.

Akıl

İnsan bir nesnenin bir cihetini bilip, diğerlerini bilmeyebilir, fakat aynı ciheti aynı zamanda hem bilir hem de bilemez olamaz. Bu bilgi zarurî veya kazanılmış olabilir ya da bir cihet zarurî, diğeri ise kazanılmış bilgi ile bilinebilir. Arazlar, bir kaç cihetten de olsa, ancak kazanılmış bilgi ile bilinebilir.

Bilmek birinci anda bir fikre sahip olmak, ikincisinde onun üzerinde düşünmek ve üçüncüsünde ise bilgiye sahip olmaktır.

Dinî şeylerde insan kendisini bildikten sonra üçüncü anda Allah'ı bilir.⁴⁹⁴ Bilgi ister duylara ister akla dayansın, bedihî olabilir, sözge-lişi, insanın kendisini yaratmadığı hususu bedihî bilgidir. Öyle görünüyor ki, ilk iki çeşit bilgi zarurîdir. Mütevâtir habere dayanan bilgi ise kazanılmıştır. Akıl bize günahların affedilebileceğini söylemez.

Tabiat

Yaratma sırasında, cisim fiilen sükûn halindedir.

Bir tek atom (*cevheri-ferd*) arazları taşıyamaz. 8 atom bir cismi oluşturur; ikisi bir hat, 4'ü bir kare ve 8'i de bir küpü meydana getirir. Hareket, sükûn, insanların bütün fiilleri, sıcaklık ve soğukluk cisim değil, arazdır. Bekâ bir ma'nadır; arazlar, diğerleriyle yer değiştirinceye kadar bâkî kalırlar, bu nedenlerdir ki, yağ zeytinde, ateş de taşda bulunur.

Sebeplerden önce gelir, ancak aralarında hiç fasıla olmayabilir. İkinci eserler insanın eseri olabilirler; dolayısıyla insan bir darbenin a-cısını hissedip, birinin kendisine vurduğunu bilince, o kimse acıya ve bilgiye sebep olmuştur. İşte bu meşhur tevellüd görüşüdür; bu görüş her zaman Bîşr adını hatırlatır. Hareket ilk mekanda olmadığı gibi, ikincide de değildir, fakat bununla cisim birinci mekandan ikincisine hareket eder.

494. Bağdâdî, *Usûl*, s. 260.

İnsan

İnsan ceset ve ruhtur; her ikisi birlikte fâildir. İnsan, zarurî olarak irâdeyi bir fiil takip etmeksizin, irâde edebilir. Telkinler olmadan bir fiili işleyebilir, çünkü her iki telkin de şeytandan gelir, ancak onları ilk akıllı insana gizlice sokacak şeytan mevcut değildi. İstîtâ'at sağlamlık sağlık ve noksanlıklardan kurtulmaktır; hem fiilden önce hem de onunla birlikte dir.⁴⁹⁵ Allah'ın insanların fiillerinde, adlandırmak ve hükmetmek tarzında bir rolü vardır; yani, o, her fiilin doğru (sevab) ya da yanlış (hata) olduğuna hükmeder, bu sebeple insanlar bu fiillere iyi (hasen) ya da kötü (kabîh), tâ'at ya da ma'siyet (isyan) der.⁴⁹⁶ Allah, insanlara arazları, renkleri, tadları v.b. yi meydana getirme gücü vermiştir, fakat hayat ya da ölümü meydana getirme gücünü değil.

Din

Nafile ameller imânın parçasıdır. Eğer bir insan tövbe eder ve tekrar günah işlerse, ilk günahın cezası silinmez, bu sebeptendir ki, bir kâfir ihtida eder ve sonra günah işleyip tövbe etmezse, küfrü için cezalandırılır. Allah zulm işlemeksizin küçük çocukları cezalandırabilir; Allah'ın böyle davranması şu demektir: Eğer onlar yetişselerdi, günahkâr olacaktı. Bir çocuğun dine karşı gelmesi küfür değil, yalandır. 10 dirhem çalmak fisktır.⁴⁹⁷ Kabir azabı gerçektir (haktır.)

Kâfirler, iki davul sesi arasında cezalandırılacaktır. *Tartı* hüküm anlamına gelen bir mecazdır; *sırât* (köprü) mecaz değil, gerçek olabilir. Cennet ve cehennem daha önceden yaratılmıştır.⁴⁹⁸ Hz. Ali hakkı idi; Mu'aviye dahil, hasımları haksızdı. İnsanların şehitliği arzulamaları câizdir.⁴⁹⁹

Sümâme b. Eşres el-Basrî (213 / 828)'nin Bişr b. el-Mu'temir ile ilişkisi vardı, saray çevrelerinde dolaştı, ve söylendiğine göre, Me'mûn'u Mu'tezilenin akidesini kabule ikna etti. Pek kelâmci değildi; bir başka çağda ona nüktedan denebilirdi. Bir defasında söz konusu aşkı, Sümâme şöyle dedi: Nefslerin cevherleri birleşerek benzerlik kazanınca, yayılan nurdan bir kıvılcım doğar. Bununla basîret gözleri aydınlanır ve canlı tabiatlar bu parlaklıkta irkilir. Bu kıvılcımdan

495. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. III, s. 22.

496. *Aynı eser*, c. III, s. 54.

497. Kar., *aynı eser*, c. IV, s. 203, bir mübalağa.

498. İcî, *adı geçen eser*, ss. 254, 270, 273. vd.

499. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 202.

nefse has bir nur oluşur ki, bu nur, kendi cevheriyle birleşir ve aşk adını alır. Sümâme sarhoşlukla ve büyük günah işlemekle suçlanır; dinî ödevlerini her zaman ciddiye almamıştır. Cuma günü geç kalmaktan korkarak camiye ulaşmak için acele eden kimseleri gözlerken, şunları söyledi: *Şu eşeklere bakın. Şu Arap, bu insanları ne hale getirdi?*⁵⁰⁰ Bişr el-Merîsî gibi ondan da nefret edildi; denizde esrarengiz bir sesin şöyle bağırdığı duyuldu: *Sümâme ve Bişr'e lanet olsun.*⁵⁰¹

Onun bir kelâm sistemi yoktu. Allah'ın mahiyeti olmadığını ve âlemi Kendi tabiatıyla yarattığını ileri sürdü. Bu, filozofların Allah'ı ilk sebeple aynı saymalarının bir şeklidir. Bununla birlikte, bu öğretinin ona ait olduğu inkar edilir. Allah, varoluncaya kadar şeyleri bilmiyordu ve yaratılmadan önce onlar yoktu.⁵⁰² Allah hiçbir şeyi bir istidlâle temel ols-un diye yaratmadı. İnsanlar doğru ve yanlış akılla bilir. Bilgi aklın ürünüdür; bu sebeple de fâ'ili yoktur (bak., aşağıya). Bir insan, dinî konularda zarurî bir bilgiye sahip olunca, yetişkinlik çağına erişir; böyle biri Allah'a karşı sorumludur. Aksi takdirde, o, bir çocuğun durumundadır ve, Allah'ı bilmeyen bazıları gibi, mazur görülebilir. İrâde insanın tek fiilidir; bütün diğer şeyler bir muhdîsleri (yaratıcıları) olmadan meydana gelir ve bunlar sadece mecazî olarak insanlara isnâd edilir. Sümâme bu duruma şöyle delil getirerek ulaştı: Eğer Allah ikinci fiillerin sebebi ise, kötülüğün yaratıcısıdır; eğer sebep insansa, o zaman da ölü bir kimse bir fiili işleyebilir demektir. Ebû'l-Huzeyl'e zıt düştü. İstîtâ'at sağhk, uzuvların sağlambğı ve zayıflığın yokluğudur; istîtâ'at fiilden öncedir.

Günah, ancak insan Allah'ı bilir, sonra da inkâr eder veya O'na isyan ederse, olabilir. Tövbe etmeyen fâsık biri cehennemde kalır; o, yeryüzünde ne mü'mindir ne de kâfir. Cennet ve cehennem mükafat ve mücazat yerleridir; hiçbirine layık olmayanlar, kıyâmette toprağa dönüşürler; bunlar hayvanlar, sadece başkasından işiterek elde ettikleri (*taklîdî*) bir imana sahip olan "*ehl-i kitâb*", putperestler ve müslümanların çocuklarıdır. Bir peygamberin, bildirisini ispat için mucizeye ihtiyacı yoktur, ancak sağlam bir akîdeye ihtiyacı vardır. Kur'ân Allah yapısı ise, yaratılmıştır; tabiatın, yani ikinci bir fiilin eseri ise, fâili yoktur, yaratılmamıştır ve yaratan da değildir. Onun, çelişik fikirleri biraraya topladığı şeklindeki eleştiri haklıdır.

500. İbn Kuteybe, *Te'vil Muhtelif el-Hadis*, s. 60.

501. el-Hattâb el-Bağdâdî, *Ta'rih Bağdâd*, c. VII, s. 148.

502. British Museum yazması, Or. 2606, var.: 152 vd.

Ma'mer b. Abbâd "ilahî sıfatları ve denetimi (tedbîr) inkar ederken en keskin biçimde akıl yürüttü". Bildirildiğine göre o, Hârûn er-Reşîd tarafından Hint hükümdarlarından birinin huzurunda bir Sümenî ile tartışmak üzere gönderildi. Basra Mu'tezilîleri onu, şeylerin sonsuza dek mevcut olduğunu ileri sürdüğü için yönetime şikâyet ettiler. Ma'mer, Bağdat'a kaçtı ve orada öldü, bu arada İbrâhîm b. es-Sindî b. Şehîk'in evinde gizlendi.⁵⁰³ Umulmadık tuhaf fikirlere sahipti. Her sıfatın Allah'ta bir ma'nâ ile sâbit olduğunu ileri sürdü; bu ma'nâ, kendisini Allah'a bağlayacak bir ikincisine, bu ikinci de bir üçüncüsüne muhtaçtır; dizi sonsuzca bu biçimde devam eder. Aynı şekilde, araz sonsuz ma'nalar zinciri ile cisimde sâbittir. Yaratmanın bir nedeni vardır, bu neden bir ikinciye muhtaçtır, bu sonsuza kadar bu biçimde gider. Birer oluş (*kevn*) olan sükûn ve hareket bir ma'nâ ile ayrılır. Benzer şeyler bir ma'nâ ile benzerdir ve yine bir ma'nâ ile ayırılır; bu husus açıkça ifade edilmemişse de, her ma'nâ'nın sonsuzca bir zincirlemeyi gerektirdiği varsayılabilir.

Bu fikirler nereden geliyor? Bu türden bir şey Hindistan'da bilinmekte idi. Prof. Dasgupta, Nyaya sisteminde, "herhangi bir şeyin yapma gücünün, meydana getirilen eser bilininceye kadar, bilinemeyeceğini, ve eserler meydana getirme gücü varlık veya varolmak şeklinde görülürse, bu takdirde eserin varolmasının ya da varlığının, başka bir eser yaratmadıkça ve bu eser bir başka eser v.b. meydana getirmedikçe, bilinemeyeceğini" yazar.⁵⁰⁴ Diğer bilgi dallarında Hint etkisi kesindir, bu sebeple onu özümsemeden de olsa felsefede bulmak şaşırtıcı değildir. Max Horten'in⁵⁰⁵ bir arazın bir mahalde mevcut olmadan önce fazladan bir sübût sıfatına muhtaç olduğu biçiminde ileri sürdüğü açıklama yaratmadaki sebepler zincirini izah edemez ve aynı zamanda da çok felsefidir; o, bu insanların teknik donanımını mübalağa etmiştir.⁵⁰⁶

503. *el-Fisal*'in basılı nüshasında Şâhik biçiminde geçiyor. (çev.). İbn Hazm, c. IV, s. 194-British Museum yazması, Or. 843, var.: 99 a. Diğer deliller arasında el-Makkari, *Nefh et-Tib*, Kahire 1279/1862, c. II, s. 418'deki mısra ismin Ma'mer olduğunu gösteriyor.

504. Surendranath Dasgupta, *A History of Indian Philosophy*, 2 cilt, Londra (CUP), 1922, c. I, s. 159.

505. M. Horten, *Die Philosophischen Systeme*, Bonn 1912, s. 277.

506. S. Horovitz'in belirttiğine göre, Ma'mer, bir şey iki terimde ortak olmadıkça, mantıkî bir hükmün mümkün olmadığı hususuna takılmaktadır. O, bu görüşü nesnelere kadar genişleterek der ki: İki şeyden hiçbirini diğeriyle doğrudan doğruya bağlantılı olamaz, ancak bir bağ olması, bu bağın da başkasına v.b. bağlı olması gerekir. Bu, zeki bir buluştur ve meseleyi gidermektedir; bunun delili olmadığı için, kendi gücüne dayanması gerekir.

Allah

Sıfatlar görüşü daha önce ele alınmıştı.⁵⁰⁷ Allah ,âlemi denetlemesi anlamında, âlemedir, ancak bir mekânı işgal ederek değil.⁵⁰⁸ Allah , zaman sahasına da dahil değildir, bu sebeple yaratma vuku buluncaya kadar O'na kadîm de denemez. Allah , hareket ve sükûnun sebebini yaratmıştır ve bu sebep O'nun iradesidir. İrâdesi Kendi zatı olmadığı gibi, irâde edilen şey ve yaratma, emir ya da beyân değildir; o, bir mahalde değil, Allah'ta bulunur, ve olumlu (*subûtî*) ya da olumsuz (*selbî*) olabilir. Allah, arazları değil, cevherleri yaratmıştır. Allah, hiç kimse için kudret yaratmaz, çünkü kudret cismin eseridir. Yine hiç kimse için hayat ya da ölüm üzerinde bir kudret yaratmaz ve hayat, kudret ya da bilgiyi ölümlle birleştiremez. Allah, hayat ve ölümü yaratmamıştır, çünkü bunlar arazdır, ancak hayat ve ölümün sebebini yaratmıştır. Ma'mer *kâdirun alâ'l-cevri* (baskıya kudreti olan) ile *kâdirun en yecûra* (baskı yapmaya kâdir olan) arasında bir ayırım yapmıştır.

Tabiat

Bölünmeyen cevher (*atom*) cisim değildir. Sekiz atom uzun, geniş ve derin bir cisim meydana getirir; böyle bir cisim ise arazları meydana getirir ve bu arazlar sayıca sonsuzdur. Eleştiriciler bunun, cisim Allah'tan daha kudretli kıldığını söylediler; çünkü Allah sonlu sayıda cisimler yaratmıştır ve her cisim ise sonsuz sayıda arazları meydana getirmektedir. Hayvanlar arazları ihtiyarla (seçmeyle); diğer şeyler ise tabiatla meydana getirirler. İkinci eserlerin fâili yoktur. Yaratma sırasında her şey sükûn halinde idi. Bütün cisimler gerçekte sükûn halindedir, çünkü sükûn bir oluş (*kevn*)'dir.⁵⁰⁹ Hareket bir cismin ilk anda ve ikincisinde sükûn halinde olması demektir. Yalnız arazlar idrâk edilir, cisimler değil. Yağ zeytinde, ateş ise taşa sâbittir. Cisimler bekâ ile bâkîdir ve fenâ ile de yok olur (*fânîdir*); bunlar, sonsuzca uzayan bir zincir teşkil eden arazlar ya da ma'nâlardır. Eleştiriciler diyor ki: bu cisimlerin kendi kendilerini yaratmalarına ve yok etmelerine sebep olur. Bir başka rivayete göre, fenâ yok olan şeyden (*fânîden*) başka bir şeyde bulunan bir sıfattır; bu, Allah'ın âlemi tamamıyla yok edemeyeceği şeklindeki bir başka sözle uyuşmamaktadır.⁵¹⁰

507. Bir rivayete göre, Allah Kendi zatını bilemez, çünkü bu, O'nu bilen-bilinen ikiliğine sokacaktır; başka şeyleri de bilemez, çünkü bu da O'nun bilgisine bir başka şeyin neden olduğu anlamına gelecektir. Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 323; İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 194. *el-İntisâr* buna zat bir görüş ileri sürer, s. 53; el-Eş'arî'nin *Makâlât*'ı bu konuda sessizdir.

508. Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 140.

509. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 204. Âlemede hareket yoktur.

510. *Aynı eser*, c. V, s. 41; Eş'arî, *Makâlât.*, s. 367.

İnsan

Ma'mer, insanın ruh olduğunu söylemeye çalıştı; eleştiriciler, onu ilahî sıfatları insana vermekle suçlarlar. İnsan mekân işgal etmeyen bir atom, bölünmeyen bir cüzdür,⁵¹¹ ne cisimdir ne de araz; bedeni (cesedi) denetleme anlamında bedendedir, bedeni bir âlet olarak kullanır. İnsanla aynı şey olan atomda ne hareket ne de sükûn vardır. Allah bilgidir, kudretlidir, irâdelidir (mürîd tir), ancak renk ve birleştirme kudreti gibi arazları yoktur. Nefs, beş duyu değildir; ne beş duyu ne de nefis bedendir. Hayat ve istitâ'at insandan başka şeylerdir. İstitâ'at bir araz olup sağlık ve sağlamlıktan başka bir şeydir. İnsanın tek fiili irâdedir; başka her şey ise bedeninin tabiatla ortaya koyduğu eserdir. İdrâk irâdî bir fiil olmayıp, vuku bulduğu mahallin eseridir. İradeyi hemen izleyen fiili zorunlu kulan irâdedir. Bîşr b. el-Mu'temir gibi, Ma'mer de, üçüncü zamanı sistemine soktu. İnsan birinci anda hareket etmeyi irâde eder. İkinci anda sükûn halinde kalabilir, fakat bu sükûn, kazanılmış bir fiil ya da hareket etmeme değildir. Bu, ateşle yanma gibi insanın yapısında ya da tabiatından doğar. Başarısızlık ancak üçüncü anda ortaya çıkabilir. Şeytan insanın zihnine ancak dış işaretlerle girebilir; insan ise orada ne geçtiğini bilir.

Din

Allah'ın mütekellim olması, kelâma sebep olması demektir. Allah, kelâmını ancak onu zarurî kılmaması anlamında yaratmıştır. Kelâm, içinde bulunduğu cismin tabii fiilidir, tıpkı birbirine vurulduğunda cisimlerin ses çıkarması gibi... Kur'ân, vuku bulduğu yerin fiilidir, bu sebeple bir arazdır ve Allah tarafından yaratılmış olamaz.

Rüyalar tabiidir ve Allah'tan gelmez. Mucizelerde Allah'ın fiili yoktur.⁵¹² Çocukların acıları⁵¹³ ve küfre sebep olma tabiatın işidir.⁵¹⁴

Ma'mer, Hz. Ali'nin mi yoksa Talha ve Âişe'nin mi haklı olduğu hususunda karar veremedi, fakat Mu'aviye'yi takbîh etti.

Kelâm hakkında Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Kindî'nin bir risâlesinin parçası muhafaza edilmiştir;⁵¹⁵ kaderin incelenmesi kelâmcılarınkinden daha derindir.

511. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. V, s. 74.

512. Bağdâdi, *Usûl*, 177.

513. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. III, s. 120.

514. Aynı eser, c. III, s. 49.

515. İbn Abd Rabbîhi, *el-İkd.*, c. I, s. 334.

Âlem düzenli bir bütündür ve onu yaratan Allah idâre eder.

İnsan yapacağı şeyi seçebilir (ihtiyar edebilir), fakat bu kudret mutlak değildir. Âlemin diğer parçalarıyla ilişkisi olmasının ve hiçbir yaratığının âlemin düzenini tersine çevirmesine izin vermeyecek olan Allah'ın denetimini koyduğu sınırlar içerisinde zorla değil, serbestçe hareket eder.

Önceki sayfalarda kaydedilen düşüncelerin çoğu bugün saçma görünmektedir; acaba hiç doğru olarak görünmüş olabilir mi? İnsanlar çok geçmeden zarurî ile kazanılmış bilgi arasında fark gördüler; bazı bilgileri bulmaları gerekti, bazıları da onları buldu. "Zarurî" bilgi fâili olmayan bir fiildi (Ca'd), kazanılmış bilgiden daha üstündü ve bu nedenle de sadece bu bilgiyle bilinebilen Allah'ın yüceliğine uygundu (Gaylân). Bu fikirleri genel İngilizce terimlerle ifade etmek imkânsızdır.

Hişâm b. el-Hakem bu fikri genişleterek dedi ki: Kendi başlarına varlığı olmayan arazlar Allah'ın varlığının delilleri olamaz. Çok geçmeden anlaşıldı ki Allah'ı bilmek O'na inanmakla aynı değildir (Gaylân, İbâdiyye). İkinci adım bilgi ile inancı ayırmaktı. İnsan akıllı bir varlık olarak Allah'ı zorunlu (*zarurî*) olarak bilir; diğer bilgiler zorunlu (*zarurî*) değildir, ancak, Allah onları zarurî yapabilir. Bilgi artmaz da eksilmez de; bir şey ya bilinir ya da bilinemez (Ebû'l-Huzeyl). En-Nazzâm, nazari bilginin hiçbir zaman zarurî olamayacağını, daha üstün bir değere sahip olamayacağını ileri sürdü.

İnsanlar, mahiyetini bildikleri arazları yaratabilirler; mahiyetini bilmediklerini ise yaratamazlar. Bir taşı yuvarlayan kimse hareketi meydana getirmiştir, fakat onu sarıya boyayan kimse rengi meydana getirmemiştir. Bu, sözüm ona, bir sırdır.

MUHALEFET

İslâm aşırı Şî'a'nın (*Gulât-ı Şî'a*) aşırılıklarını reddettiği gibi, Mücessime, Haşeviye ve Nâbita adı verilen fırkaların kaba yönlerini de üzerinden attı. Bu isimler onlara hasımlarınca verildi ve serbest bir biçimde kullanıldı. Câhuz diyor ki: Bu kimseler öteki müslümanlardan daha dindardı, ancak "*ben bir Haşevî kokuyorum*" diye haykıran bir kimse için iyi duygular beslenmezdi; onlardan birinin bir duvar ardına gizlendiği görüldü.⁵¹⁶ Bu adlar Dâvûd ez-Zâhiri'ye (270/883) ve taraftarları Allah'ı bir cisim olarak gören İbn Hanbel'e (241/855) de verildi. Bu fikirlerin aşırı bir örneği şu ifâdede görülür: Yaratılıştan

516. Yâfi'i, *Merhem.*, s. 242.

önce, Allah nurda yüzen bir nur bahğı üzerinde idi.⁵¹⁷ Bunlar, Allah'ın özde (zat bakımından) sonlu olduğunu ileri sürmekle suçlandılar; bu, kendilerinin çıkarmadıkları bir sonuç olabilir.

Bir kelâm sistemi yoktur. Yapılabileceklerin hepsi şu ya da bu Haşeviyeye grubu arasında dolaşan bazı fikirleri kaydetmek ve arasına da ünlü bir ismi zikretmektir. Bazı fikirler ise sadece Mu'tezileye aykırı düşüşü için kaydedilir. Dâvûd'a göre, Allah sadece yedi ya da sekiz sığata sahiptir.⁵¹⁸ Allah arş üzerinde oturur; her iki âlemde de görülecektir. Yalnız cansız maddenin yaratılması câizdir. Veliler keramet gösterirler. Peygamber vahiy getirmeyebilir, mucizeler göstermeyebilir ve bir şeriat ortaya koymayabilir; görevlendirildikten sonra büyük günah işlemeğe azmedebilir. Hz. Muhammed, görevlendirilmeden önce bir kâfirdi.⁵¹⁹ Suriye'de bazı kimseler sahabilere itibar etmedi. Dâvûd ve diğerleri dedi ki: Kur'an yaratılmış değil, hâdistir; bazıları da dediler ki: O, bir arazdır, ancak kadîmdir,⁵²⁰ İbn Hanbel'in taraftarlarına göre, Allah'ın kelâmı, O'nun zatında bulunan kelimeler ve seslerdir; Allah'ın kelâmı kadîmdir (yaratılmamıştır), Kur'an sahifesi ve cildi de kadîmdir.⁵²¹ Kur'an'ın kalbi, sırtı, dili ve iki dudadı vardır; Kur'an kutsallaştırır, şefaata eder ve güçlendirir.⁵²² Allah'ta birbirini izleyen sesler bulunur. Allah'ın yazılı adı Allah'tır. Kadîm kelâm isimlerde yer alır, ancak Allah'ın zatını da terketmez.⁵²³ Kur'an'da anlamsız ya da insanları deneyecek olan metinler vardır. Melekler büyük günah işleyebilirler.

Vahiy imamlığı tesis etmemiştir. Zafer, Kureyş'e mensup olmayan bir kimseyi imam yapabilir. Mu'aviye'ye gâsıp demek yanlışdır. Yezid, Hüseyin'den daha üstündür ve imam olarak kabul edilmiştir. Zararlı hayvanlar günahkarları cezalandırmak için cehenneme giderler; onlara, cehennemden tadını çıkarmalarını sağlayan bir tabiat verilmiş ya da onların cisimleri cehennemden sıcaklığından korunmuştur. El-Câhız ilave ederek diyor ki: Bu düşüncelere sahip olan kimseler, Allah'ın, tedirgin etmek için çocuklara zulmettiğini düşünenler kadar kötü değildirler.⁵²⁴ Ekseriya koşulan şartlar yerine getirilse bile insanların, kılıçla veya sesle doğru olanı emretmesi gerekmez.

517. Demiri, *Hayât el-Hayâvân*, c. I, s. 189 "cinn" maddesi.

518. er-Râzi, *Muhassal*, s. 135.

519. *Aynı eser*, s. 160.

520. Eş'ari, *Makâlât*, s. 583; Taftâzânî, *adı geçen eser*, s. 79.

521. İcî, *adı geçen eser*, s. 63, 65.

522. Câhız, *Rasâ'il el-Câhız*, neşr.: Sendübi, Kahire 1352/1933, s. 154.

523. Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 74.

524. Câhız, *Hayâvân*, c. III, ss. 122 vd.

Geçimini (rızkını) kazanmak doğru değildir; Allah, yardımına yağış ya da kuraklığı çağırmaksızın, üretleri tespit eder.

Daha sonraki bir tarihte Herat'ta Mücessime'den biri dedi ki: El-Eş'arî'nin taraftarlarınca kesilen hayvanlar helâl yiyecek değildir.⁵²⁵

Birine göre, hakîm, kudretli gibi sıfatlar gerçek manada insanı ve kıyaslama yoluyla da Allah'a verilir. Bu fikri onun filozoflardan aldığı söylenir.⁵²⁶ Marius Victorius dedi ki: Allah var olan değil, yarı var-olandır, aslında ise O, bütün bunların üstündedir.

Gerek müslümanlar gerek Hristiyanlar, Allah'la insan arasında büyük bir uçurum olduğunu söylemek isterler, fakat kelimelerini iyi seçmemişlerdir. Bazıları ümmetin icmâ'ını dinin bir temeli olarak Kur'ân'la aynı seviyeye koydu; bu nedenle İbn Huzeyme, Şî'a'ya Hz. Ali'yi Hz. Peygamberden sonra en üstün kişi saydıkları ve böylece de icmâ'a aykırı düştükleri için kâfir der.⁵²⁷

İbn Kuteybe dâha da ileri giderek İcmâ'ı Kur'ân'dan da üstün gördü; "Sünnet, Kitabı denetler, Kitap sünneti değil".⁵²⁸ Allah Hz. Mûsâ'ya sadece tahammül edebileceği ölçüde Kendi Kelâmıyla seslendi".⁵²⁹ buna göre, Kur'ân Allah'ın kelâmının tamamı değildir.

El-Hâris b. Esed el-Muhâsibî (213/857) sûfi olarak daha iyi bilinmekle birlikte, aynı zamanda bir kelâm bilgini idi ve, buna rağmen, bir bakıma İbn Hanbel'in tasvibini de kazandı. Dinî düşüncelerinde babasından ayrıldığı için onun mirasını kabul etmedi. Onun öğretisi ile ilgili olarak nakledilen pek az malûmattan açıkça görülüyor ki, o, sonraki sün-niliğin öncüsü durumunda idi. Eş-Şâfi'i, Mâlik, İbn Küllâb ve daha pek çoğu ile birlikte, Allah'a inanan bir kimsenin, imanını delille savunmasa da, en azından cennete gideceğini ileri sürdü.⁵³⁰ İman yaratılmıştır ve lehindeki delilleri içine almaz.⁵³¹ Akıl, bilgiyi idrak eden bir yetidir, bilgi değildir.⁵³² Bu tanım, daha sonraki düşünürlerce reddedildi. Akıl hak-kındaki diğer bilgiler de şunlardır: Akıl kalpte ya da beyinde yer alan latif bir cisimdir, veya şeyleri gerçek tabiatlarında idrak eden şeydir;

525. Subkî, *adı geçen eser*, c. III, s. 117.

526. Eş'arî, *Makâlât.*, ss. 184, 483.

527. Muhammed b. İshâk b. Huzeyme, *Kitâb et-Tevhid*, 1937, s. 31.

528. İbn Kuteybe, *Te'vil Muhtelif el-Hadis*, s. 250, kar. s. 260; Malatî, *adı geçen eser*, s. 67.

529. Taberî, *Târîh.*, c. III, s. 2503.

530. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 254.

531. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Bahiyye*, s. 75; Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, c. II, ss. 17, 53.

532. Subkî, *adı geçen eser*, c. II, s. 42.

Cehm ve Mu'tezile, onun 6. bir duyu olduğunu söylediler.⁵³³ Daha sonraki kelâmcılar ondan esinlendiler.⁵³⁴

Kendilerine “*Sünnet ve Cemâ'at*” ehli diyenlere veya “*Hadîs*” ehli adını verenlere hasımları tarafından başka adlar verildi. Mu'tezile onlara Cebriyye dedi; Mürcî'e ise onlara Şekkâkiyye adını verdi, çünkü onlar müslüman oldukları iddialarını “Allah dilerse” (*in şa'e Allah*) sözünün ilavesiyle nitelendirdiler; Cehm ve Neccâr'ı takip edenlere ise Mücessime dendi; İsmâ'îliyye ve benzerlerine ise Hâşeviyye adı verildi.⁵³⁵

533. Ebû Hanîfe, *el-Fıkh el-Ekber*, s. 19.

534. Subkî, *adı geçen eser*, c. II, s. 37.

535. Abdülkahir b. Mûsâ, *el-Gunye*, s. 159.

V. BÖLÜM

TEPKİ

İbn Küllâb adıyla bilinen Ebû Muhammed Abdillâh b. Sa'îd el-Kattân, Muhâsibî'nin çağdaşı idi. Abbâd b. Süleymân'la tartışmaya girişti ve 240/854'den kısa bir süre sonra öldü. Kendisine Haşevî⁵³⁶ ve hadîşçilerin kelâmcısı adı verilir.⁵³⁷

Görüşleri

Allah vardır, ancak varlık sıfatıyla değil; bir başka yerde, varlığın O'nun sıfatlarından biri olduğu söylenir. O'nun zatı da nefsi de Allah'tır. Kıdem bir ma'nâdır ve Allah, zatında bulunan bir kıdemle kadîmdir. Allah daima zaman ve mekandan öncedir; daha önce olduğu gibidir, arş üzerindedir (ya da onun üstündedir, fakat ona dokunmamaktadır) ve nihayet her şeyin üstündedir. Dostluk ve düşmanlığı, el ve yüzü içine alan sıfatlar ne O'dur ne de O'nun gayrıdır (O'ndan başkadır); onlar Allah'ta yer alır, birbirinde değil, çünkü bizzat vasıflayıcı olan şey vasıflan-dırılmaz. Onların başlangıcı yoktur (ezeldir), fakat kıdeme sahip değildirler.⁵³⁸ Cömertlik bir zat sıfatıdır ve fiil sıfatları ezeldir. Onu takip edenler ulûhiyetin bir ma'nâ olup olmadığı husunda karar veremediler.

Allah, var olan her şeyin var olmasını irâde eder, fakat Küllâb'm ekolüne göre, Allah günahları irâde etmemiştir. Allah "ol" demedikçe hiçbir şeyi yaratmaz, fakat bu kelime yaratıcı değildir. Allah daima kadîm sıfatı olan kelâmıla mütekellimdir; kelâm ve kavî isimleri aynı anlama gelir. O'nun kelâmı birdir, fakat emredilen, yasaklanan ve be-

536. İbn en-Nedîm, *adı geçen eser*, s. 180.

537. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 254.

538. Onlar bâkî değildir, sona da ermezler, kadîm ya da hâdis değildir; her zaman için yaratılmamıştır. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 208.

539. İbn Teymiyye, *Risâle Ba'labekkiye*, Kahire 1328/1910, ss. 393, 398.

yân edilen şeyle ilişkisi dolayısıyla çoğalır, emir, yasak ve heyân olur. Ona kelâm veya kavî denmesi için böyle bir sebep yoktur. Muhtemelen kelimeler veya sesler anlamına gelen, harfler değildir. İbn Küllâb kelâm- la kitap, yani Kur'ân arasında bir ayırım yaptı; kelâm Allah'ın zatında yer alır, Arapça Kur'ân ise bu ma'na'ya ileten bir yol göstericidir ve yaratılmıştır,⁵³⁹ ancak ne cisimdir ne de arazdır. Başka deyişle, Kur'ân'ın okunması okunan maddeden başka bir şeydir; madde Allah'ta bulunur, okuma ise yaratılmış, insan tarafından kesbedilmiştir. Abbâd, ona, kelâmın Allah olduğunu söylediği için, Hristiyan demiştir,⁵⁴⁰ ve bir Hristiyan da dedi ki: İbn Küllâb yaşamış olsaydı, bütün müslümanlar Hristiyan olurlardı.⁵⁴¹ Allah yaratır, kul ise iktisap eder; fiil iki fâilin işi olabilir.

İman Allah'a ve peygambere şehadet etmektir; bilgiye ve kalpteki inanca dayanır. Bilgisiz ikrar, iman değildir.

İman yaratılmıştır.⁵⁴² İbn Küllâb, muvâfât görüşünü, yani Allah nazârında insanın ölümünde ne olacağına daima öyle olduğunu ileri sürdü. Bu kimse müslüman olarak ölürse, her zaman Allah'ın nazârında müslüman demektir. İnsanlar Allah'ı göreceklerdir; bu inanç varolan her şeyin görülebileceği esasına dayanır. "Alemî nûr" sözleri Allah'a uygulanınca izah gerektirmez.

İbn Küllâb, atom görüşünü kabul etmedi.

Öğrencilerinden bazıları istivâ'nın, yani Allah'ın arşta oturmasının, zâtî bir sıfat olduğunu ileri sürdü.⁵⁴³

Muhammed b. Kerrâm, Nişâbur'da veya muhtemelen Sicistan'da doğdu. Fikirlerinden örtürü hapse atıldı ve sürgüne gönderildi; Kudüs'te 255/869'da öldü. Zâhidlerden Ahmed b. Harb'le ilişkisi vardı. Bu şahıs Mürci'e'ye mensuptu ve bir muhaddis olarak "temelsiz şeyler" rivayet ettiği halde, bir abdâl sayıldı.⁵⁴⁴

Nişâbur ve Herât'ta sayısız kişiler İbn Kerrâm'a tabi oldu; bunlar çoğunlukla miskin kimselerdi. Bu ekol takvâ yönünden iyi bir şöhrete sahip oldu ve pek muhtemel olarak bu ekolün kurucusu ne söylediğini kendisi de anlamıyordu. İbn Kerrâm'a tutucu demek pek doğru olmaz, zira sisteminde, esasları bakımından, Zâhirîlere mensup olduğu halde, akla yer verir.

540. Subkî adı geçen eser, c. II, s. 51.

541. İbn en-Nedîm, adı geçen eser, s. 180.

542. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 75.

543. İbn Hazm; *el-Fisal*, c., II,1, 23.

544. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Ta'rih Bağdâd*, c. IV, s. 118.

Allah Görüşü

Allah cevherdir, zat bakımından eşi yoktur ve ağırlığı vardır. Allah, orada burada hareket etmektedir. Arş, Allah'ın, değerli bir yön olan yukarıdan dokunduğu bir yerdir. Allah ondan daha büyüktür ve ona dokunduğu tarafta sonludur; O'nun arşın herhangi bir parçasının üstünde olduğu kadar bütün arşın üstünde de olması celâlinin bir parçasıdır. Âlemden ayırır ve âlem olmadan önce daima yaratıcı ve rızıklandırıcı idi.

Onun sıfatlar görüşü sünnilerin görüşü ile aynı idi.

Allah hâdis (yaratılmış, önceli) varlıklar için bir mahâldir. Bu varlıklar, O'nun zatında kudreti sayesinde ortaya çıkar, ancak sonları olmasa da, sıfatlar haline gelmez. Sonları olsaydı, O'nun zatındaki hâdisler (*havâdis*) zinciri kaçınılmaz olurdu ki, bu, imkansızdır. Bu hâdisler O'nun arşa dokunması, irade fiilleri, konuşmaları, işitme ve görmesidir. Âlem (Allah'ın dışındaki hâdisler), Allah ona "ol" deyip de olmasını dilediği anda Allah'ın zatında yer alan bir hudûs aracılığı ile var olur. Bu irâde fiili ve kavî sûretlerdir. (Acaba bu, Eflâtun'un zayıf bir yankısı mıdır?).

Allah'ın kelâmı kadîmdir, kavli değil;⁵⁴⁵ kelâm, O'nun zatında bir çok hâdisleri, sözceliği, geçmişle gelecek hakkındaki beyanları, peygamberlere vahyedilen kitapları, va'd ve va'idleri ve şer'atı teşkil eder. Allah'ın emri iki türlüdür: a) Yaratıcı (tekvînî) emir ki, bunu zorunlu olarak bir eser takip eder, ve b) ahlakî emir ya da beyândır ki, bunu zorunlu olarak bir eser takip etmez. Allah'ın bilgisi de iki türlüdür: Şeyleri bilgisiyle bilir ve bu bilgiyi de bir ikincisiyle bilir. Cisimler ve arazları yarattıktan sonra artık onlar üzerinde kudreti yoktur. Yaptığından başka türlü yapamaz ve aslı yalnızlığına geri dönmek için, âlemi yok edemez.⁵⁴⁶ Allah, iyinin de kötünün de fâilidir. Allah'ı, doğruyu ve yanlış bilmek sadece akla dayanır. Hakikat, gerisinde manevî bir gerçekliği olan haberdir.

Tabii Felsefe

Hâdisler (önceli, sonradan olan varlıklar), hudûsun tükendiği ikinci zaman biriminde var olur. Yok olan hiçbir cisim ya da araz yenilenemez, ancak ona benzer başka biri yaratılabilir. Bütün arazlar bir za-

545. Kur'an'a kavî denmesi herkesçe benimsenmiş değildir. İbn Manzûr, *Lisân el-Arab*, c. XV, s. 427.

İbn Huzm, *el-Fisal*, c. IV, s. 205; er-Râzî, *Muhassal*, s. 97.

man biriminden daha fazla kalabilir. Kudretli olmak dışında canhya her ne yüklenirse, ölüye de yüklenebilir. İlk yaratık canlı idi. Hayat bir artomda bulunabilir.

İnsan

İstitâ'atın fiille birlikte olduğunu söylemek cebri (zorunluğu) kabul etmektir.⁵⁴⁷

Din

Allah'ın insanlar için yapabileceğinin en iyisini yapması gerekmez. İman kalple değil dille tasdikdir; yaratma sırasında iman herkeste olduğu için, çocuklar da mü'mindir. Munâfıklar bu âlemde Cebrâilinki gibi bir imanla mü'mindirler, ancak öteki dünyada ceza göreceklerdir. Bir müslüman şu andan söz ederken, "*ben mü'minim*" demelidir; gelecekte söz ederken ise "Allah dilerse" (*in şâ'e Allah*) ibâresini ekleyebilir. Genel olarak İslâmî kabule niyet etmek yeterlidir, namaz için özel bir niyet gerekmez. Peygamberler günah işleyebilirler, fakat şahit olarak hizmet etmelerini engelleyecek bir ölçüde değil, ve onlar tebliğlerini tahrif etmezler. Peygamberi dinleyen herkesin, onun görevi hakkında delil olmasa da, onu kabul etmesi gerekir. (Bu fikir, İbâdiye'den alınmıştır). Veliler peygamberlerden üstün olabilirler; bu ekole göre, İbn Kerrâm bazı sahabilerden üstündür. Günahkârlar cehenneme gideceklerdir, ancak Hz. Peygamberin şefaati ile kurtarılabilirler.⁵⁴⁸ İbn Kerrâm'la aynı fikirde olmayan müslümanlar edebiyen cezalandırılmayacaklardır.⁵⁴⁹ İçtihat hakkını kullanan kimse temel konularda bile doğrudur. Eğer farklı ülkelerde iseler aynı zamanda iki imam bulunabilir; bu görüşün sebebinin Hz. Ali'den nefret etmeleri olduğu söylenir. Cemel savaşında her iki taraf da haklı idi. Akıl gösteriyor ki, kıyâmete, iyileri mükafatlandırmak ve kötülerini cezalandırmak için, ihtiyaç vardır; fakat vahye göre, mükafat hak edilir.

Bu ekol 12 fırkaya ayrıldı, fakat onların kendilerine özgü ihtilafları kaydedilmemiştir. Yapılacak tek şey, çoğunlukla bir fırkanın ötekine aykırı düştüğü hususuna dikkati çekerek, onların görüşlerinin bir listesini vermektir. Allah, bir sûret içerisinde, cisimdir, veya mekân işgal eder. Dokunmak yerine arşla karşı karşıya gelir; Allah arşın karşısındadır ve aralarındaki mekan sonlu olduğu halde, aralarında hiçbir şey yok-

547. Makdîsi, *Ahsen et-Tekâsim*, s. 38.

548. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 45.

549. İbn en-Nedîm, *adı geçen eser*, s. 212.

tur. Allah'ın meşî'ası (dileği) küllî şeylerle, irâde fiilleri ise cüz'î şeylerle ilgilidir ve bu irâde fiilleri âleme, yokluğun aksine, varlık hususiyetini verir. Bir tek yaratma fiili bir tek şey ya da aynı türden iki şey meydana getirir. Bir şeyin yaratılması için Allah'ın zatında bir çok hâdisler mevcuttur ve yok olma da durum aynıdır. Bunlar irâde ve yaratıcı "ol" kelâmıdır. Kadîm kudret bu irâdeyi ya da "ol" kelâmını yaratır, bunlar da nesnelere yaratır. Allah'ın zatında bulunan hâdisler muhdistir (yaratıcıdır), bu şekilde olmayanlar ise muhdestir (yaratılmıştır). Kerrâmiye'nin iddiasına göre, bütün akıl sahibi insanlar, hâdislerin Allah'ın zatında bulunduğu hususunda onlara uydular.

Allah, bilgisini değil, şeyleri bilir. O'nun kelâmı konuşma kudretidir; Kur'ân kavldir, Allah, Kendisinde bulunan kavil ile konuşmaz, konuşan olmasıyla (*kâ'iliyye*) konuşur. Allah, Kendi zatında sesleri ya da kelimeleri yaratınca konuşur.⁵⁵⁰

Konuşma kudreti olarak kelâm birdir; kavil olarak ise çoktur ve yaratanın zatında bulunmaktadır. Hâdis veya kadîm olan, harfler ve seslerdir. Allah'ın işitmesi dinleme kudretidir. Allah'ın "kaf" ve "nûn" (kun=ol sözünü meydana getiren sessiz harfler), irâde, işitme ve görmeye karşılık olan 5 kudreti vardır. Allah görülecekse, görenin önünde olması gerekir. Akbın tasvip ettiği veya Allah'ın fiillerinin telkin ettiği herhangi bir ad Allah'a verilebilir.

Âlem yok olmayacaktır. Cisimler yenilenecektir, fakat bu, yok olan şeylerin yeniden ihdası değil, dağılan parçaların biraraya toplanmasıdır.

Hz. Peygamber ve sahabileri, imanın delili olarak ikili şehâdeti kabul ettiler, Munafıklar mü'mindir. Munafıklar kâfirdir ve cehenneme gidecektir. Allah'a inanıp peygambere inanmayan hem mü'min hem de kâfirdir. Ölüler, diriltirmeden cezalandırılır. Peygamber ölünce peygamberliğini yitirir.⁵⁵¹

Muhammed b. el-Heysum, bu sistemin gülünç yönlerini biraz gidermeye çalıştı. Bunu şöyle izah etti. Allah'ın cisim olduğunu söylemek, zatiyla var olduğunu söylemektir; Allah'ın yukarıda olması celâlini tasdik eder. Allah mekan işgal etmez, fakat ezeli olarak âlemden ayrıdır. Yaratma ve yoketme, fiili bir irâdeye işaret eder (bu görüş Kur'ân'ın şu âyetlerine dayanır: *Nahl*, XVI, 40; *Yâ-Sîn*, XXXVI, 82). Fakat Allah'ın hâdislerin mahalli olduğu görüşü, onun düzeltme gücünün ötesinde idi.

Mücessime ile aynı kelimeleri kullandı, ancak farklı manalarda.⁵⁵²

550. er-Râzî, *Kitâb el-Erba'in*, s. 177.

551. İci, *adı geçen eser*, ss. 12, 22, 25, 64, 161, 270, 277; Yâfi'i, *Merhem.*, ss. 166, 178, 244, 247; Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 58; İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 205; el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-ravzat el-Behiyye*, s. 13; er-Râzî, *Muhassal.*, ss. 57, 97, 114 Daha sonraki devir için bak., W Bart- hold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, İng. çev.: H. A. R. Gibb, Londra 1928, s. 289.

552. British Museum yazması Or. 2606, var.: 163 b.

VI. BÖLÜM

ARA DEVRE

Hicretin III. / Miladın IX. yüzyılı büyük bir zihni faaliyet devri idi, fakat bazı Mu'tezilî kelâmcılar ikinci dereceden, seleflerinden aşağıda olan kimselerdi, ve yeni bir şey söylemek amacıyla kelimelerle oynayıp, dilbilgisini zorlayarak kelâmın ilerlemesi için hiçbir şey yapmadılar. Bir ya da ikisi İslâma tenâsüh ile Hristiyanlıktan alınan görüşleri sokmaya çalışan "aşırı" kimselerdi.

Hişâm b. Amr eş-Şeybânî, el-Fuvatî adıyla bilinir, Me'mûn devrinde yaşadı ve Nazzâm'ın öğrencisi idi. "Taфра" nazariyesini kabul edemeyeceği için öğretmeninin cevher görüşünü terketti. Şimdi onun öğretisini ortaya koyabiliriz.

Allah

Allah, mekanda olmadığı halde, daima nerede ise oradadır. O'nun hareketi bir şeyi yaratmasıdır ve bir mekandan diğerine yer değiştirmek değildir. Bir kez bir şeyi yaratınca, onun benzeri bir başkasını yaratamaz.⁵⁵³ Allah âlet kullanmaz; yeryüzünü yağmurla değil, yağmur yağınca canlandırır. Allah her zaman Kendi zatını kadîm bir bilgi ile biliyordu, fakat şeylerin kadîm olduğu anlamına geleceği için O'nun daima şeyleri bildiğini söylememiz gerekir.

Allah daima şeylerin, var oldukları anda olacağını biliyordu.⁵⁵⁴ O'nun sıfatlarının bulunduğu söylemek yanlışır. Allah'ın tövbe etmeyen bir günahkârı cezalandıracağını ve tövbe edeni ise cezalandırmayacağını bildiğini söylemememiz gerekir, çünkü bu gibi beyanlar bir şartı gerektirir; Allah'ın bilgisi ise şarhî değildir. Allah kâfirleri yaratmamıştır, çünkü bu, bir kimse ile küfrünü, yani iki şeyi yaratmayı içine alır. Allah

553. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 196.

554. *Aynı eser*, c. II, s. 127.

zıtları birleştiremez; bu nedenle hayat , bilgi ve kudret ölümle birlikte aynı kişide bulunamaz. Allah hata yapamaz; bu sebeple acaba yapabilir mi sorusu saçmadır. Vekîl kelimesi sadece Kur'ân okurken Allah hakkında kullanılabilir, zira bu, O'nun ancak Kendisinden daha kudretli birinin fâili olduğunu ifade eder. Allah'ı görmek, O'nu kalpte bilmekten daha fazla bir şeye işaret eder.

Akıl

Arazlar delille, yani akılla bilinebilir. Allah'ın varlığının delilleri zarurî olarak idrakle bilinmelidir; bu nedenle hiçbir araz Allah'a delil olamaz. Kur'ân arazlardan ibaret olduğu için Allah'a veya resûlüne delil olamaz. Yokluğun bilgi olduğunu iddia eden bilgi, ona benzer bir şeyin bilgisidir. -

Tabiat

Atom (*cevher-i ferd*), ne hareket halinde ne de sükûn halindedir, ne tek başınadır ne de bileşiktir. Cisim 6 rûkn (*köşe*)'den, her rûkn de 6 atomdan ibarettir; bu birleşme arazlar için bir mahal oluşturur. El-Fuvatî, arazlar listesinde Ebû'l-Huzeyl'le aynı görüşte idi. Bir şeyin yaratılması, onun bir niteliğidir, kendisi değildir, başka bir şey de değildir. Atom, kendi ash, bekâsı ve yenilenmesi için, ma'nâlara muhtaçtır.⁵⁵⁵ Henüz var olmayan şey bir şey değildir; yok olan şey ise halâ bir şeydir. Yenilenebilen şeyin başlangıcı şey değildir, yenilenemeyen şeyin başlangıcı ise bizzat şeydir.

Allah, yeryüzünü, altında yukarıya doğru bir *itimad* (gerilme) yaratmak sûretiyle sükûn halinde muhafaza eder.

İnsan

İnsan, yeri kalpte olan bir atomdur. El-Fuvatî, insan özgürlüğünün ateşli bir savunucusu idi, ve Allah'ın, insanların kalplerini birleştirdiğini (Kur'ân, *Enfâl*, VIII, 63) inkar etmek suretiyle sünnîleri şaşkına çevirdi; Allah'ın insanlar üzerinde herhangi bir denetimi olduğunu inkar etti. İstîtâ'at insandan başka bir şeydir ve bâkîdir. İrâde, irâde edilen fiili zarurî kılmaz. Şeytan insanların kalplerine girmez; onlara fısıldar ve Allah bu fısıltıyı kalbe sokar. El-Fuvatî, muvâfât görüşünü, yani insanın öldüğünde ne olacaksa, Allah nazarında daima öyle olduğunu ileri süren ilk kişi idi.⁵⁵⁶

555. Kar., Bağdâdî, *Usûl.*, s. 42. Bekâ bir ma'nâdır.

556. İbn Hażm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 58. "Bazıları doğar ve mü'min olarak yaşar, fakat kâfir olarak ölür v.b." (İbn Hanbel, *el-Müsned.*, British Museum yazması, Or. 2675, III, 19) sözleri bu görüşü desteklemek üzere benimsendi.

Din

İman, Allah'ın emrettiği veya tasvip ettiği bütün iyi amellerdir; imanın iki derecesi vardır: 1) Allah'a iman (*bi'llahi*), bunun yekluğu küfürdür, ve 2) Allah hakkında iman (*li'llahi*); bunun kasıtlı olarak ihmali küfürdür, fakat kasıtsız ihmal fişktır. Bu kasıtsız ihmal, küçük bir günah da olabilir. İnsanlara büyük günahların cehennemde cezalandırılacağını öğreten vahiy değil, te'vildir. Zekâtı ödemeyi reddetmenin büyük günah olması için bu reddin sürekli olması gerekir; geçici bir red, hata bile değildir.

El-Fuvatî, cennet ve cehennem henüz yaratılmadığını ileri sürdü; diğer bakımlardan cennet hakkındaki görüşlerinde yaygın görüşten ayrıldı. Mucizeleri inkar etti; öyle görünüyor ki, bu inkar, arazları delil olarak reddetmesi ile ilgili idi. Ebû'l-Huzeyl'in bir olaya tanıklık için şart koştuğu "20 cennetlik kişiyi" şöyle izah etti; 20 belirsiz bir sayıdır ve cennet ehli ise güvenilir tanıklar demektir.

Devlet âdil ve barış içinde ise, imam gereklidir, fakat gereklilik dinî bir mesele değildir.⁵⁵⁷ Toplumsal kaynaşma anlarında imam tayin edilemez; bu, Hz. Ali'ye bir saldırı idi.⁵⁵⁸ İmam yoksa herhangi biri, bir dönegi, güven içinde öldürebilecekse, öldürebilir.

Bazıları derler ki: El-Fuvatî, kendisiyle aynı düşüncede olmayanların öldürülmelerine izin verdi; bu, bir iftira olsa gerektir. Sahabe'leri yüceltmek arzusu ile Hz. Osman'ın, evinde kuşatılmadığını ve Mısır'lı birkaç gayr-i memnun kişi tarafından öldürüldüğünü beyân etti. Talha ve ez-Zühbeyr, Hz. Ali ile savaşmak niyetinde değildi; savaş sıradan askerler tarafından başlatıldı.

Abbâd b. Süleymân es-Saymerî,⁵⁵⁹ el-Fuvatî'nin öğrencisi idi; İbn Küllâb'la münazaraya girişti. Kelâm yazarları onun hakkında ve doğru olarak pek az şey söylerler. Burada onun görüşlerini uzun uzadıya nakleden Eş'arî bir istisnâ teşkil eder. Onun görüşü önemli değildir, ancak burada onun görüşünden bahsetmemizin sebebi, kelâm diye nelerin onun yerine geçebileceğini göstermektir. Öğretisi Fuvatî'ninkine pek benzer. Bu öğretinin bazı ayrıntıları daha önce öğretmenin öğretisinden söz ederken verilmişti.

557. Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 481.

558. Kar., Bağdâdî, *Usûl.*, s. 271.

559. Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, neşr.: M. J. de Goeje, Leiden 1894, s. 395. Saymerî'nin nisbenin doğru şekli olduğu anlaşılmalıdır. A. S. Hakkın'ın *el-Fark beyn el-Firak* çevirisinde tercih ettiği Zeymerî es-Sem'ânî'de görülmemektedir. Kelimenin bütün bozulmuş şekillerini vermenin bir yararı yoktur.

Allah

Allah'la âlem arasında bir zaman ilişkisi yoktur; Allah Kendi zâtı bakımından farklıdır, ancak bu farklılık bir farklılık dolayısıyla ve diğer şeylerin insanlardan farklı olması gibi değildir. O, bir ma'nâ da değildir. Kadîm varlık daima mevcuttu; bu söz doğrudur, çünkü bu önerme evirilebilir ve onun her iki terimi de aynıdır.⁵⁶⁰ Allah'ın nefsi ya da zâtı olmadığı için, sıfatların' onun vasıtasıyla icrâ etmez ve Allah bilgi ile âlim değildir. Allah'ın âlim olduğunu söylemek O'nun için bir isim ve bilinen bir şey hakkında bilginin varlığını saptamaktır. Allah her zaman bilinenleri, şeyleri, atomları, fiilleri, arazları ve yaratmayı biliyordu; Allah'ın yaratıkları, cisimleri ve bileşik şeyleri her zaman bildiğini söyleyemeyiz, çünkü bunlar sadece zamanda mevcuttur. Allah'ın bilen (*âlim*) olduğunu söylememeliyiz, çünkü bu önerme evirilebilir bir önerme değildir; böyle olsaydı, sonuç, "*Allah tek bilen varlıktır*" olurdu.

Hayat sıfatı bütün diğer sıfatları içine alır, fakat bunlar birbirinden ayrıdır; bilgi kudret değildir. Yaratanın daima bir olduğunu söyleyebilirsek de Yaratan'ın daima mevcut olduğunu söyleyemeyiz, çünkü bu ifade sürekli yaratmayı ima eder. Abbâd, aynı zamanda, Allah her zaman yaratan değildi, ifadesini de reddetti. Bilen (*âlim*) gibi yüklem Allah'ın isimleridir; bilir gibi yüklem ise sıfatlardır. Ümmet, bir yüklemi Allah'a inkar etmenin hatalı olduğunda birleşince, artık o yüklem Allah'ın bir adı olur. O'nun adları 3 sınıfa girer: 1) Bilen, kudretli (zâtî sıfatlar) gibi hiçbir fiil için verilmeyenler; 2) Yaratan, razzâk (*rızıklandırıcı*), mürid (fiilî sıfatlar) gibi bir fiil için verilenler; 3) Bilinen, dua edilen şey gibi başkalarının fiilleri için verilenler. Allah'ın daima yaratan, gören olduğunu söylememeliyiz; bütün fiil sıfatlarında da durum aynıdır. Gören Allah'ın daima mevcut olduğunu ise söyleyebiliriz. O'nun ne elleri ne de ayakları vardır; bu kelimeler O'nunla ilgili olarak ancak Kur'ân ve Hadîslerde kullanılabilir. Rahmân zâtî bir sıfattır. Ferd ve latif Allah'a uygulanamaz, fakat O'na "*insanlara karşı ince (latif)*" demek câizdir. Allah mütekellim değil, biriyle konuşandır (*mükellim*). Allah'ın işiten olduğunu söylemek, duyulan şeyi bildiği anlamına gelmez. Allah'ın kelâmı birdir, nefsi kelâmdır; bu kelâm işaret ettiği şeylerin varolmasıyla çoğalır, emir, beyân ve va'd olur.⁵⁶¹

Allah'ın bütün yaptıkları doğrudur. Allah'ın yapmadığı bir şeyin insan için kazançlı olması mümkün değildir; eğer böyle bir şey kazançlı

560. *fi hakikat el-kıyâs*. Bu ibârenin bulunduğu metinlerin karşılaştırması gösteriyor ki, o, evirilebilir bir önerme anlamına gelmektedir.

561. ez-Zebidî, *İthâf es-Sâde*, c. II, s. 6.

olsaydı, Allah zâlim olurdu. Allah küfrü yaratmaz, ama kâfire inanmama gücü verir. Açık ya da hastalık gibi kötü ya da şer dediğimiz hiçbir şeyi yaratmaz; cehennem azâbı bile, ne gerçekten ne de mecazî anlamda kötüdür. Karşılığı (ta'viz) olmasa bile elem kötü değildir.⁵⁶² Elemin amacı sebepli ve sebepsiz olarak tabiatlar arasında bir ayırım yapmaktır.⁵⁶³ Allah yapmayacağını bildiği şeyi yapabilir mi? sorusu aktarılması pek mümkün olmayan laf kalabalığı ile cevaplandırılır.⁵⁶⁴

Akıl

Biz görülenden görülmeyene doğru akıl yürütebiliriz. Hakikatın kanıtları Kur'ân, icmâ ve aklı delillerdir.

Arazlar Allah'a delil olamazlar. Bu tutarsızdır, çünkü Kur'ân arazlardan ibarettir; el-Eş'ari'nin bu nokta dikkatini çekmiştir. Mucizeler peygamberliğe delil olabilir de, olamaz da, fakat onlar böyle bir şey için kullanılmamalıdır.

Tabiat

Yaratmanın sebebi yoktur. Muhdesin (yaratılmışın) işareti, onun yaratılmış olmasıdır, yok iken var olduğu değildir. Şeylerin, atomların ve arazların yaratılmadan önce bir çeşit varlıkları vardı, fakat bu, cisimlerle ilgili olarak doğru değildir. Abdâd, ne bir şeyin varolmadan önce nasılsa öyle olduğunu söyler, ne de ondan farklı olduğunu ileri sürerdi. Bir şeyin yaratılması o şey olmayıp , yaratmadır, çünkü yaratma hem bir şey hem de yaratma fiilidir. Atom (*cevher-i ferd*) mekan işgal etmez; ağırlık onun kesâfetidir (yoğunluğudur). Cisim atom ile ondan ayrılmayan arazlardır. Arazlar görülemez, çünkü sadece mekân işgal eden cisimler görülebilir. "Hareket etme", bir cismi ve hareketi niteler, oysa hareket hareketli şeyden farklı değildir. Hareket zevâl (yokolma) olabilir. Hareket ve sükûn dokunmalardır (*mümâsse*). Bir cisim aynı anda iki veya daha fazla cisme bitişebilir. Sebebi daima eser takip eder. Zıtlar birleştirilemeyen şeylerdir.

Abbâd, yenilenmiş olan bir şeyin , asıyla aynı olup olmadığında karar veremedi. Kelimeler âlemin esaslı bir parçasıdır ve bir kelime ile anlamı arasında tabii bir orantı vardır; bu nedenle ekollerin dilinde, Allah, kelimelerin anlamlarını değiştiremez.⁵⁶⁵

562. Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 159.

563. M. Schreiner, *Der Kalam in der jüdischen Literatur*, Berlin 1895, s. 30.

564. Bir başka ifade şudur: Allah'ın olacağını bildiği şey zorunludur; olmayacağını bildiği şey ise imkansızdır; bunlardan hiçbiri kudret alanında değildir. er-Râzî, *Muhassal*, s. 130.

565. *Mizân el-İtidâl*, ksm kökü fsm'den daha kuvvetli bir anlama sahiptir.

İnsan

İnsan beşerdir, önermesi evirilebilir bir önermedir. İnsan atomlar ve arazlardan ibarettir; altı duyusu vardır, altıncısı şehvettir, İstîtâ'at bâkîdir, fakat bir sebep değildir. Fililin tavsifi karışıktır. İrâde, kendisine bağlı olan fiili zorunlu kılamaz. Hayat, yapma gücünü ifade edip, ölüm demek olan aczi meneder; fakat bazı aczler mevcuttur. Yapma gücü belirlidir; bir fiille ya da bir fiiller türüyle sınırlıdır; acz genel olup her şeye uygulanır. İnsan, acz mevcutken, tükenmiş kudretle bir fiili işleyemez. Doğrudan bir fiilden kaçınabilir, ancak doğrudan bir fiilden doğan dolaylı fiilleri durduramaz. Abbâd, "kullanırım ya da kudretle bir fiili işlerim" şeklindeki deyişe cevaz vermedi. İnsan, ancak kudrete dinî bir sâik yardımcı olduğu zaman, bir fiili işleyebilir; gerçi bu çocuklara, delilere ve hayvanlara uygun düşmez. Sonuç olarak, fâsıkın tâ'atları (iyi davranışları) günahtır. Öteki dünyada kesik bir uzuv sahibine tekrar verilecektir.⁵⁶⁶

Din

İman görüşü el-Fuvatî'ninki gibidir. Allah'ı tanımayan bir kimse- nin fiilleri küfürdür. Fâsık bir kimse mü'min değildir; buna rağmen "inandı" diyebiliriz. İyi insanlar bilirler ki ; Allah, her günahın karşılığını verir ve onu işleyenleri işlemeyenlerden ayırır. Onlar bu karşılığın ne olacağını bilmezler, ancak bu karşılık bilir. O, bir vahiy meselesidir. İkinci bir fiilden tövbe etmek ancak bu fiil vuku bulduktan sonra mümkündür. Büyük günahlardan kaçınmak, tövbe olmadıkça, küçük günahların cezalandırılmasını ortadan kaldırmaz. Allah'ın kâfirlere laneti adalettir, onların lehine bir şey değildir. Ümmet, benzeri bir meselede ihtilaf halinde iken bir mesele üzerinde birleşemez ve bunun aksi de olamaz. Allah'ın özel bir beyanı genel, genel bir beyânı da özel olamaz. Peygamberlik görevi, bir peygamberin amellerine karşılık verilen bir mükâfattır ve âlem bâkî kaldıkça bâkîdir. Kur'ân arazlardan ibarettir; Hz. Peygamber için bir yol gösterici değildir. Hayvanlar kıyâmette hazır bulunacaklar ve sonra da yok edileceklerdir. Hz. Ali'den sonra imam yoktur. Müslümanlar imamın yapabileceği her şeyi yapabilir.

Hz. Ali hakem tayin etmedi; onunla Talha ve ez-Zübeyr arasında savaş olmadı. Abbâd'ın namaz üzerinde özel görüşleri vardı; namaz, bir çocuğu boğulmaktan kurtarmak gibi, iyi bir nedenle kesintiye uğrarsa, edâ edilen bölümü geçerli değildir.

566. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 261.

Ebû Mûsâ İsâ b. Sabîh, el-Murdâr adıyla bilinir, Ebû'l-Hu-zeyl'in çağdaşı ve Bişr el-Mu'temir'in öğrencisi idi. Zâhid ve takvâ sahibi biri idi. Mu'tezilenin rahibi adıyla tanındı. Kendisiyle aynı görüşte olmayan herkese kâfir dedi. İbrâhîm es-Sindî ona şöyle dedi: Cennet, göklerle yeryüzü kadar geniştir, fakat yalnızca sen ve sana uyan üç kişi ona girecektir. El-Murdâr apışıp kaldı ve söyleyecek cevap bulamadı. Öte yandan dendi ki genç olduğu halde, bütün faziletlere sahip olan bir kimse el-Murdâr'ın öğrencisidir. Görüşü şu idi:

Allah

Allah, fâil-i muhtardır, haksızlık yapabilir,⁵⁶⁷ fakat o zaman Allah zâlim bir Allah olacaktır; bu nedenle o, haksız hiçbir şey yapmaz. Haksızlık yapmayacağına dair deliller vardır; haksızlık yapsa idi, onun delilleri olurdu. Gerçekleşmesine izin verir anlamında kötülüğü irâde eder. Meydana getirdiği şeylerin sonu yoktur. Şeyler Allah'ın meçhulü müdür? sorusuna el-Murdâr şöyle cevap verdi: Allah'ın Kendisine aykırı şeyleri yapabileceğini kabul etmeyiz. Allah, gözlerle görülebilir. Yaratma bir kelime ile olmaz.

Tabiat

Yaratma, yaratılan şey değildir; yaratmanın kendisi yaratılmış olmakla birlikte, bir yaratma ile yaratılmış değildir. İkinci eserler nazariyesi, öğretmeni Bişr inki ile aynıdır. Bir ikinci eser, Allah'ın fiili değildir ve bunun iki fâili olabilir. Renkler, tadlar, kokular ve idrakler ikinci eserler olamaz.

İnsan

İstitâ'at bedeninin sağlık ve sağlamlığından başka bir arazdır. İki sınıf insan Allah'a itaat eder: a) Allah'ı bilen ve iyi amellerle O'na yaklaşanlar, ve b) O'nu bilmedikleri halde, varlığının delili üzerinde düşünen ve böylece O'nun hakkında bilgi sahibi olanlar.

Din

Kur'ân yaratılmıştır; insanlar, onun dengini, hatta ondan daha iyisini meydana getirebilirler. Büyük günah işleyenlerin yeri ebediyen cehennemdir.⁵⁶⁸

567. Makrizî ilâve eder ve der ki: Ve bu, O'nun uluhiyyetine zarar vermez.

568. British Museum yazması, Or. 2606, var.: 152 a.

Hız. Osman ve kâtileri fâsıktır, fakat onun günahı ölümü hak edecek kadar kötü değildi.⁵⁶⁹

Ebû'l-Fazl Ca'fer b. Harb (236/850) Basra'da Ebû'l-Huzeyl ve el-Murdâr'ın öğrencisi idi ve el-Vâsik'ın sarayıyla ilgisi vardı.⁵⁷⁰ Bağdat'ta Mu'tezile reisi idi ve kendisine Zeydî deniyordu.⁵⁷¹

Allah

Allah, her şeyi denetler anlamında her yerdedir. İştirme sıfatı sayesinde iştirir.⁵⁷² Fâil-i muhtar bir varlık olarak haksızlık yapabilir, fakat O'nun hikmetinin sağladığı delil, bize haksızlık yapmadığı güvencesini vermektedir. "Allah, küfrün kötü ve imanın zıddı olduğunu irâde etti" sözü, onun öyle olmasına hükmetti demektir. Allah'ın her zaman işiten olduğunu söylemek saçmadır. O, bildiği şeyi ve yapmayacağını söylediği şeyi yapabilir. "Eğer olamayacağını bildiği şey, yapacağını bilmiş olacağı bir şeyin parçası olsaydı, bu takdirde onun olacağı beyânı önce gelmiş olurdu". O, insanlar için en iyisini yapmıştır. Allah'ın öyle lûtfu vardır ki, bu lûtf, kâfirlerin kendiliklerinden inanmalarına yol açar; ancak onlar lûtfu ermeden inanmış oldukları zamankinden daha az bir mükafata hak kazanırlar. İlahî yardım (*tevfik*) zoraki bir lûtf değildir, fakat bir kimse inamırsa, ona sahip olur. Ca'fer'in bu lûtf görüşünü terkettiği söylenir. Allah görülmeyecektir.

Akıl

Aklî bilgi zarurî olamaz. Akıl, Allah', şer'atını, sıfatlarını, O'nu bilmeyince cezalandırılacağımızı, vahye ihtiyaç duymadan bilmemizi sağlar.⁵⁷³ Allah'ı bilmekte gecikme olabilir; böyle bir durum vaki olursa, bu gecikme münkire dinî bir rahmet olan delil üzerinde düşünme zamanı verir.⁵⁷⁴

Tabiat

Ca'fer, en - Nazzâm'a atom nazariyesini reddettiği için hücum etti. Onun ortaya koyduğu arazlar listesi, Ebû'l-Huzeyl'inki ile aynıdır. Cisimlerde yer alan şeylere araz adı verilir. Buna karşı hiçbir dinî neden

569. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 288.

570. el-Hatib el-Bagdâdî, *Ta'rih Bağdâd*, c. VII, s. 163.

571. Şehrestânî, onun Nazzâm'ın öğrencisi olduğunu söylemesi yanlıştır.

572. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. II, s. 140.

573. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 256.

574. *Aynı eser*, s. 258; kar., el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 11.

yoktur. Onun bütünün parçalarıyla olan münasebeti hakkında kendine özgü bir nazariyesi vardı. Parça bütünden tamamıyla farklıdır; eleştiricileri, buradan bütünün kendisinden farklı olduğu sonucunu çıkardılar.⁵⁷⁵

İnsan

Ruh, bir atom ya da araz olabilir. Hayat bir arazdır. Nefs ise, sağlık ve sağlamlık gibi, bedenün bir arazi , onun âletlerinden biridir; c, atom ve cisimlerin niteliklerini haizdir. İstîtâ'at süreklidir (bâkîdir), ikinci değil, birinci fiille birlikte bulunur. "Bir fiilin ortaya çıkması anında yapılan şeyi yapmak için değil, bir fiil kudretsiz, ölü bir âlet tarafından yapılamayacağı için istîtâ'at gereklidir. Mevcut bir ilk fiil, tükenmiş bir kudret tarafından yapılamaz." Yalnız istîtâ'at yeterli değildir, çünkü kapalı bir göz göremez. Hareket etmekten abkonan bir kimse, kudreti olduğu halde, bu kudreti kullanamaz. İrâde, hemen kendisini izleyen şeyi zorunlu kılar. Telkinler irâde için zorunludur.

Din

İman yaratılmıştır.⁵⁷⁶Küfür halindeki kâfirler, küfürleri yerine iman sahibi olacak olsalardı, bu , onlar için iyi olurdu; onların küfürde iken herhangi bir biçimde inanabileceklerini söylemiyoruz. Bazı müslüman günahkârlar kâfirlerden daha kötüdür. Küçük günahlar insanları ebediyen cehenneme gönderir.

Hükümden sonra zararlı hayvanlar cehenneme gönderileceklerdir. Onlar burada, kendileri zarar görmedikleri halde, fâsıklara eza yapmakta yardımcı olacaklardır.⁵⁷⁷

Kur'ân Allah kelâmıdır; Levha üzerinde yaratılmış bir arazdır; orada kalır ve aynı anda iki yerde birden olamaz. İnsanların kalplerinde o, insanlar tarafından yapılmış bir hikayedir.⁵⁷⁸

Sarhoşluğun hukukî bir cezasının bulunması bir hatadır. Daha az üstün olan imam olabilir. Hz. Ali en üstündü; Hz. Osman masumdu; onun kâtilleri suçlu idi; Talha ve arkadaşları tövbe etti.

Ebû Muhammed Ca'fer b. Mübeşşir el-Kasabî el-Bağdâdî de el-Murdâr'ın öğrencisi idi. Süleymân b. Cerîr taraftarı olan Ane halkını ihtida ettirdi ve Bişr el-Merîsî ile münazarada bulundu.

575. Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 154; kar., Taftazânî, *adı geçen eser*, s. 74.

576. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 75.

577. Cehennemde hurma ağaçları gibi iğneleri olan akrepler bulunur. Taberî, *Tefsîr*, c. XIV, s. 107 (sûre: *Nahl*, XVI, 90).

578. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 197.

El-Murdâr'ın ölümünden sonra Bağdat'ta Mu'tezilenin en takvâ sahibi olanı idi. Öğretisi, arkadaşı olan Ca'fer b. Harb'inkine pek benzemektedir; kayıtlar pek o kadar zengin değildir; özellikleri şunlardır:

Akıll

Akıll, Allah'ın, Kendisini bilmeden Kendisine karşı günah işleyenleri cezalandırması gerektiğini gösterir.⁵⁷⁹ Bilgi, bilenin bir parçasıdır.

İnsan

Nefs ne cisimdir ne de cevher, fakat bu ikisi arasında bir şeydir. İrâdede, fiili zorunlu kılmaz.

Din

Kasıtlı olarak işlenen günahlar büyük günahlardır, çünkü onlar şerî'atin ihlalidir; küçük günahlar ise cezalandırılabilir, ancak bu tür bir günah işleyen insan sonunda mükafata nail olur. Müslüman bir günahkâr, kâfir ya da putperest olmayıp, bir muvahhiddir. Cebriye ve mücessime dönekler kadar kötüdür. Peygamberler dikkatsizlik ve hata dolayısıyla günah işleyebilirler ve bu şekilde yaptıklarından sorumludurlar.⁵⁸⁰ Cezanın ebedî olması akılla bilinir. İslâm diyarı bir fîsk diyarıdır.

Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdillâh el-İskâfî (240/854) Ca'fer b. Harb'in öğrencisi ve Bağdat'ta Mu'tezilenin reisi idi. Şî'a'ya mütemayildi; hattâ ona Zeydî adı verilir. Hüseyin b. Ali el-Karâbîsi ile münazarada bulundu. Görüşü şöyledir:

Allah

Allah, her şeyi denetler anlamında her yerdedir. Allah dâima sıfatları ile iş yapar; "O görür" demek, O, görülen şeyleri bilir demektir. Kerîm hem bir zat hem de bir fiil sıfatıdır. Yaratan uzuv ya da âlet kullanmadan yaratan demektir. Allah, fâil-i muhtar olduğu için, haksızlık yapabilir.⁵⁸¹ fakat O'nun inâyeti gösteriyor ki, zâlim bir şekilde hareket

579. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 256.

580. Aynı eser, s. 168.

581. Burada karışıklık vardır. Allah'ın akıllı varlıklara değil, çocuk ve kölelere zulm edileceği söylenir (Şehrestânî, *el-Mîlâl.*, s. 41; Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 155). Bu bir iftiradır. Es-Sem'ânî diyor ki: Allah çocuk ve delilere zulmedemez (var.: 53 a). Görünüşe göre, bazı kelimeler atılmıştır. Eş'ârî'de böyle bir şey yoktur; o, el-İskâfî'ye şöyle söyletir: "Allah zulm edebilir; ancak kendilerinde akıl bulunan cisimler ve Allah'ın yaratıklarına verdiği nimetler gösteriyor ki, Allah zulm edemez. Sadece akıllar gösteriyor ki, Allah zulm edici değildir. Zulm, Allah'ın zulm kaynağı olmadığını ispat eden delille birleştirilemez. Onlar, "pekala zulmetse ne olacak" diye sordular. Dedi ki: zulmedilmiş olacaktır ve cisimler, sade varlıkları ile Allah'ın zulmetmeyeceğini gösteren akıllardan soyutlanacaklardır" (s. 202). Aynı fikir el-Fark, 188'de ifadesini bulma çabasıdır. Âdil bir Allah olmaksızın âlem kaos halindedir.

etmez. Mütakellim değil, mükellimdir, çünkü tekelleme sıgası hulûl telkin eder. Allah açısından konuşma fiili, söylenen şeyin kendisidir; insan açısından ise böyle değildir. Allah, müzik âletlerini şarabı ve domuzları yaratmadı.⁵⁸²

Akıll

İyi ve kötü ameller, öyle olmalarına hiçbir sebep olmaksızın zat bakımından iyi ve kötüdür. Bunun dışında onun görüşü İbn Harb'inki ile aynıdır.

Tabiat

Cisim en azından iki atomdan mürekkeptir. Arazların listesi, Ebû'l-Huzeyl'inki ile aynıdır; bitişme (*ictimâ*) dışında her şey, bir atomda yer alabilir. İki hareket değil, iki renk de bir atomda bulunabilir. Hâdisler (sonradan olan varlıklar) dünyasında, bekâ iki zaman birimi sürme demektir; ezelde ise, bu, ebediyyen devam etmek demektir. Bâkî olan arazlar yenilenebilir, bâkî olmayanlar yenilenemez, Ateş, taş ve odunda gizlidir. Tabiat düzeni sâbit değildir, dolayısıyla ateş yanma olmadan oduna değebilir ve taş düşmeden havada kalabilir. Başlangıcı olmayan bir hâdisler serisi imkânsızdır, dolayısıyla âlemin bir başlangıcı olmalıdır. Sonsuz seriler, fâilin fiiline tekaddüm etmediği (ondan önce gelmediği) anlamına gelir. Eğer başlangıç değişmeye tabi değilse, yani eğer o, Allah ise, âlemi ebedî olarak varlıkta tutabilir. Bu delil, Ebû'l-Huzeyl'e karşı yöneltilmiştir.

İnsan

Hayat bir atomda bulunabilir; o, bir sıfat olmayıp, bir hükümdür (haldir). İnsan, bir kudrete sahip olmadan, canlı olamaz. İlk fiil, fâilde mevcut bir kudrete muhtaçtır, ikinci fiil ise değil; bu nedenle istitâ'at bâkîdir, hem fiilden önce gelir, hem de onunla birlikte. İkinci fiil, fâilin ölümünden sonra ortaya çıkabilir. Sebep iki türdür: a) İrâdî sebep, fiilden önce, b) gerektiren sebep ise onunla birlikte. İrâdenin fiili hâricî bir fiille birlikte olabilir, hemen kendisini izleyen fiili zarurî kılar, aksi halde ise fiil, üçüncü zaman biriminde meydana gelir. Kasıtlı fiiller ilk, kasıtsız olanlar ise ikinci fiillerdir. Eğer bir kimse başka birinin yaktığı ateşe düşerse, kendi uğradığı acının nedeni kendisidir. Eğer bir

582. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. III, s. 58, 140; c. IV, s. 202. Bu metinde şarap ve domuzlardan söz edilmemektedir. Öyle görünüyor ki, yazar, çalgı anlamına gelen müteradif kelimeleri yanlış okuyup, anlamlandırmıştır (Çev.).

kimse iki zat şeyden birini yapmışsa, bunu halâ yapabileceğini söylememeliyiz; fakat o, zıddını yapabilir. K r bir kimse göremez; bu ise, tabiat düzeninin sâbit olmadığı inancıyla tutarsızdır, belki de insan tabiat dışında sayılmıştır.

Din

İman ve zararlı hayvanlar hakkındaki  ğretisi, Ca'fer b. Harb'inki ile aynıdır. Kâfirlerin üzerinde olan Allah'ın laneti ve cehennem azabı, iyidir ve bir rahmettir. Allah'ın kelâmı yaratılmış bir arazdır; bu, aynı anda yazılı, sözlü veya hatırlanmış olarak bir çok yerde bulunabilir. Kur'an'ın muhkem âyetleri, tek bir anlama sahip olan âyetlerdir; müteŐabih âyetler ise, iki veya daha fazla anlama sahip olabilirler.⁵⁸³ Lafaza fiili, Kur'an'ın til veti ile ilgili olarak kullanılmamalıdır. Bazı müslüman g nahk rler zındıklardan daha k t d rlere. Cebriyecilik m cessimecilikten daha kötüdür; en -Neccâr ve Cehm gibi m cessimedeki olanlar Allah'ı bilirler, cebriyeciler ise tanımazlar. Bunlardan her ikisinin de gercekte kâfir olduklarından Şüphe etmek k furd r.

Hiz. Ali, en üstündü, fakat daha az üstün olan da imam olabilir.⁵⁸⁴ Hiz. Osman f sik bir kimse değildi; kâtilleri ise f sıktı; Talha ve arkadaşları yaptıklarından t ybe ettiler.

Ali el-Esv r  ilkin Eb 'l-Huzeyl'in  ğrencisi idi, daha sonra ise en-Nazzâm'ın  ğrencisi oldu.  ğretisi hakkında pek az ayrıntı rivâyet edilir, bunun nedeni belki de bu öğretide farklı pek az Şeyin bulunmasıdır. Onun kelâm görüşü en - Nazzâm'inki ile aynıdır.⁵⁸⁵

Allah

El-Esv r , Allah'ın kudretini karakteri ile uzlaştırmaya çalıştı. Allah, zulm işleyemez; yalan da söyleyemez. O'nun ezeli bilgisi kudreti ile çatıŐır mı? Bunun cevabı Şudur: Eğer Allah bir Şeyi yapmağa karar vermiŐse, onu yapmadan bırakıp bırakamayacağını sormak boŐtur. Bu genel sorunun özel bir Şekli Şudur: Acaba bir kimse, Allah onun mü'min olmayacağını biliyorsa, mü'min olabilir mi? Cevap ise Şöyledir: Bu kimse sorumlu değildir ve mü'min de olamaz. Her iki beyân da tek başlarına alınca doğrudur. Genel meselede, Allah'ın ne olacağını bildiği ve istediğini yaptiği, özel durumda ise, Allah'ın insanlara inanmayı emrettiği ve

583. Bağdâdi, *Usûl.*, s. 222.

584. Kar., *Mes' di, Murûc ez-Zehab*, c. VI, s. 58.

585. Tahânevî, *adı geçen eser*, s. 661.

bazılarının inanmadığı doğrudur; bu her iki hususu birleştirmeye çalışmak imkansızdır. Eleştiriciler dedi ki: Böyle bir şey Allah'ı kudret bakımından sınırlandırır, insanlardan daha zayıf kılar ve ölü madde haline koyar.⁵⁸⁶ Bir başka tür eleştiri de şudur: Allah ancak bir şeyi yapabilir, insanlar ise bu şeyi ya da zıddını yapabilirler. El-Esvârî, kelimelerin baskısından kurtulmağa çalıştı.

Allah insanlar için en iyi olan şeyi yapmadan edemez, mü'minleri veya çocukları cehennemde cezalandıramaz, ve bütün insanların kâfir olmasına sebep olacak şeyleri yapamaz.⁵⁸⁷ Allah, bir kâfirden Kendisini bilmemeyi yaratamaz.⁵⁸⁸

İnsan

Hayat ve istitâ'at insandan başka bir şey değildir. İnsan, ya yapmağa giriştiği şeyi ya da zıddını yapabilir; insan Allah gibi tutarlı değildir.

Hız. Ali, Talha ve ez-Zübeyr, Basra'ya gittiklerinde savaşmaya hiç niyetleri yoktu.

Ebû Bekr Abd er-Rahmân b. Keysân el-Esamm, el -Mu'tasım devrinde (218 / 833-227 / 842) kadı idi.⁵⁸⁹

Tabiat

El-Asamm, sıfatların bağımsız bir varlığı olamayacağını ileri süren Mu'tezilî görüşü âleme de teşmil etti ve "arazları inkar etti". Cisimden başka şey yoktur, başka deyişle, geniş, uzun ve derin olan şeyden başka şey yoktur. Arazlar, içinde buldukları cisimden ayrılamazlar; hareket ve sükûn yoktur, sadece hareket ve sükûn halindeki cisimler vardır.⁵⁹⁰ Dolayısıyla Allah, hayat ve kudreti ancak bir cisimde yaratabilir. Bir başka netice de şu idi: *Kumûn* fikri reddedildi; bir araz, ortaya çıkmak fırsatını gözleyerek bir cisimde gizli kalmaz.

İnsan

İnsan, duyularla idrak edilen bir tek cevher, bir tek cisimdir; cismin dışında hayat veya ruh yoktur, "*ruhun ne olduğunu bilmiyorum*". İstitâat ve zıddı, insandan başka bir şey değildir.

586. Bağdâdî, *Usûl*, s. 94; Sem'ânî, *Ensâb*, var.: 37a; İbn Hazm, *el-Fisal*, c. II, ss. 183, 193; III, 102; IV, 197.

587. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. III, s. 170.

588. Bağdâdî, *Usûl*, s. 133.

589. Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 356; kar., el-Hatîb el-Bağdâdî, *Tarih Bağdâd*, c. VI, s. 21.

590. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. V, ss. 55-56.

Din

Din iyi amellerin toplamıdır. Günahkâr bir mü'min fâsıktır; Bir Allah'a iman ve iyi ameller, onu kâfir ya da munâfik olmaktan kurtarır. Günahların cezalandırılacağı hususu vahiy ya da tevile değil, iyi insanlar kötülüğe karşı oldukları için, bilinir. El-Esamm, günahkârlar ve cehennem konusunda sünnî idi.⁵⁹¹ Hiç günah işlememiş olan melekler, peygamberlerden daha yüksekte, biraz günah işlemiş olanlar ise daha aşağıdadır.⁵⁹² Kur'ân yaratılmış bir cisimdir.⁵⁹³

Ne akıl ne de vahiy bir imamı zarurî kılar.⁵⁹⁴ Yalnız ümmetin icmâ'ı imamı tayin eder. Müslümanlar, kendilerini kötülükten alkoyabilirlerse, imama muhtaç olmazlar.⁵⁹⁵ İmam yoksa yeterli sayıda müslümanlar şerî'atı uygulayabilirler. Âdil bir imam, kötü insanları yok etmek için kılıca sarılabilir; aksi halde "iyiliği emrederken" kılıç kullanılmamalıdır.

Eğer Hz. Ali kendi menfaati peşinde idiyse hatalı; kamu yararına göre hareket ediyorsa, haklı idi. Hz. Ali değil, Mu'aviye icmâ ile imam oldu. Hz. Ali, Talha ve ez-Zübeyr savaşmakta hatalı idiler; bir yana çekilenler ise haklı idi.⁵⁹⁶

Muhammed b. Şehîb, en-Nazzâm'ın öğrencisi idi,⁵⁹⁷ ve Mu'tezile'ye olduğu kadar Mürce'e'ye de mensuptu; bunun ötesinde onun hayatı hakkında hiçbir şey bilinmemektedir. Öyle görünüyor ki, herkesin anlayabileceği bir dili konuşmaktan gurur duyuyordu.

Allah

Allah, soyut bir imkan olarak, zulm işleyebilir, fakat zulm, fâilde bir eksikliği ifade ettiği için, gerçekte zulm yapmaz. Allah zulmetse ne olur? diye sormanın anlamı yoktur. Muhammed şu örneği bir açıklama olarak verdi: Allah, sadece bir eşeğin, şu eve girebileceğini söyleyip de ona bir insan girseydi, bu, insanın eşek olabileceği anlamına gelmezdi.

Tabiat

Hareket ve sükûn oluşlardır (kevnlerdir) ve bâkî değildirlir. İlk mekandaki gerilme (*itimâd*) ikinciye hareket olur; ikincideki hal sükûn veya

591. *Aynı eser*, c. IV, s. 45.

592. Bağdâdî, *Usûl ed-Dîn*, s. 295.

593. Şehrestânî, *el-Milel*, s. 53.

594. İbn Haldûn, *Mukaddime*, c. III, s. 26.

595. Bağdâdî, *Usûl*, s. 271.

596. Neybahtî, *Firak eş-Şî'a*, s. 15; kar., İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV, s. 153; Arnold, *al-Mu'tazila*, s. 32.

597. Şehrestânî, *el-Milel*, s. 41.

hareket olabilir; hareket olursa, bu, üçüncü bir mekana intikali gerektirir. Hareketler yenilenemez. Bekânın ayrı bir varlığı yoktur. Fenâ, cisimde ortaya çıkan bir arazdır; cisim ikinci anda yok olur; ikinci ana kadar ona fenâ denemez.⁵⁹⁸

İnsan

İstitâ'at insanda fiilden öncedir.⁵⁹⁹

Din

İman, Allah'ı, peygamberlerini ve dinin 5 direği olan ümmetin üzerinde birleştiği her şeyi bilmek ve ikrar etmektir. İman tevazuyu da içine alır; kibir, şeytanın imanını yok etmiştir. Ameller, iman kadar önemli değildir.⁶⁰⁰ İmanın dereceleri vardır; onun herhangi bir parçası, tâ'at, fakat herhangi birinin ihmali küfürdür, Allah'a inanıp da peygambere inanmayan kâfirdir..⁶⁰¹ Şüpheli konularda hata yapmak küfür değildir. Günah imanı yok etmez; müslüman (Mu'tezilî) bir günahkâr, fâsık olsa da, yine de mü'mindir. Günah işleyenler ya bir zaman için ya da ebediyyen cehenneme gönderilebilirler.⁶⁰² Allah, tövbe edilmeden de büyük günahları bağışlayabilir. Aynı iyi amel daima aynı mükafatı, aynı günah da aynı cezayı getirmelidir. Allah, bir günahı cezalandırıp, daha kötüsünü bağışlamaz.

Kur'ân'ın bazı âyetleri açık delildir; onların anlamlarını araştırmak gerekmez, hakikat bir anda açıkça anlaşılır. Önceki kavimlerin tarihleri böyledir. Kıyâmet ve hükümden söz edenleri gibi müteşâbih âyetler, ancak teemmülden sonra anlaşılabilir.

Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Müslim es-Sâlihî hem bir Mürcî'î hem de bir Kaderî idi⁶⁰³ ve el-Hayyât'la tartışmalarda yer aldı.

Allah

Es-Sâlihî "sıfatları inkar etti", fakat Allah'ın âlim olduğu beyânı O'nun câhil olduğunun inkarından daha fazla şey ifade eder. Allah âlimdir, ancak O'nun ilmi başkalarının ilmi gibi değildir; kudretlidir, kudreti başkalarınınki gibi değildir; bir şeydir, fakat başka şeyler gibi değil-

598. Bağdâdî, *Usûl.*, ss. 87, 231.

299. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. III, s. 22.

600. Şhrestânî, *el-Milel.*, s. 105.

601. Sem'ânî, *Ensâb.* Muhammed b. Şehîb'le ilgili olarak verilen bilgi.

601. Kar., Bağdâdî, *Usûl.*, s. 242.

603. Şhrestânî, *el-Milel.*, s. 104.

dir; bütün bu beyanlar aynı anlama gelir; yani O'nun sıfatları Kendisine özgü olsa da, bu sıfatlar birbirine dönüşebilir (modalizm). O, yaratılmaları sırasında varolacaklarını bildiği anlamında bilinen şeyleri ve bileşikleri her zaman biliyordu; yaratılmadan önce ise, şeyler bilinmemekte idi. O'nun kıdemi (öncesizliği), gramer dışı ve tercüme edilemez bir tabir olan *kablu'l-eşyâ* deyimiyile ifade edilir; bu, kıdem ve zamanın aynı ölçüde olmadığını söylemeye çalışmaktır. Allah, zıtları birleştiremez, bir başkası vasıtasıyla suskundur, ve kelimelerin anlamlarını değiştirebilir.

Akıl

Bilgi zarurîdir. İnsanın Allah hakkındaki bilgisi birdir, çünkü Allah iki çeşit bilgi ile bilinemez; Allah'ı herhangi bir şekilde bilen kimse aynı zamanda O'nu bilmemezlik de edemez. Ezeli olsun hâdis olsun, bütün diğer şeyler hem bilinir hem de bilinmez. Bir cismin var olduğunu bilmek, bilgiden başka bir şeyle değil, insanlar bir muhdisin (yaratıcının) olduğunu bildiklerinde, onun hâdis olduğunu bilmek olur. Bu husus, aile hayatından bir örnekle izah edilir: Bir kimse, bir akrabalık elde etmekle değil, bir kardeş edinmekle kardeş olur. Sadece var olan şeyler bilinebilir. Sadece Allah'ı bilen kimseler sorumludurlar.⁶⁰⁴ Yokluğun bilgisi gibi görünen şey gerçekte ona benzer bir şeyin bilgisidir.

Tabiat

Atomlar cisimdir ve başka şey olamazlar. Bütün arazlar atomlarda yer alır, bunun istisnası *te'lif* (birleşmedir), ve bu bile kuvve halinde onlarda bulunabilir; bir atom, arazlar olmadan bulunabilir ve bu arazlar daha sonra onda yer alabilir.⁶⁰⁵ Cisimler görülmezler, sadece araz ve renk görülür. Yokluğun hiçbir biçimde hakikatı yoktur, o, bir şey de değildir. Cansız madde, yaratılacak tek şey olmuş olabilirdi.⁶⁰⁶ Ağırılık ve hafiflik, ağır ve hafif şeylerle aynı değildir. Tabiat düzeni sabittir. Zıtlar birleştirilemez, dolayısıyla hayat ve ölüm aynı şahısta birlikte bulunamaz. İki araz birleştirilebilirse, onların zıtları da birleştirilebilir; cehâlet ve zayıflık hayatla birlikte görüldüğü gibi, bilgi ve kudret de ölümle birlikte olabilir. Bu nedenle, ölü şeyler ve cansız madde bilgi ve kudret ortaya koyabilir. Eleştiriciler buna, Allah'ın canlı olduğu hususunda hiçbir delil bırakmadığını ileri sürerek itirazda bulundular.

604. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 155.

605. Kar., Sem'ânî, *Ensâb*, var.: 348 n.

606. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 152. Bu, Mu'tezilenin olağan görüşü değildir.

İnsan

İnsan kalpte yer alan bir atomdur; bu atom, bütün arazların mahalidir. Allah insana, hayat ve ölüm dahil, arazları meydana getirme gücü vermiştir; ancak cisimleri yapma gücünü vermemiştir. Fiilden önce istitâ'at, onu yapma ya da yapmadan bırakma gücüdür; fiilin işlendiği anda ise o, onu yapma gücüdür; onu yapmama anında bile o, onu yapma gücü olarak kalır; fiil, yok olan kudretle işlenemez. Dolayısıyla istitâ'at fiilden önce ve fiille birlikte dir.⁶⁰⁷ İnsan ikinci eserleri meydana getiremez. Zıtlar hakkındaki düşüncelerine bağlı olarak es-Sâlihî dedi ki: Görme körlükle bağlantılıdır; görme mükemmel olduğu, hiçbir engel bulunmadığı halde, yine de görme olamayabilir. Yüz, aynadan yansıyan ışınlar gönderir.

Din

İman bilgi; küfür ise cehâlettir.⁶⁰⁸ İman ne artar ne de eksilir; bölünmez bir tek niteliktir; küfür de böyledir. Allah'ı bilmek, O'nu sevmek ve O'na teslim olmaktır. Allah'a iman peygambere iman içermez. Teslise iman küfür değildir, fakat sadece bir kâfirde bulunabilir.⁶⁰⁹ Namaz ibâdet değildir, çünkü iman, tek ibâdettir. Allah, tövbesiz günahları bağışlayabilir. Sadece Allah'ı bilen kimseler, O'na karşı sorumludurlar.⁶¹⁰ Ölümler, canlandırılmaksızın, kabirde cezalandırılır.⁶¹¹ Akıl ve vahiy gösteriyor ki, imam gereklidir.⁶¹²

Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhız (255 / 869), Kinâne kabilesinden bir mevlâ idi, hiç değilse bir süre devlet hizmetinde çalıştı ve İbn ez-Zeyyât'la (233 / 847) ilişkisi dolayısıyla zulme uğradı. En-Nazâm'ın öğrencisi idi. Katı müslümanların alaylarına neden olan kitaplar yazdı. Şu iki özdeyiş insanların onun hakkında ne düşündüklerini göstermektedir: “Onun dinine değil, zekâsına güvenirim”, “sanırım ki, onun ibâdet biçimi, onu ihmal etmektir”. Bir kelâmcıdan çok edebiyatçı idi, bununla birlikte geniş çapta tabiat felsefesi araştırmalarına ilgi duyuyordu. Ona göre, akıllı kişi, dini felsefe ile birleştirebilir, çünkü biri

607. Eş'ari'nin ifadesinde istitâ'at kelimesi fırkanın unvanında kullanılır, fakat Sâlihî hakkındaki paragrafta kudret kelimesi kullanılmıştır, s. 233.

608. İman, Hz. Peygamberin bildirdiklerini kısmen bir bütün olarak, kısmen de ayrıntılarıyla kabul etmektir. İcî, *adi geçen eser*, s. 275.

609. Şehrestânî, *el-Milel*, s. 107.

610. Bağdâdî, *Usûl*, s. 155.

611. İcî, *adi geçen eser*, s. 270.

612. *Aynı eser*, s. 297.

ötekini tamamlamaktadır; Allah'ın hikmeti, en aşağılık şeylerde bile kendisini gösterir. Geniş düşünceli idi; Hâricîleri, yalandan hoşlanmadıkları için alkışlardı; bunu ileri Şî'a'nın düşmanlarına kolayca yalan söylemeleriyle karşılaştırırdı.⁶¹³ Öğretmeninin değerli bir öğrencisi idi; tasviple şu sözleri nakleder: "50 şüphe bir hakikatten iyidir", "hakikat, şaşkınlık dolayısıyla kendisiyle bağlantının kesildiği herkese ait kayıp bir deve gibidir ve kim kayıp devesini bulursa, bundan sevinç duyar".⁶¹⁴

Allah

Allah ne cisimdir, ne de sûrettir; gözlerle görülmez. Âdildir, zulmetmez ve günahları murâd etmez. Kesin olarak söylemek gerekirse, Allah'ın irâdesi yoktur; O'nun irâdesinden söz etmek elverişli olmakla birlikte, O'nun fiilinde dikkatsiz olmadığını söylemek daha yerindedir. Allah, fiilinde dahil olan her şeyi bilir, ayrıca O, dışarıdan bir zorlama altında da değildir. Allah, insanlar için en iyi olanı yapmaktan kaçamaz; bu en iyi olanı yapmazsa, buna eşit olan bir şeyi yapması gerekir ve bunu yapmaya sonsuza dek devam edebilir. Allah iyi müslümanları ve çocukları cezalandıramaz ve cehennem ateşine atamaz.

Akl

Bilgi zarurîdir ve tabii işlemlerle elde edilir. Peygamberlerin öğrettiği tecrübe, hakikatlar aklın gelişmesine yardımcı olur.⁶¹⁵ Bütün düşünen insanlar bir yaratıcılarının bulunduğunu bilmelidir. O'nu bilinceye kadar, O'nun emirlerine itaat etmeleri imkansızdır. İnsan tabii gelişimi sayesinde sorumlu bir fâil olur; bu nedenle Allah'ın onu sorumlu bir fâil yaptığını söylemeye gerek yoktur. Câhız, arazların Allah hakkında bilgi vermediği şeklindeki Hişâm b. el-Hakem'in görüşünü reddetti; her şey O'na işaret eder, "Allah'a ileten bir yolgösterici olması bakımından dağ çakıltısından daha iyi değildir".⁶¹⁶ Allah'a iletecek olan tecrübe, ancak iyilik ve kötülükten meydana gelen bir âlemde edinilir.⁶¹⁷

Başka deyişle insan, akli bir âlemde akli bir varlıktır; çevresi üzerinde aklını kullanması, onu bu değişme âleminin, aklın kaynağı olan bir yaratanda başlangıcı bulunduğu sonucuna ulaştırır, ve vicdânı ona, bu yaratandan âdil olduğunu söyler. "İnsanlar önce tabiata, sonra bilgiye, son-

613. Hayyat, adı geçen eser, s. 141.

614. Câhız, Hayâvân, c. II, s. 48; VI, 11.

615. Câhız, Resâ'il, s. 125.

616. Câhız, Hayâvân, c. III, s. 92.

617. Aynı eser, c. III, s. 93.

ra da adâlete muhtaçtır".⁶¹⁸ İnsan bu sonuçlara ulaşınca dek, kanunu kendi içinde taşıyan ahlakî bir fâil değildir. Peygamberlerin araya girmesi bir yana bırakılırsa, bu işlem bütünüyle tabiatın içinde bulunur; buna *deism* dememiz doğru olur. Bir rivayet, gerçeklere uyuyor ve buna inanılıyorsa, doğrudur.⁶¹⁹

Tabiat

Cisimler hâdistir, yok edilemez, fakat arazların değişmesiyle bir halden ötekine değişirler.⁶²⁰ Bir başka söz de şudur: Cisimler kendi cüzlerine bölünebilirler ve bu cüzler, tahmin edilebileceği gibi, o zaman başka bileşiklerde biraraya gelirler.⁶²¹ Cisimlerin kendilerine has faaliyetleri olan tabiatları vardır. Onlar tabiatları dolayısıyla bir fiili işler; yani onlar kendilerinde bulunan ve Allah'ın doğrudan doğruya eseri olmayan arazları meydana getirirler.⁶²²

İnsan

Müdrikin (idrak edenin) cevheri belirlenmemiştir; bu cevher beden-deki açıklıklardan idrak eden nefstir. Duyumların hepsi de aynı türdendir; aralarındaki fark, onlar tarafından idrak edilen çeşitli şeylerden ve idraki alkoyan engellerden doğar. Duyumlarla idrak edilen şeyler üç çeşittir: a) Benzerler, b) Farklılar, ve c) Zıtlar. İrâde bilgi ve ihmâlin bulunmamasıdır. Bir rivâyete göre, el-Câhız, irâdenin bir araz olduğunu ve onun varlığını inkar etmiştir. İrâdenin insanın kendi fiiliyle münasebeti ihmâlin bulunmaması, başkasının fiiline nispeti ise ona doğru olan bir eğilimdir. İnsanın tek fiili irâdedir; bütün diğer şeyler tabiat dolayısıyla ya da Allah'ın eseridir. Kullanılan deyim, el-Câhız'ın görüşünü ileri süren yazarın kelâm görüşüne dayanır.⁶²³ Aşırı bir ifade şudur: Tabiatın sudûr etseler de, fiiller insana isnâd edilir.⁶²⁴ Çocukların azabı tabiatın eseridir;⁶²⁵ bu, tazmin (ta'vîz) görüşüne karşı yöneltilir. Sadece insanlar kendi iyi ve kötü amellerini meydana getirirler. Nefs, insanı doğruluktan saptırır.⁶²⁶

618. Aynı eser, c. IV, s. 69.

619. Tahânevî, *adı geçen eser*, s. 848.

620. Bağdâdî, *Usûl.*, ss. 66, 87, 230.

621. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 195.

622. Aynı eser, c. III, s. 58.

623. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 84.

624. eş-Şerîf el-Murtazâ, *ed-Dürer ve'l-Gurer*, var.: 39 b.

625. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. III, s. 120.

626. Aynı eser, c. III, s. 49.

Din

İmanın iki derecesi vardır; önce, bir Allah'a inancını delillerle savunabilen filozofun imanı gelir; daha sonra ise sadece Allah ve Peygambere inanan sade insanın imanı yer alır. Bu sonuncusu, kurtarıcı imandır. Bir kâfir, şüphyle tedirgin olmuş biri, asî ile ârif arasında bir şeydir.⁶²⁷

Kur'ân bir cisimdir. Bir adam ya da erkek şekline dönebileceği sözü düşmanları tarafından çıkarılan kötü niyetli bir sonuçtur.⁶²⁸ Lafza bağlı bir yorum, çıkarılan hükmü çok maddî bir hale soktuğu için el-Câhız, "mîzân"ı izah edenlere yakınlık duydu.⁶²⁹

Peygamberlere ihtiyaç vardır. Bir peygamber, alçaltıcı günahları değil, küçük günahları işleyebilir; onun bunlardan haberdar olması ve onları bir kez işledikten sonra kaçınması gerekir.⁶³⁰ Hz. Muhammed'in kişiliği onun görevinin bir delilidir.⁶³¹

Ebedî ceza sadece inatçı kâfirler içindir, inanmaya çalışıp hiçbir iman delili bulamayanlar için değil.⁶³² Allah, günah işleyenleri cehennem ateşine göndermez; cehennem, kendi ehlini kendisine çeker ve tabiatı dolayısıyla onları tutar.⁶³³ İnsanlar cehennemde ebediyyen kalmayıp, onun tabiatına dönüşürler.⁶³⁴

Akil gösteriyor ki, imam lüzumludur⁶³⁵ ve imamın en üstün kişi olması gerekir. Eğer hastalık ya da üstünlükten yoksunluk gibi zayıf bir sebeple daha az üstün olana biat edilmişse, bu biat geçerli değildir.⁶³⁶

El-Câhız'ın Hz. Ali'yi üstün gördüğü söylenir,⁶³⁷ ve yine denir ki, Câhız, Vâsil'in ya Hz. Ali'ye de Talha hatada idi, şeklindeki hükmünü kabul etmiştir.⁶³⁸

627. eş-Şerif el-Murtazâ, *ed-Dürrer ve'l-Güver*, var.: 39 b.

628. C. A. Nallino, *Di una strana opinione attribuita ad el-Gahiz intorno al-Corano*, R. S. O. (1916-1918), c. VII, s. 426.

429. Câhız, *Resâ'il.*, s. 150.

630. İci, *adı geçen eser*, s. 200.

631. *Aynı eser*, s. 214; Câhız, *Resâ'il.*, s. 146.

632. İci, *adı geçen eser*, ss. 261, 284.

633. Bağdâdî, *Usûl.*, ss. 239, 336.

634. Makrizî, *Hutat*, c. II, s. 348.

635. İci, *adı geçen eser*, s. 297.

636. Mâverdi, *el-Ahkâm es-Sultâniyye*, Kahire 1298/1880, ss. 6-7; kar., Bağdâdî, *Usûl.*, s. 292.

637. Hayyât, *adı geçen eser*, s. 155.

638. Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 101.

Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Yahyâ, İbn er-Râvendî diye bilinir (298/910). Bir ara Mu'tezilî idi, fakat onlar tarafından kovuldu. Dini terkettiği ileri sürülür. Ona isnad edilen bütün fikirlerin, onun Mu'tezilîlik devrine ait olduğu hususu kesin değildir. Hakîm olmaktan çok bilgindi.

Allah

Allah'ın bilgisi hâdistir; bilgisini yaratıncaya kadar âlim değildi. "*Allah her zaman âlimdi*" sözü, O'nun, şeylerin varolmadan önceki gibi olacağını bildiği anlamına gelir. Aynı şekilde, O'nun kudreti onları daha olmadan önce tertip etmiştir.

Akıl

Peygamberler ya aklın ulaştığı neticeleri tasdik ederler ya da onlarla çelişkiye düşerler; her iki durumda da onlar gereksizdir. Bir şey bir cihetten iki bilgi ile bilinemez. İmkânsız kelime grupları manasızdır.

Tabiat

Cisim ezeldir; âlemde sonu gelmeyen hâdisler dizisi bulunur. Yokluk bir şey değildir. "*Bir şey var olmadan önce, kendisine ait olan şeyle nitelendirilemez*". Delil şudur: Bilinen bir şey var olmadan önce, emredilen bir fiil yapılmadan önce, bilinebilir; bu nedenle önce bir ilişki mevcut olur. Aynı şekilde bir şey, kendi sıfatlarıyla değil, var olmadan önceki ilişkileri ile tanımlanabilir. Hareket, iki mekandaki iki halin adıdır; belki de o, birincide hareket, ikincide sükündür. Yeryüzü sükûn halindedir; aşağı doğru iner, ancak altında yükselen bir cisim yer alır; bu nedenle sonuç denge halidir.⁶³⁹

İnsan

Hakiki insan kalpteki bir atomdur, bedende yerleşik olan ruhtan başka bir şey değildir. Kudret, yapma ya da yapmama gücüdür. Acz, genel değil, özeldir, bir fiille sınırlıdır. Allah, bir insana hoşlanmadığı bir şeyi yapması için yardımcı olma sâiklerini sağlar. Şeytan günah işleme sâiklerini sağlarsa, Allah da onları yenmek için başka sâikler sağlar. Zoraki bir ölüm, eğer ilk fiil ise, kâtilin eseridir; eğer ikinci fiil ise, ruhun zıddından ötürüdür.

639. Bağdâdî, *Usûl.*, s 62.

Din

İman öğretisi Mürçi'e'ninki, el-Merisi' inki ya da el-Eş'arı'ninki gibidir.⁶⁴⁰ Küfür ise inkardır. Nafile ameller Allah tarafından emrolunmamıştır.⁶⁴¹ İster kesin ister uyarıcı olsun, emrin tabiatı muhtevadan anlaşılır.⁶⁴² Güneşe ibâdet küfür olmayıp, küfür işaretidir. Fâsık müslümanlar ebediyyen cehennemde kalmazlar. Yalnız vahiy gösteriyor ki, mükâfat hak edilir.

Kur'ân bir ma'nâ ve bir şahıstır, ne cisim ne de arazdır. Onda yanlış kullanımlar ve tenâkuzlar (çelişkiler) bulunur.

Ebü'l-Abbâs Abdillâh b. Muhammed en - Nâşî, İbn Şîrşîr (293 / 906) adıyla bilinir. Bir dil bilgini, nesir yazarı ve kelâmcı idi; "bir mantıkçı olarak becerisi o derecede büyüktü ki, dil bilgilerinca nazariyeleri lehinde ileri sürülen herhangi bir delili tersine çevirebilirdi". El-Eş'arı onun isimler ve sıfatlar görüşüne karşı bir kitap yazdı.⁶⁴³

Allah

Allah, gerçekten sıfatlara sahiptir, insan ise bunlara kinâye yoluyla sahiptir; Allah gerçekten bir şeydir, insan ise sadece kinâye yoluyla bir şeydir veya o, bir şey haline konulmuştur. (*müşeyye'*). Bu, bir başka şekilde şöyle söylenir: Şey ezeli anlamına gelirse de, hâdis anlamında kinaye kabilinden kullanılır.⁶⁴⁴ En-Nâşî, ilahî düzene dayanan delili kabul etmedi; bu delile göre âlem, Allah'ın hikmetinin işaretlerini gösterir, çünkü insanın fiilleri bazı hikmet işaretleri göstermektedir. Allah bir şeyi yapmayacağını bilirse, onu yapamaz; insanları eğri yola götüremez;⁶⁴⁵ insanın kesb ya da fiilini yaratmaz.

Din

Günah işleyen müslümanlar cehenneme gidebilirler ve sonra da oradan salıverilebilirler.⁶⁴⁶ Aynı ödül ya da ceza bütün aynı iyi ya da kötü fiilleri işleyenlere verilmelidir; Yûnus da bunu ileri sürmüştü. Peygamber gerçekten *sıddîktir* (doğru sözlüdür); ancak kinâye kabilinden bir fiili işlediği söylenebilir.

640. Şehrestânî, *el-Milel.*, s. 107; Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 193; İcî, *adı geçen eser*, s. 275.

641. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 199.

642. *Aynı eser*, s. 210.

643. İbn Asâkir, *adı geçen eser*, s. 129.

644. Taftazânî, *Hâşiye* 2, s. 17.

645. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. III, s. 47; IV, 194.

646. *Aynı eser*, c. IV, s. 45.

Sâlimiyye Mu'tezileden değildi, fakat onların yanında dikkate alınacak kadar onlara benzemekte idiler. Her ikisi de Sâlim adıyla bilinen baba-oğul vasıtasıyla bunlar, Sehl et-Tusterî'nin (283 / 896) öğrencisi idiler ve kelâmcı oldukları kadar da sûfi idiler. Maddî bir Allah anlayışının üzerine çıkmaya çalıştılar; Allah daima yaratıcıdır ve her yerdedir, dolayısıyla O'nun sesi Kur'ân'ın her okunuşunda işitilir ve aynı şekilde Cebrâil gökteki yerini terketmeksizin Hz. Muhammed'e gelmiştir. Allah'ın birliği şu şekilde korunur: Allah, bütün varlığı ile idrak ettiği şeyi bir tek sıfatla idrak eder. O'nun meşî'ası bilgisi gibi olup yaratılmamıştır; murâd edilen her şey için bir irâde fiili vardır; bu, Kerrâmiyye'den bazılarının ileri sürdüğü bir görüştür. Naklî, belki de zarurî bilginin kesinliği, aklın telkinlerine ve delilin sonuçlarına zıttır.⁶⁴⁷

Allah, insanın doğru olanı yapması, yanlış olandan kaçınmasını ister; Allah Kendi uzviyetinde günahları irâde eder, ancak bu, Kendi arâlığı ile olmaz. Kıyâmette bütün yaratıklar Allah'ı kendi tabiatları elverdiği ölçüde göreceklerdir. Kabirde mü'minler yer, içerler ve evlenirler, çünkü onların tanıdıkları tek mutluluk budur. Şeytan isyanında sebat etmedi; bu, Sâlimiyye'nin kötülüğün ve cehennemın ebediliğine inanmadığına bir işaret olabilir. İman Allah'ın isimlerinden biridir, bu, Kur'ân'daki "kim imanı inkâr ederse" (Kur'ân, Mâide, V, 5) ibaresinden çıkarılan bir sonuçtur.

Allah bir sırdır; bu, şu iki sözün anlamı olarak görünmektedir ve bunlar aynı sözün farklı kullanımları olabilir: "Allah'ın bir sırrı vardır, bu sır vahyedilseydi, inâyet ortadan kalkardı", ve "ulûhiyyetin bir sırrı vardır, bu sır vahyedilseydi, peygamberlik ortadan kalkardı".⁶⁴⁸

Yeni gelişen kelâmın taraftarlarından bazıları yabancı fikirlerin câzibesine kapıldılar ve böylece acap karışımlar ortaya çıktı. Nazzâm'ın iki öğrencisi, dualist ve Hristiyan fikirlerin etkisi altında tevhid'den ayrıldılar; bunlar Ahmed b. Hâ'it ve el-Fazl el-Hadesî idi.⁶⁴⁹ Bunlar Basra'ya mensuptu. Ahmed, el-Vâsık'ın devrinde öldü. Onların aynı doktrini ileri sürdükleri varsayılabilir.

Ahmed, atomların varlığını inkâr ederken, tafra görüşünde ve Allah'ın cennetin nimetine ya da cehennemın sefâletine hiçbir şey ekleyemeyeceğini söylerken, Nazzâm'ı takip etti.

647. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kût el-Kulûb*, Kahire 1932, c. I, s. 129.

648. Abdülkâhir b. Mûsâ, *Gunye*, s. 179; Massignon, *Essai*, s. 268.

649. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. I, ss. 78, 91; III, 120-Or. 843, var.: 235 b; c. IV, s. 197. İsimlerdeki farklılıklar için bak., Friedlaender, *The Heterodoxies of the Shi'a according to İbn Hazm*, New Haven 1909. Ahmed'in adı ekseriya tenâsühle ilişkili görülür, fakat İcî (s. 340) bu görüşü el-Fazl'a maleder.

Dualizm ve tenâsüh, bu sistemde yer alan temel fikirlerdir. Âlemin iki rabbi vardır, biri kadîm Allah'tır, biri de yaratılmış İsâ'dır. İsâ Allah'ın öz değil, üvey oğludur ve yok olabilir. Her ikisi de yaratıcıdır, fakat Âdem'i kendi sûretinde yaratan ve son günde hükmü infaz edecek olan İsâ'dır. İsâ ilk akılla aynı sayılır ve görülecek olan O'dur, çünkü Allah'ın görmesi ilk akbn görmesidir. Allah, ona şöyle seslenmiştir: "*Ben senden daha iyi bir şey yaratmadım*". İsâ, beşer kılığına girmeden önce akıldı.

Allah bütün insan nefslerini bir anda yarattı ve onları bir mutluluk âlemine yerleştirdi; onlara ödüle hak kazanma şansını verdi; bazıları reddettiler ve oldukları yerde kaldılar, bazıları da kabul ederek, bu âleme hareket ettiler. Olağan tenasüh doktrini geliştirilmiştir, bununla birlikte bir rivayete göre, günah işleyenler çocukların ve aynı zamanda hayvanların bedenlerine girmek suretiyle cezalandırılırlar. Bu noktada Ahmed, Nazzâm'ın bütün hayvan ruhlarının bir olduğu görüşünü kullanmıştır. O, bunu genişleterek her hayvan cinsinin resûlü bulunduğunu ileri sürmüştür. Rub, kendisi için sadece bir kalıp olan bedenden önce yaratılmıştır. Ahmed, âlemlerin sayısının 5 olduğunu, bunların da ruhların başlangıçta buldukları yer, daha yükseğinde yeme ve içmenin bulunmadığı iki gök, bu imtihan âlemi, ve cehennem olduğunu ileri sürdü. Tamamıyla kötü olan kimse cehenneme gider, tamamıyla iyi olan ise cennete gider ve melek olur. Ne nefis ne de âlemin sonu vardır.

Bu kimseler, çok kadınla evlendiği için Hz. Muhammed'i eleştirerek dediler ki: Ebû Zerr, ondan daha büyük bir zâhiddi. Mu'tezile onları kendi cemiyetlerinden kovdu.

Diğerlerinin görüşünde tenâsüh çeşitli şekillerde ortaya çıktı. Ahmed b. Ali b. Nâmîş⁶⁵⁰ Allah'ın tüm âlemi bir defada yarattığını ileri sürdü; Allah canlı, akıllı, eşit birimleri (menadları) yarattı ve onlara oldukları gibi kalma veya daha iyi bir şeye hak kazanma ihtiyarını verdi. Bazıları insan seviyesine yükseldiler, bazıları ise hayvanlar derecesine indiler. Bunlar da yine mümkün olduğu kadar alçaldılar ve sonra tekrar başlangıç noktasından hareket ettiler. Hayvan sûreti bir cezadır. Hayvanlar sorumlu değildir; sultanlar ve peygamberler de sorumlu değildir, onlar ecir âlemini oluştururlar.

Muhammed b. Ahmed el-Kahtabî'ye göre, yeni yaratılmış şeyler denemeden geçme şerefine nail olmayı istemişlerdir; bazıları denemeden geçmeyi kabul etmiş, bazıları da reddetmiştir.⁶⁵¹

650. Bânûş? İbn Hazm, *el-Fisal*, c. I, s. 90; Şehrestânî, *el-Milel*, s. 43; Bağdâdî, *el-Ferk*, s. 258. Bu isim oldukça şüphelidir.

651. Bağdâdî, *el-Ferk*, s. 259.

Muhammed b. Ali eş-Şalmagâni, İbn Ebî Uzâkira (322 / 934'de idam edildi) Rûh el-Kuds, en yüce hakikat, rab, Allah, kadîm, açık ve gizli, bütün fikirlerin özü olduğunu iddia etti; Yahudiler kendi tanrılarına Mesih dedikleri için, kendisine Mesih adını verdi. Ona göre, Allah her şeyde bulunur, zira her şey O'nu ihtiva edebilir. O, zıddını tanımlamak için zıddı yarattı (bak., eş-Şer'i), böylece o, Âdem'de ve şeytanında tecelli etti. Bunlardan her biri, fikir bakımından karşılıklı muhalefet yoluyla kendi zıddına işaret eder. Hakikatın delili mertebe bakımından hakikattan daha yüksektir; zıd, bir şeye benzerinden daha yakındır. Allah, beşer (*nâsûti*) bedeninde ikâmet edince, mucizevî bir kudretle onun Allah olduğu tezâhür eder. Âdem'in ölümünden sonra, ulûhiyyet, ondan sonra gelen beş insanda ve onların zıddı olan şeytanlarında zuhûr etti. Bu işlem tekrarlanır; ulûhiyyet, İdris'de ve şeytanında, Nûh'da ve şeytanında, Sâlih ve şeytanında, İbrâhîm ve şeytanında, Hârûn ve Firavun'da, Dâvûd ve Câlût'da, Süleymân ve şeytanında, İsâ ve şeytanında, ve Ali ve şeytanında görüldü. Arâhklarda ulûhiyyet daima 5 kişi arasında pay edildi, ancak İsâ'nın havârilere arasında pay edilmesi bu kuralın dışındadır.⁶⁵² Nihayet o, İbn Ebî Uzâkira'da bir araya gelmiştir.

Allah her şeyde her cihette (*ma'nada*) tezahür eder ve herkeste zihinindeki düşüncelerinde bulunur, böylece gayb, O'nun için zâhir gibi olur.

Ümmet derecelere göre düzenlenir, her biri aşağısındakinin rabbidir. Her zaman olduğu gibi bu doktrin, ahlâk kanununun zorunlu olduğunu reddetmekle suçlandı. Nefsinin hâkimi olan, hakikatı bilen ve gören herkes bir melektir. Onları bilmek cennet, akîdeden ayrılış ise cehennemdir. Tenâsühü ileri sürdüler ve kadınlar ümmetine cevâz verdiler. Buña cevaz vermeyen kimse gelecek hulûlü sırasında kadın olarak gelecektir. Derece bakımından daha yüksekte olan daha aşağıda olanla, onu nurlandırmak için, cinsel ilişkide bulunmak zorunda idi.

Kendisinde ulûhiyyet birleşen kimse, baba olamadığı gibi oğul da olamaz; dolayısıyla Hasan ve Hüseyin, Ali'nin oğulları değildirler; Mûsâ Hârûn'a, Hz. Muhammed de Ali'ye ihanet etti; bunlar iki haindir (kar., ez-Zemmiyye). Hz. Ali, Hz. Muhammed'e ashâb-ı kehf'in mağarada kalış süresi kadar (350 ?) izin verdi, daha sonra ise İslâm şer'atı iptâl edilecektir.⁶⁵³

652. Bu karışıktır. Ulûhiyyet, adları belirlenen çiftlerde birleştirilir ve arâhklarda ise bölünür. Hz. İsâ'nın havârilere, aynı zamanda mevcut olan ulûhiyyetin tek taşıyıcılarıdır; diğer zamanlarda ise taşıyıcılar birbirini takip eder.

653. Yâkût, *Mu'cem el-Udebâ*, neşr.: D. S. Margoliouth, Kahire 1923 vd., c. I, s. 301; Ebû'l-Fidâ, *Abulfedae Annales Muslemici arabice et latine*, neşr. J. J. Reiske, 5 cilt, Hafniae 1789 vd., yıl 322; İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV, s. 187; V, 117 (Or. 843, var.: 94, 207 b.)

VII. BÖLÜM

İKİNCİ MERHALE

Ebû Ya'kûb Yûsuf eş-Şahhâm, Ebû'l-Huzeyl'in en genç öğrencisi idi, Ma'mer'le ilişkisi vardı, Vâsık devrinde kadî İbn Ebî Dâvûd'un maiyyetinde çalıştı. El-Cübbâ'î'nin öğretmeni idi. Görüşleri genellikle öğretmenininkine benzemektedir; katkıları şu şekilde kaydedilebilir.

Allah Görüşü.

Sıfatlar üç çeşittir: 1) Zat sıfatları, 2) Fiil sıfatları ve 3) Farklı cihetlerden ilk iki sınıfa birden girenler. Böylece *kerîm*, Allah'ın karakterini nitelendirdiğinde, zatî bir sıfattır, fakat bu, Allah'ın yüce bir *Vâhib* (Verici) olduğu anlamına gelince, bir fiil sıfatı olur. Fiil sıfatları kadîm değildir.

Eş-Şahhâm, yokluğun bir çeşit hakikatı olduğunu, mezheplerin dilinde, yokluğun bir şey olduğunu ileri süren ilk kişi olmakla ünlüdür. Bir şey yaratılmadan önce, ferdiyeti ve sıfatları vardır. Bu nedenle Allah, yarattığında ortaya çıkacağı şekliyle yaratabileceği her şeyi bilir; Allah aynı zamanda var olmayan ve aslâ yaratılmayacak olan cisimleri, cevherleri ve arazları da bilir. Yaratma anında bir cismin bütün hususiyetleri mevcuttur, fakat bir insan mü'min olmadığı gibi kâfir de değildir. Bu, hadise yöneltilmiş bir saldırıdır. Bir insan, anasının karnında iken ya *sa'id*'tir (mutludur) ya da *şakî*'dir (mutsuzdur). Hiçbir Mu'tezilî, insanın kendi nefsinin eseri olan iman ve küfrün, yaratılış sırasında, daha da az bir ihtimalle yaratılıştan önce mevcut olabileceğini kabul etmez.

Yokluğun sıfatları olduğuna göre, yaratma bu sıfatlara varlığın verilmesidir.⁶⁵⁴

654. er-Râzî, *Erba'in*, s. 69.

İnsan Görüşü

Burada da bir bid'at (yenilik) mevcuttur; eş-Şahhâm, bir fiilin sadece bir fâili olduğu kuralından ayrılmıştır. Allah, insanın yapma gücüne yerleştirdiği şeyi yapabilir; bu nedenle bir fiilin iki fâili olabilir. Bu demek değildir ki, Allah ve insan eş olarak bir fiili işlerler. Fiili Allah işliyorsa, bu fiil zorunludur; insan işliyorsa kesbidir. Başka deyişle Allah fiili işler, insan da onu kesbeder. Bu, el-Eş'arî'nin verdiği bilgidir; Abd el-Kâhîr ise bunun eş-Şahhâm'a ait olduğunu inkâr ederek, buna Sıfâtiyye'nin görüşü der.

Hemen irâdeyi izleyen her fiil, bu irâde sayesinde zorunlu kılınır.

Ebû Ali Muhammed b. Abd el-Vahhâb el-Cübbâ'î (doğ. 235 / 850, ölm. 303 / 915), eş-Şahhâm'ın öğrencisi, el-Eş'arî'nin ise öğretmeni idi; Basra Mu'tezilîlerinin reisi idi ve Huzistan'da çok sayıda taraftarları vardı. Özel bir edebiyat bilgisi yoktu,⁶⁵⁵ münazaracı değildi; kendisi adına el-Eş'arî'nin cevap vermesini isterdi. Bu ikisi hakkında söylenen hikayeler öğrencinin öğretmeniyle alay etmekten hoşlandığını bildirmektedir. El-Cübbâ'î bir defasında şöyle dedi: Kim başkasının irâdesini yerine getirirse, O'na itaat etmiş olur. El-Eş'arî ise dedi ki: O halde Allah, bir insanın dilediğini yerine getirirken, o insana itaat eder; el-Cübbâ'î bu görüşe katıldı ve bu tanımı sistemine yerleştirdi. Dolayısıyla iyice örülmüş bir muhâkeme ağı bulmayı bekleyemeyiz.

Allah

Allah'ın zatı, gerçek tabiatı bakımından, diğer zatlara benzer, fakat zarurî olmakla, hayata, yetkin bilgi ve kudrete sahip olmakla onlardan ayrılır.⁶⁵⁶ Allah, her şeyi denetler anlamında her yerdedir. Allah'a bir şey demek uygun olmakla birlikte, şeylerden farklıdır. Gözlerle görülmez. Sıfatlar, Allah hakkında bilgi verir; O'nun âlim olduğunu söylemek, cahil olmadığı anlamına gelir. Kıdem, ona en çok özgü olan bir husûsiyettir; bir rivayete göre, o (*kıdem*), bir sıfattır; bir başkasına göre ise o, sıfatlarla nitelenen şeydir. Bir rivayete göre sıfatlar, Allah'ın eksiksiz canlı olduğunu bize bildirir; bir başkası ise onları zamanın ezel üzerine düşen gölgesi olarak görür, biz deriz ki, Allah işiten ve görendir, çünkü görülen şeyler işitilenlerden başkadır. Söylenildiğine göre, "İşitme ve görme" görülen ve işitilen şeylerin bilinmesi demektir, fakat bu, inkar edilir. Sıfatlar iki çeşittir; birincisi zat, ikincisi fiil sıfatlarıdır; "cömert"

655. Yâkût, *Mu'cem el-Buldân*, Kahire 1323/1905, c. II, s. 13.

656. İcî, *adı geçen eser*, s. 10.

(cûd) gibi olanları her iki sınıfa da dahildir. Allah'a "kâmil" denemez, öyle görünüyor ki, bunun nedeni , onun Kur'ân'da kullanılmayışıdır. O'nun eli inceliğidir. O, nefsi dolayısıyla bilir; bu husus O'nun nefsiyle belirlenmiş olacağı şeklinde bir eleştiriyile karşılandı. Allah daima her şeyi hem cevher hem de arazları, yaratılmalarından önce biliyordu; yaratılmadan önce onlara şey dememeliyiz, fakat böyle yapmak elverişlidir. Allah nefsiyle (zâtıyla) fâildir. Fiil sıfatlarından söz ederken el-Cübbâ'î dile dikkat eder. Allah'ın her zaman ezelde gören olduğunu söyleyebiliriz; fakat görülecek hiçbir şey olmadığı için O, görmemekte idi. Allah sadece yarattıktan sonra görme duyusunu kullanmağa başladı. Bu nedenle O, her zaman görüyor değildi ve dolayısıyla diyebiliriz ki, O her zaman iyilik ya da kötülüğü yapıyor değildi; burada el-Cübbâ'î kendisini kelimelere kaptırmıştır. Sofistlerin pek sevdikleri bir soru olan "Allah yapmayacağını söylediği bir şeyi yapabilir mi?" hiçbir anlam taşımayan boş sözlerdir. Allah, ikinci fiillerin sebebi değildir; rüzgâr denizin dalgalı olmasına sebep olmaz, O'nun yaratıcı gücü tükenmez.

İrâde bir sıfattır; irâdenin hâdis fiilleri bir mahalde bulunmazlar. Allah, ayn zamanda bir mahalde bulunmayan bir yücelik de yaratabilir ve bununla kendisini yüceltir.⁶⁵⁷ İrâde istek olmamakla birlikte, insanın iradesine benzer; ne emirdir, ne hükümdür, ne de tasdikdir; irâde edilen şeyle birlikte. Bir şeyin olmasını irâde etmek şey olmadığı gibi, şeyin yaratılması da değildir; Allah bir şeye "ol" diyemez. O'nun emri üç çeşit irâde fiilinden meydana gelir, fiilin hudûsunu irâde etmek, bir emrin bulunmasını irâde etmek, ve onunla emredilen fiili irâde etmek. Allah, mübâh fiilleri ve günahları emretmez. O ölümü, doğumu yaratır ve kadınları gebe yapar. O'na verilen isimlerden biri O'nun fiillerinden herhangi birinden çıkarılabilir. İnsanlara bazı şeyleri yapma gücü verdiğiinde, bu gücü Kendisine saklamıştır.⁶⁵⁸ Allah, insanlara renk, tad, koku, sıcak ve soğuk yaratma gücü veremez. Allah'a verilen müttekellim ismi Allah'ın kelâm veren olduğu anlamına gelir. Sıfatlardan biri ötekiyle nitelendirilemeyeceği için, biz sıfatların ezeli mi yoksa yaratılmış mı olduğunu sormamalıyız.

Sonrakî yazarlar, el-Cübbâ'î veya taraftarlarına daha karanlık bir doktrin atfederler. Bilginlik (âlimiyye) sıfatı zata ilave edilmiştir ve ilâve edilmiş olmayan bilgiden doğar.⁶⁵⁹ İrâde ve irâdesizlik bir mahalde

657. Maimonides (Ibn Meymûn), *Le Guide des Egarés*, neşr. ve fr. çev.: S. Munk, Paris 1856-1866, c. I, s. 286.

658. İcî, *adı geçen eser*, ss. 44, 292 bunun aksini ifade eder.

659. er-Râzî, *Muhassal*, s. 132.

yaratılır, fakat *irâdiyye* (irâdilik) ve *kerâhiyye* (iradesizlik) ise zatta yaratılır.⁶⁶⁰ Allah zatıyla mürid değildir.

El-Cübbâ'î, Allah hakkında bilgi anlamına gelen, fakat önceki bir niyeti ya da şüpheli ifade eden herhangi bir sözü kullanmamaya dikkat gösterdi. Allah'a isnad edilen "yukarı" (*fevk*) sözünün sadece mecâzî bir anlamı vardır. "*Göklerin ve yerin nuru*" ise "*Allah orada meskûn olanların yolgöstericisidir*" demektir. Bilge (*hakîm*) bir Allah'ın, iyileri mükâfatlandırması ve kötülerini de cezalandırması gerekir; eleştiriciler, el-Cübbâ'î'nin sık sık "Allah mecburdur" dediğinden ve böylece O'nun kudretini sınırlandırdığından şikâyet ettiler. Allah, birindeki bir günahı affedip, ötekindeki cezalandırabilir; el-Cübbâ'î bunu ileri süren ilk kişi idi. Allah'ı, insanları gökte yaratmaktan ve onlara Kendi bilgisini bir ödev olarak yüklemek yerine varlıklarının zarurî bir parçası olarak vermekten ahkoyan hiçbir şey yoktur.

Akıl

İlim, bir şeye, olduğu gibi, inançtır ve kendisiyle tutarlı olduğunda gerçek bilgidir. O, ölüde olabildiği gibi, cansız nesnelere de bulunabilir. İlim ya zarurîdir ya da kazanılmış (*nazarî*)'tır.; kazanılmış bilginin zorunlu bilgide bir temeli olması gerekmez. Delile dayanan Allah hakkındaki bilgi zarurî değildir; bu, Ebû'l-Huzeyl'in görüşü değildi.⁶⁶¹ Mütevâtir habere dayanan bilgi ise zarurîdir. Aslında o, ne iyidir ne de kötü; bilinen şey bilginin ahlakî niteliğini tayin eder, dolayısıyla *nazar* (akıl-yürütme) kötü olabilir (daha sonraki görüş). Bir bilme fiili iki bilinene ilişebilir (taallûk edebilir); kıyas bilgi sağlar. Bir şey bir cihetten bilinip öteki cihetten bilinmeyebilir; hem tasdik edilip hem inkar edilemez, çünkü inkar yokluğu gerektirir; tasdik edilen şey ise hiçbir cihetten inkar edilemez. İnsan, kendi nefsinde idrake sebep olamaz; bir başkasında ne bilgi ne de idrake sebep olabilir. Zan, bir inanç çeşidi değildir; şüphe bir ma'nâdır ve teklifin başlangıcında meşrudur; *şehv* (dikkatsizlik) ise insanın denetimi altında olmayan bir şeydir, ve bilginin zıddıdır. Akıl durdukça, teklif de durur; insan Allah'ın bilgisine, iyilik ve kötülüğün bilgisine akılla varabilir. İnsanın bilmesi gereken ilk şey, kendisini yaratmadığıdır; Allah'ı bilmek onun ödevidir, çünkü O'nu bilmemek günahıdır. Din müesseseleri ve azâbın ezililiği ancak vahiy ile bilinir. Peygamber ancak akılla bilinen hakikatları tasdik edebilir.⁶⁶²

660. İcî, *adı geçen eser*, s. 25. Benzeri görüşler İbn Kerrâm'a tâbî olanlara atfedilir. Şehrestânî, *el-Milel*, s. 82.

661. er-Râzî, *Erba'in*, s. 89.

662. İcî, *adı geçen eser*, s. 182.

Varlık dışında, mevcut olan bir şey hakkında söytenebilecek her şey, henüz var olmamış bir şey hakkında da söylenebilir; pratik olarak, *ma'dûm* (yok) bir şeydir. Allah, bir mahalde olmayan fenâyı yaratır, ve bununla bütün atomları yok eder, çünkü sadece bir bölümünü yok edemez; vahiy ve akıl bunu göstermektedir. Fenâ cisimlere zıd bir arazdır. Atom cisim olmayıp, arazların mahallidir; iki oluşa (*kevne*) ve diğer arazlardan herhangi birine sahip olabilir. Atomların hepsi de aynı maddededir ve onlardan sekizi cismi meydana getirir.⁶⁶⁴ Atomları zat bakımından değil, ferdi olarak ayrılırlar; bu, onların arazları ile ayrıldıkları anlamına gelmektedir. Kendileri dışında kevnler (*oluşlar*) bulunmayan hareket ve sükûn aynı türdendir, ve cisimlerde bulunur. Önceki bir görüşe göre, cisim ve kevn birlikte idrak edilir; daha sonraki bir görüşe göre ise kevn dokunma ile idrak edilir. Hareket ve ilk sükûn bâkî değildir; hareket sükûn ya da ikinci hareketi meydana getirebilir, sükûn ise hiçbir şey meydana getirmez. Hareketlerin (kezâ sükûnun da) çeşitli türleri vardır; bunlar kendilerindeki sükûn sayısına göre hız bakımından farklılık gösterirler. Hareket bir cisimde ikinci zaman biriminde ortaya çıkar ve hareketli cisimdeki parçalar kadar hareket vardır. Bir mahal hareket edince, ondaki cisim de hareket eder, oysa hareketin intikal olması gerekmez. Atom arazsız olamaz ve arazlar cisimlere dönüşemez. Bir *te'lîf* (birleşme) arazi iki atomda bulunur. Bir araz aynı anda bir çok yerlerde olabilir; bu, Kur'ân doktrininin bir sonucu idi. Bazıları insanın gücü dahilinde değildir.⁶⁶⁵ Renk, kudret ve hayat gibi bazıları bâkî olabilir, ancak bekâ adı verilen ma'nânın ilavesiyle değil. Bir insanın kendisinde sebep olduğu hareket ve arazlar, bâkî değildir; sükûn canlı şeylerde değil, cansız şeylerde bâkîdir. Sadece bâkî olan arazlar yenilenebilir; tabiatın insanların bildiği ya da benzerlerini yapabileceği şeyler yenilenemez. Cisimler ve renkler görme ile idrak edilir, ve arazlar değil cisimler dokunma ile idrak edilir. Tabiat düzeni yoktur; ateş, pamukta bulunup onu yakmayabilir. Yaratma fiili yaratılmıştır,; yaratma sırasında her şey sükûn halinde idi. Bir iş birimi, bir kudret birimine muhtaçtır. Bir şeyin iki yaratana olamaz. Sebep değil, fâildir ki, eseri zorunlu kılar. Her fiilin iki sebebi vardır; biri ilk zaman biriminde fiilden önce, öteki ise fiille birlikte. Bekâ ve fenâ, bekâ ve fenâ ma'nalarına muhtaç

663. Kelâmî ilişkisi olmadığı için tabiat nazariyesinin büyük bir bölümü çıkarılmıştır.

664. *Eş'arî, Makâlât.*, s. 315, altı atomdan söz eder.

665. Bunlar yok olma, renk, tad, koku, sıcaklık, soğukluk, nemlilik, kuruluk, hayat, kudret, istek ve nefrettir. Kar., Ebâ'l-Huzeyl.

değildir; bir cisimde siyah beyazı takip edince, bu, beyazın yok olması demektir. Ağırılık ve hafiflik, ağır ve hafif şeyden ayrılamaz; cisim, parçaların ilavesiyle ağırlaşır. Gölge bir ma'nâ değildir; ancak bir şeyin ötekini gizlemesidir. Zaman, bir şeyin vuku bulduğu andır; zamanlar (*el-evkât*) gök kürelerinin hareketleridir, çünkü Allah onları zaman yapmıştır. Yeryüzü düzdür, onun sükân halinde olduğunu bilmek zarurîdir. Bir şeyin engellenmesi, aynı zamanda zıddının da engellenmesi demektir.

İnsan

Hayat bir arazdır; bir uzva muhtaçtır, fakat muhtemelen arzaları olmadığı halde, bir cisim olan ruha muhtaç değildir. Hayat ferdî (bireysel) değildir, dolayısıyla birinin hayatı ötekinin hayatı olabilir. Duyular cins bakımından farklı olup, idrak eden kişideki arazlardır; idraksiz hayat imkansızdır. Bir nesnenin idraki o nesnenin kendisi değildir; bu, Di râr'ın balda yeninceye kadar tatlılık yoktur şeklindeki fikrinin bir reddidir. Görme körlükl. birarada bulunamaz. İstîtâ'at fiilden öncedir, bedenin sağlık ve sağlamlığından daha fazla bir şeydir, ve hayatın gerektirdiğinden daha fazla gelişmiş bir uzvu gerektirir; acz, istîtâ'ata zıt bir ma'nâdır. İnsan kendi irâdesini irâde eder; el-Cübbâ'î bu düşüncesinde yalnızdı ve bu onun sonraki görüşü idi. Fiiller, bu fiilleri yapma gücü tükenince vuku bulabilir. İnsan ya edendir ya da değildir. İkinci fiiller, bunların sebepleri olan ilk fiilleri takip etmelidir, fakat onlar ilk fiiller olmadan da ortaya çıkabilirler. Fiil irâde edilmiş olsa da, insan onu işlemekten alkonabilir. İnsan fiillerinin fâilidir, bu fiilleri kendisi yaratır; el-Cübbâ'î genel olarak Allah'ın fiilleri için kullanılan "yaratma"nın, insanlar hakkında kullanılan diğer kelimelerden daha fazla bir anlama delâlet etmediğini gördü. Bu nedenle Allah, insanda imanı, adaleti, ve ya zıtlarını yaratamaz. İnsan, elemden farklı bir durumda olan hazza sebep olamaz. Açlık ve susuzluğun giderilmesi ma'nâlardır ve bunlara Allah sebep olur. Uykunun kendine ait bir sınıfı vardır. Akıl ve vahiy gösteriyor ki, ölüm *subûtî* (olumlu) bir şey,⁶⁶⁶ Allah'ın sebep olduğu bir ma'nâdır.

İnsanın sadece bir eceli vardır; bundan yirmi yıl sonra da olsa, bu, onun ecelidir ve tasavvurda olmak dışında başka ecel yoktur. Telkinler (iyilik ve kötülüğe teşvikler) arazdır. Kelâm sesden başka şeydir ve bâkîdir. Kaydedilen bir görüşe göre, kelâm, kelimelere bölünen sestir ve bâkî

666. er-Râzî, *Muhassal.*, s. 68.

değildir. Anlamsız bir kelime veya kelimeler ve yazılı ya da hatırlanmış kelimeler kelâmdır. Bu, sünnilerin nefsi kelâm görüşüne yakındır.

Din

Nafile ameller dışında, Allah'ın tasvip ettiği her nitelik, imanın bir parçasıdır. Aynı zamanda başkasından işiterek elde edilen imanın insanı mü'min yapmayacağı da ileri sürülür; burada iman açıkça bilgi demektir. Çocuğun dine karşı gelişi, küfür değil, yalandır. İnsan, yaratıklarının ihmali için cezalandırılacak olan bir yaratan bulunduğunu bilinceye kadar sorumlu değildir. Allah, insanları sorumlu kıldığı için, onlara akıl ve bilgi, kudret ve istitâ'at vermek zorundadır; onlarda kötü ihtiraslar yarattığı için de onlara doğru olanı yerine getirme ve kötü olandan kaçınma sâiklerini vermek zorundadır. Onlara akıl ve vahiy vermemiş olsaydı, onlara yükleyecek vecibeleri olmazdı; açıkçası çocuklara ve delilere yükleyeceği hiçbir vecibe yoktur. Allah, olağan tecrübe yollarından başka yollarla da insanları ergin (ahlakî fâil) yapabilir. İnsanlara yüklenen bütün sorumluluklar, lûtf şekilleri sayılabilir. Daha dar anlamda lûtf, bir zaman birimiyle yardımcı olduğu özel fiilden önce gelmekle beraber, yükümlülüğün önce gelmez; Allah lûtf ihşân eder ve sonra da iman etmeyi ister. El -Cübbâ'î, Bısr b. el-Mu'temir'in ileri sürdüğü lûtf görüşüne değindiği halde, onu kabul etmemiştir.⁶⁶⁷ Lûtf, imana yardımcı olsun diye verilir; kâfire verilince, ikinci zaman biriminde inanmasına yardımcı olunur. Allah'ın zenginliği, vermekle azalmaz ve birikmekle de artmaz. Allah, insanlar için yararlı olan şeyi yapmıştır, yapmadan da edemez; böyle bir şey yapmazsa, noksan olacaktır. İnsana lûtf ile inanma konusunda yardımcı olunursa, o böyle bir yardım olmadan inanan biri derecesinde büyük bir mükâfata hak kazanmaz; bu nedenle Allah herkese lûtf vermeli ve onları sanki bu lûtfu almamışlar gibi mükâfatlandırmalıdır. Allah, telafi ettiği takdirde, hak edilmeyen eleme uğratabilir; bu telafi Allah'ın cömertliğinin bir örneğidir, hak edilmek bakımından onun özel bir durumu vardır. Allah lûtfu, zulmedilen birine verebilir, oysa bu, zâlimin yaptığı kötülüğü telafi etmez. Hayvana karşı verilecek ödün, bir başkasının onu incitmesine izin verilmesinden ötürüdür, fiilen incitmeden ötürü değil... Mükâfat sırf cömertlikten farklıdır, çünkü mükâfat, büyük çapta verilir ve mükâfatı alana daha büyük şeref getirir.

İyilik kötülüğü, kötülük de iyiliği meydana getirebilir, fakat kötülük, kendi dışından gelebilecek herhangi bir kazançta rağmen kötü olarak kalır. Lûtf, acı ilaç gibi sevimsiz olabilir. Cehennem azâbı ne iyidir ne de

667. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. II, s. 165.

kötü, çünkü iyilik nimet; kötülük ise boşluktur, dolayısıyla cehennemdeki ceza, kazançlı, merhametli, ya da kötü olmayıp, adalet ve hikmettir. Hareketsizlik övgü ya da yergiye layık olamaz; yine de namazın ihmal gibi dinî günahlar kötüdür, zira bunlar iyi fiillerin de ihmalidir. Akıl gösteriyor ki, liyâkat ve liyâkatsizlik denk olamaz. “*Hidâyet*” yol göstermektir; sadece bir insanın doğru yolda olduğu şeklindeki beyân değil. Eğer bir kimse bir muhâkeme zincirinin başında hataya düşerse, sadece ilk hata için sorumludur; sonraki yanlışlar onun denetimi dışındadır. Eğer Allah bir kimsedeki günahı affedeceğini vade etmişse, bir başkasında bulunan aynı günahı cezalandırmaması gerekir.

Tövbesiz büyük bir günah, günah işleyeni cehenneme götürür, küçük günahlar ise birikerek günah haline gelir. 5 dirhem çalmak fısktır; azmederek, bu miktarın 1 / 3’ünü çalmaya niyet etmek ve fiilen hırsızlık yapmak 5 dirhem çalmak demektir. Bir tek günahı tövbe kabul edilmez.⁶⁶⁸ İyi ameller kötülerine karşı tartılır ve sonuç mükâfat ya da cezayı belirler.⁶⁶⁹ Ceza, din sahasında günah işleyen için kazançlıdır. Amellerin kendi başlarına hiçbir hükmü yoktur; şartlar ve ilişkiler onları iyi ya da kötü yaparlar.⁶⁷⁰ Korku, sahte bir dinin ikrarını mazur kılar. Kurtuluş hakkında hiçbir kesinlik yoktur. Cebriyye ve Mücessime mürtedlerle (döneklerle) aynı durumdadır. Kabir azabı gerçektir; onun zamanı meçhûldür (bilinmemektedir). Münker ile Nekîr melek değildir; Münker hüküm sırasında kâfirin sürçen kelâmı, Nekîr ise meleklerin cezalandırmasıdır.⁶⁷¹ Sırât’ın varlığı kesin değildir.⁶⁷² Cennet ve cehennem daha önceden yaratılmıştır.⁶⁷³ Şeytanlar insanlardan daha zayıftır. El-Cübbâ’î, Deccâl hakkındaki hadisleri kabul etmedi.⁶⁷⁴ Peygamberlik görevinin, iyi amellerin bir mükâfatı olması gerekmez; peygamberin işlevi, bir başka şekilde verilmiş olabilir. Peygamber hata ve dikkatsizlikle küçük günahlar işleyebilirler, fakat peygamber olduktan sonra günahsızdır.

Fâsikların otoritesini tanımak yanlıştır.

Kureyş’ten olması gereken imamı 5 kişinin seçmesi gerekir.⁶⁷⁵ El-Cübbâ’î, aynı zamanda, şu Zeydî görüşü ileri sürdü: Bir kimsenin, muh-

668. Aynı eser, c. III, s. 243.

669. İci, adı geçen eser, s. 262.

670. Aynı eser, s. 138.

671. Aynı eser, s. 270.

672. Aynı eser, s. 273.

673. Aynı eser, s. 254.

674. Yâfi’î, *Merhem.*, s. 159.

675. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 167; İci, adı geçen eser, s. 302.

temelen Kureyş'ten birinin, bu göreve zorla sahip çıkmak ve kendisini imam kabul etmeleri için ümmete başvurmak suretiyle imam olması mümkündür.⁶⁷⁶ El-Cübbâ'î, Hz. Osman'ın haklı olduğunu ileri sürdü ve katillerinden *teberri* etti (uzak durdu), fakat 4 sünni halifenin liyâkat dereceleri hakkında karar veremedi. Onun Kur'ân görüşü, Ebû'l-Huzeyl'inkine çok benzemektedir; buna göre Kur'ân bir arazdır ve bir defada bir kaç yerde birden bulunabilir. Allah'ın kelâmının bâkî olduğunu kabul etmekle diğer Mu'tezililerden ayrıldı.⁶⁷⁷ Bir kimse Kur'ân okurken, Allah, konuş ulan kelime ile birlikte kendisi için bir kelime yaratır ve bu kelime her tilâvetle birlikte harf harf işitilir.⁶⁷⁸ El-Cüveynî, buna başka ayrıntılar da ekler. "*Kelâm*" seslerle birarada bulunan, fakat bu seslerle aynı olmayan kelimelerden ibarettir; bunlar aynı zamanda yazılı kitap-tadır, fakat görülen harfler ve satırlar değildir; bunlar ses olmadığı halde işitilir. Her okuyuşta sesler, okuma (anlam) ve Allah kelâmı bulunur. Okuma sırasında kelime Allah olmayan birinde bulunur; okuyucu durunca, kelime de onda bulunmayı durdurur. Eğer bir çok kişi birden bir âyeti okursa, Allah kelâmı her birinde bulunsu da, aynıdır.⁶⁷⁹ Allah da insan da, kelâm olan sesleri yaratacak özel bir yapıya muhtaçtır.⁶⁸⁰

El-Cübbâ'î, "*kalpleri mühürlemek*" tabirini şu şekilde açıkladı: Allah, melekler, kimlerin kalplerini mühürleyeceklerini bilsinler diye, kâfirlere bir işaret koydu.⁶⁸¹

Öyle görünüyor ki, el-Cübbâ'î, bir kelimenin farklı anlamları olabileceğini farkedenden ilk kişi idi; sözgelişi, bir Hristiyan kendi dininde mü'min olduğu halde, tam bir müslüman olma anlamında mü'min değildir. Bu nedenle, o, bir kelimenin lafzî anlamını dinî anlamından ayırdı. Aynı şekilde bir vasfın isnadının sıfatla aynı şey ve bir ismin verilmesinin de isimle aynı olduğunu ileri sürdü.

Özetlemek gerekirse: Bu görüş sünniğe bir yaklaşımdır. Vahyi din müesseselerinin kaynağı yaparak, vahye daha geniş yer vermektedir. Kabir azâbını kabul eder ve peygamberliğin iyi amellerin bir mükâfatı olduğu fikrinden uzaklaşır.

Ebû Hâşim Abd es-Selâm (321 / 933), el-Cübbâ'î'nin oğludur. Kelâmî görüşleri bakımından babasına benzemekle birlikte, ondan üs-

676. İcî, *adı geçen eser*, s. 307.

677. Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 218.

678. Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 310; Yâfi'î, *Merhem.*, s. 176.

679. Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 71.

680. Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 288.

681. *Aynı eser*, s. 121.

tündü, çünkü edebiyat sahasında bilgili idi.⁶⁸² Aristo'ya bir reddiye yazmıştır. Bu reddiye hiçbir değer taşımamakta idi, çünkü teknik deyimleri anlamamıştı.⁶⁸³ Ayyaş olduğu ve içerken öldüğü söylenir. Öğretisi babasının gibi idi ve her ikisinin öğrencilerine Behşemiyye adı verildi.

Allah Görüşü

Ebû Hâşim, *ahvâl* (haller) görüşüyle kelâm tarihinde üstün bir yer işgal eder. Bu görüşüyle o, ilahî sıfatlar sorununu çözümleyeceğini düşündü. Bir rivâyete göre, bu görüşün hareket noktası benzerlik ve farklılık sorunu idi. Bir şey niçin bir başkasına benzer ve bir üçüncüden farklıdır? Bazıları dedi ki: şeyler zat bakımından benzer ya da farklıdır ve cins isimler, kendilerine hiçbir hakikatın tekâbül etmediği sırf kelimelerdir; sözgelişi, yakınlık ve uzaklık gibi sözler... Bunlar sadece iki şey arasındaki bir münasebete işaret etmektedir; bu münasebet şeyler hareket edince yok olur. Bazıları da dediler ki: Şeyler bazı ortak vasıflara sahip olup olmamalarına göre birbirlerine benzerler ya da benzemezler. Ebû Hâşim vasıf ya da sıfat kelimelerini kullanmaktan kaçındı; zira bu kelimeler Mu'tezile ile Sünnîler arasındaki mücâdelede tehlikeli bir takım çağrışımlar kazanmıştı; Ebû Hâşim şöyle bir görüş ileri sürdü: "Allah âlimdir" demek, Allah bilme halindedir demektir; diğer sıfatlarda da durum aynıdır.⁶⁸⁴ Bir hal tek başına bilinemez, ancak nitelendirdiği zata bağlı olarak bilinebilir. Bu haller, kendilerini Allah'a ilâştirecek bir hale muhtaç olmaları dışında, Sünnîlerin ileri sürdükleri sıfatlardan ayırdedilemezler. Haller ne ma'lûmdur (bilinebilir) ne de meçhul (bilinemez), ne vardır ne de yok, ne kadîmdir ne de hâdis, ne Allah'tır ne de Allah'ın gayridir. Açıkça görülüyor ki, Ebû Hâşim kavramcılığa (*conceptualism*) doğru bir çaba içinde idi, fakat felsefede henüz çocuktuktu. Haller iki sınıf altında toplanır.⁶⁸⁵

1) Sebepî. Bunlar hayatı ve bir mahalde bulunan bir uzvu gerektirir; onlar bütün mahallin vasıfları olur. Bilgi, kudret ve hayat bu sınıfa ait örneklerdir.

2) Sebepsiz. Bunlar doğrudan doğruya zattan çıkarlar. Örnekler; bir cevherin yer işgal etmesi ve arazlara mahal olmasıdır.

682. Yâkût, *Mu'cem el-Udebâ*, c. II, s. 13.

683. Kıftî, *Ahbâr el-Hükemâ*, Leipzig 1902, s. 40.

684. Bir rivâyet 4 halden söz eder. Bunlar; bilgi kudret, irâde ve hayattır; bunlar bir beşinci sayesinde Allah'la birleşir. Tahânevî, *adı geçen eser*, s. 1042; er-Râzî, *Muhassal*, s. 55.

685. Şehrestânî, *Nihâyet el-İkâm*, s. 131.

Abd el-Kâhir, bunlara bir üçüncü sınıf daha ekler: Bu, ne zata ne de bir sebebe bağlı olanlardır,⁶⁸⁶ fakat ne demek istediğini açıklamak için hiçbir örnek vermemektedir.

Allah bütün öteki şeylerden –görünüşe göre, diğer halleri O’nun zâtına bağlayan hal’den ötürü- farklıdır, bu nedenle Allah’a “*evvel*” (ilk) ya da “*mütekaddim*” (önce) denemez, çünkü bu isimler benzerlik ifâde eder.⁶⁸⁷ Akıl ve vahiy O’na şey denebileceğini göstermektedir. Allah bir yönden bilinip, bir başka yönden ise bilinemez, çünkü, sözgelisi, hayatla kudret arasındaki ilişki nazarla (akilyürütme) bilinir. Allah’ın iradesi bir arazdır ve sadece yaratıcıdır; yani onun, insanların fiillerinin ahlaki niteliği ile bağlantısı yoktur. Bu suretle Ebû Hâşim, ilk kelâmelerin “*teklîfî irâde*” si ile eş-Şahhâm’ın “*kesb*”ini reddederek, Allah günahı irâde eder, demekten kaçınmış olur. Allah, ikinci eserleri meydana getirir, sözgelisi, rüzgârları denizi dalgalandırmak için kullanır. Allah’ın, kelâmını meydana getirmek için hiçbir uzva ihtiyacı yoktur; İmam el-Harameyn bunu, Allah’ın kelâmının kelimeler ve sesler olmayıp, nefsi kelâm olduğu anlamında yorumlar.⁶⁸⁸

Akıl

Bilgi, bir şeye, rahatlık ve doyunluk duygusuyla, olduğu gibi inançtır. İnançlar bâkidir ve bilgi olabilir. Daha sonraki görüş ise şu idi: Bilgi ve nazar (akilyürütme) kötü olamaz. Hiçbir bilgi insan için çok müphem değildir, fakat insan aynı anda iki şey hakkında akıl yürütemez, ve bir bilme işi iki bilinene ilişemez; buna rağmen kıyâs, öyle görünüyor ki, doğru sayılmıştır. Bildiğini bilmek, bir şeyi bilmekle aynı değildir. Sadece şeyler bilinebilir; bu nedenle imkânsızın bilgisi nesnesi olmayan bilgidir.⁶⁸⁹ Dolayısıyla Allah’ın eşi veya dengi olmadığı bilgisi nesnesi olmayan bilgidir. Aynı şekilde, daha sonraki görüşe göre, özet bilginin

686. Bağdâdî, *el-Fark.*, ss. 180 vd. Bu eser, bu görüşün kaynağına ait bir başka açıklamada daha bulunur. Bu görüş, bilginin bir parçasının niçin B’ye değil de A’ya ait olduğu sorusuyla başladı. Nefsten (zattan) mı, bir ma’nâdan mı ötürüdür, yoksa hiçbirıyla ilgili değil midir? Nefsten ötürü ise, her bilgi parçasının ayrı bir elde edilişinin olması gerekir. Eğer bir ma’nâya bağlı ise, o zaman da Ma’mer’in bir ma’nânın ötekine sonsuzca bir dizi halinde bağlı olduğu görüşü doğrudur. Hiçbirine bağlı değilse, A’ya maledilmesi B’ye maledilmesinden daha muhtemel değildir. Ebû Hâşim, haller nazariyesi ile bu güçlükten kurtuldu.

Cevher, arazlar için yalnızca bir mahaldir; o, genel fikirlerden müteşekkil olan cins ve tür vastasıyla ayırılabilir; bunlar, öteki arazların aksine, ona nüfuz ederler. Daha sonraları “hal” genel fikir anlamına geldi. Abelard *status*’u bu anlamda kullandı.

687. Allah’ın zâtı öteki zatlar gibidir, er-Râzî, *Muhassal.*, s. 111.

688. Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 60.

689. İcî, *adı geçen eser*, s. 154.

de nesnesi yoktur. İlk özete ayrıntıların ilavesiyle oluşturulan bilgi halâ özettir. Başkasından işitmekle elde edilen bilgi, bilgi değildir, ancak bilgiye benzeyebilir. Her ne kadar bir başka rivâyet, din teklîf ettikten sonra, ibâresini eklemekte ise de, mütevâtir bilgi zarurîdir. Bir kaç kişinin rivâyetine dayanan haber, bilginin ve fiilin temeli oldukça, mütevâtir haber gibidir, fakat kazanılmış olmasıyla ondan ayrılır. Zan, haz ve elem, tövbe ve rüyalar inanç çeşitleridir. Bir kimse bir başkasında inanç yaratamaz. Daha sonraki bir görüşe göre, şüphe bir ma'nâ değildir. Nazar (aklyürütme) gücü şüphe ile ilgilidir. Cehilde ısrar ise kanaatla ilgilidir, bunun için nazar (aklyürütme) gücü cehilde ısrarla birleştirilemez.⁶⁹⁰ Gelişigüzel düşünce, kendisinden çıkan bilgiye sebep olmaz; ona Allah sebep olur. Amaçlı düşünce ise kendisinin sonucu olan bilginin sebebidir.⁶⁹¹

Sehv (dikkatsizlik) zihnin fesâdıdır (zihin bozukluğudur); uyku ise geçici sehvidir. İnsanın ilk ödevi Allah'ı özel bir sıfatla bilmektir. Peygamber, tek başına aklın ulaşamayacağı hakikatı öğretir.⁶⁹² Vahiy tek başına âlemin yok edilebileceğini gösterir.⁶⁹³ Akıl ise cansız nesnelere bilgisi olamayacağını ve elemleri duyamayacağını gösterir.

Tabiat

Yaratma, Allah'ın bir şeyi bir hale sokması, bir oluştur (*kevn*). İlk yaratıldıklarında her şey sükûn halinde idi. Atomun miktarı vardır, bâkîdir ve diğerlerinden bağımsız olarak ciheti vardır;⁶⁹⁴ ve hepsi aynı einstendir. Yaratılma (*hudûs*) anında, bir atomun, *kevn* (oluş) dışında hiçbir araza sahip olmaması mümkündür, fakat daha sonra arazları ka bul etmesi gerekir.⁶⁹⁵ Varolduktan sonra bir cisimde meydana gelenler, ancak zıtları vasıtasıyla ortadan kaldırılabilirler. Bâkî olmaları imkânsız olanlar veya insanların eseri olanlar dışında her şey yenilenebilir. Allah'ın eseri olup da insanların eserlerine benzeyenler de yenilenebilir. Bir bitişme (*ictimâ*) iki atomda bulunur.⁶⁹⁶ Hareket ancak cisim ikinci

690. er-Râzi, *Muhassal*, s. 26

691. *Aynı eser ve aynı yer.*

692. İcî, *adı geçen eser*, s. 132.

693. er-Râzi, *Muhassal*, s. 98

694. Ebû Reşid en-Nisâbüri, *Kitâb el-Mesâ'il fi'l-Hilâf beyn el-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*,

Die Atomistische Sunstanzlehre aus dem Buch der Streitfragen içinde, neşr.: A. Biram, Berlin 1902, ss. 38, 40; A. Biram, *Die Atomistische Substanzlehre aus dem Buch der Streitfragen*, Berlin 1902, s. 63.

695. Bağdâdî, *Usûl*, s. 56. Daha az kesin bir beyan. Ebû Reşid, *adı geçen eser*, s. 43.

696. er-Râzi, *Muhassal*, s. 81. Bir bitişme (*ictimâ*) üç atomda bulunamaz, çünkü birinden ayrıldığı takdirde, hepsinden ayrılması gerekirdi.

mekanda iken mevcut olur. Bütün bileşimler ikinci eserlerdir, çünkü onlar, sebepleri olan yakınlığa (*mücâvere*) dayanır. Allah ikinci eserleri meydana getiremez; böyle bir şeyi ancak bir aracı sebeple yapabilir.⁶⁹⁷ Vahiy gösteriyor ki, bazı atomlar, tüm âlem yok edilmedikçe, yok edilemez. Yok olma (*fenâ*) bir ma'nâdır.⁶⁹⁸ Ağırılık ağır şeyden başka bir arazdır; hafiflik ise bir ma'nâ değildir.⁶⁹⁹ Farklılıklar sadece şeyler arasında olabilir; benzerlik, genelin aksine, ortak özel vasıflara sahip olmaktan ibarettir.

İnsan

Hayat, bir ma'nâdır ,uyumlu sağlıktan daha fazla bir şeydir, bir uzva muhtaçtır ve ferdidir; bu nedenle, bir mahalde iki hayat olamadığı gibi, birinde bulunan hayat için zarurî parçalar diğerinde de bulunamaz. Nefs ruhla aynıdır ve bir arazdır. İdrâk, idrak edenden başka bir şey değildir.⁷⁰⁰ Hayat istitâ'atsız olamaz; canlı bir varlık ne yapan ne de yapmayan olabilirse de, istitâ'at hem fiile hem de hareketsizliğe sebep olabilir. Ebû Hâşim, aczin istitâ'ata zat bir ma'nâ olduğu fikrini terketmeye mütemayildi. Telkinler arazdır. İncelemeyi ve delili gerektiren şey, Allah'tan gelen bir emir , gizli bir ses veya kalbe yerleştirilen ya da bir melekle gönderilen nefsi bir kelâm gibidir. Şeytan, kendisinden gelen gizli bir sesle insanlarla konuşur. Kelâm da dahil olmak üzere, hayatın bütün fiilleri için bir uzuv gerekir.⁷⁰¹ Haz, sadece arzu edilen şeyin elde edilmesidir; bu, ne bir ma'nâ ne de arazdır. Bir darbenin acısı, etkilenen kısmın uğradığı incinmenin ikinci eseridir.⁷⁰² Ebû Hâşim, ölümün bir ma'nâ olduğu fikrini şu sebeple reddetti; eğer o, bir ma'nâ olsaydı, hayata zıt olmazdı.

Hayatın ahlakî yanı kesin bir biçimde vurgulanır. Bir insan, bir tek fiilinden, yani zulm işlemekten ve iyilik etmeyi ihmalden dolayı iki kez cezalandırılabilir. Bu nedenle bu ekole, aynı zamanda, Zemmiyye adı da verilmiştir.

Mükâfat veya ceza bir vekilin fiiliyle kazanılabilir. Bir günahahtan tövbe, bir başkasında ısrar ederken, yararsızdır. Günah işleme gücünün yitirince de tövbe faydasızdır.

697. İcî, *adı geçen eser*, ss. 120 vd.

698. A. Biram, *adı geçen eser*, s. 70.

699. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 46.

700. Cüveyni'ye göre, idrak eden, ferdin bir halidir. *İrşâd*, s. 100.

701. Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 132.

702. İcî, *adı geçen eser*, s. 123.

Ebû Hâşim mücâzat kelimesini kullanmazdı, çünkü bu, ihmal edilen bir fiil için değil, sadece yapılan bir fiil için kullanılabilirdi. Bir peygamberinkine eşit iyi ameller işleyen, fakat bir günah işleyip, tövbe etmeyen bir kimse, ebediyyen cehenneme gidecektir. Uzun bir hayat süresinde insan, kendisini bir peygambere denk kılabilecek iyi ameller toplayabilir.

Din

Yok olma olmasaydı, Allah'ın teklif yüklemesinin hiçbir hedefi olmazdı. O'nun cömertliği bir adalet meselesi değildir, çünkü hiçbir şey O'nu cömert olmaya zorlayamaz. Eğer insan lütf olmadan, lütf olduğu zamankinden daha büyük mükâfata nail olacaksa, Allah'ın lütf ihsan etmesi gerekmez; aksi halde ihsân etmesi zorunludur. Allah, daha önce bir lütf olmadan iman şart koşar. İnsan, ezaya layık olacak bir şey yapmadan da Allah onu ezaya uğratabilir; fakat ancak bir uyarı olarak ve daha sonra telafi (ta'vîz) edilecekse, belki de bu âlemde böyle bir şey yapabilir. Fakat sırf telafi, yararlılığı, telafi olarak tanınmasına dayanmadıkça, O'na yaraşmaz.⁷⁰³ Akıl, hayvanları öldürmenin meşru olduğunu ispatlayamaz; sadece din onların kurban ya da yiyecek olarak kesilebileceğini öğretir. Şeyler iyi ya da kötüdür; iyi kötüyü meydana getiremediği gibi, kötü de iyiyi meydana getiremez. Hareketsizlik övgüye ya da yergiye müstahak olabilir. Bir kimse İslâm hakkında bir tanesi hariç her şeyi, Ebû Hâşim'in bütün görüşlerini delilleri ile birlikte bilse de yine kâfirdir. Bu sözleri nakleden yazar şunları da ekliyor: "*Biz de onun vardığı sonuca katılıyoruz, ancak öncüllerine değil*". Cezâ, bu hayatta günah işleyen için kazançlıdır. Bir aklyürütme zincirinin başında hataya düşen bir kimse, ilki ve bunu izleyen hatalar için cezalandırılır. İyilik (hasenât) ve kötülükler (seyyi'ât) denk olabilir, dolayısıyla Ebû Hâşim öteki âlemde cennetle cehennem arasında ara bir yer ileri sürdü.⁷⁰⁴ İnsanın kaderi, kazandığı mükâfat ve cezâ arasındaki farka göre belirlenir; daha az olan daha fazla olandan çıkarılır. Dinî günahlar (söz-gelişi, namazın ihmali) kötüdür, çünkü bunlar kötülüğe sebep olurlar. Allah'ın bir kimsede günahı bağışlayıp, ötekinde cezalandırması zulm değildir. Cebriyye ve Mücessime zimmîlerle aynı durumdadır.

Peygamberler hate yapabilirler ve bu hatalar günahtır; insanoglunu infiale sürüklemeyen küçük günahlar işleyebilirler. Peygamberler görev-

703. Aynı eser, ss. 151 vd.

704. Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 221; İcî, *adı geçen eser*, ss. 262 vd. Bir başka biçimde Vâsıl'ın menzilesi.

lendirildikten sonra mucizeler gösterebilecek tek insanlardır; başka türlü elde edilemeyecek bilgi getirmeleri gerekir. Yeryüzündeki Kur'ân Allah'ın kelâmı değildir; zenciler, Türkler ya da Hintliler ona benzer bir şey meydana getirebilirler. Her zaman imam olmaya layık Kureyş'ten bir kimse mevcuttur; eğer iki kişi seçilirse, seçim geçerli değildir. Vahiy gösteriyor ki, cennet ve cehennem daha önceden yaratılmıştır.⁷⁰⁵ Öteki âlemde kesik bir uzuv, sahibine iade edilebilir; gerçekten önemli olan, hayatı teşkil eden kudrettir.

Ebû Hâşim ve babası, çoğunlukla Bağdat ekolüne ayrıntılarda karşı çıkan Mu'tezilenin Basra ekolüne mensuptu.

Ebû'l-Hüseyn Abd er-Rahîm b. Muhammed el-Hayyât, Bağdat Mu'tezililerinden biri idi ve H. III / M. IX. yüzyılın ikinci yarısında yaşadı. Akîde tarihçileri çoğunlukla onu nakletmezler, fakat onun *Kitâb el-İntisâr* adlı kitabı görüşlerinden bazı şeyler anlatmaktadır.

Allah

Allah, "mevcut" anlamında bir şeydir, mahiyeti yoktur.⁷⁰⁶ Allah nefsiyle (zatıyla) bilir; O, şeylerin yaratıldıklarında var olacaklarını her zaman biliyordu, "Allah, bilginin Kendi zatına ilavesiyle değil, bir şeye hareketin ilavesiyle o şeyin hareket ettiğini bilir". O'nun kudreti bilgisiyle aynı ölçüdedir.⁷⁰⁷

Akıl

Akıl ve kıyas her zaman herkesin kabul ettiği bilgiyi meydana getirmez.⁷⁰⁸ Münkirlerin tevâtürü doğrudur ve zaruri bilginin kaynağıdır.⁷⁰⁹ Söylenişine göre el-Hayyât, şerî'atın büyük bir kısmını hükümsüz kılmak istediği için, vâhid haberi reddetmiştir.

Tabiat

Yaratılmadan önce cisimler, sayıca sonsuz cisimlerdir; bu, Allah'ın her zaman faal olabileceği görüşünün bir sonucudur.⁷¹⁰ Yaratma ve hareket dışında mevcut şeyler hakkında söylenebilecek her şey, yok olan şey-

705. İci, *adı geçen eser*, ss. 254 vd.

706. Hayyât, *adı geçen eser*, s. 87.

707. Aynı eser, ss. 112, 113.

708. Aynı eser, s. 160.

709. Aynı eser, s. 167.

710. Aynı eser, s. 123.

ler hakkında da söylenebilir, çünkü *hudûs* (yartma) anında, bir şey sü-kûn halindedir. Atomlar sona erebilir, çünkü Allah onları yok eder; yok etme bir ma'nâ değildir.⁷¹¹ Âlemin düzeni sâbittir. Cisimler bekâ ile bâkî değildir.⁷¹² Cisimler zatî olmayan hususiyetlerle ayrılır; arazlar zatî olmayan hususiyetlerde birbirlerine benzer ve zatî olan hususiyetlerde ise birbirlerinden ayrılır. Bu demektir ki, cisimler, hepsi aynı cinsten olan atomlardan oluşur; arazlar, cisim olmadıkları için, onların cisimlerden farklı olmaları gerekir.

İnsan

İstitâ'at, uzvun sağlamlığı ve sakatlığın yokluğudur. İrâde sahibi bir fâilde bir fiili yapma ve yapmama gücü, fiilin zıddını yapma veya yapmama gücüdür; fiil işlenince, artık onun zıddı aynı güç şarfıyla işlenemez.⁷¹³ Bir fiil iki fâil tarafından işlenemez.

Din

Allah lûtf ihsan etmek zorunda değildir, bununla birlikte açıktır ki, Allah lûtfu, teklif onu şart koştuğu için, ihsan eder. Günahkâr müslümanlar ne mü'mindir ne de kâfirdir.⁷¹⁴ Peygamber, tebliğinde hata yapmaz, fakat küçük günahları işleyebilir. Nesh, Allah'ın emirlerini ilgilendirir ve dolayısıyla tarihî olayları ilgilendiren Şî'a'nın fikir değiştirmesi (*bedâ'*) görüşünden ayrılır.⁷¹⁵ Hz. Ali'nin neden Ebû Bekr'in halefi olarak seçilmediğinin bir sebebi olmayabilir, fakat bu sebep bilinmemektedir. Hayyât, Hz. Muhammed'e isnad edilen bütün mucizeleri kabul etmedi, Ebû'l-Huzeyl'i cennetteki sükûn görüşü dolayısıyla ve el-Fuvatî'yi de Allah'a vekil demediği için savundu.

Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Belhî, el-Ka'бі (319/931) adıyla bilinir. Hayyât'ın öğrencisi idi ve onun gibi Bağdat Mu'tezililerine mensuptu. El-Cübbâ'î ona öğretmeninden fazla itibar etti.

Allah

Allah, her şeyi korur ve denetler anlamında her yeredir. O'nun sıfatlarını bilmek, bir bakıma, zatını bilmektir. O, hem ma'lûm hem de

711. Ebû Reşîd, *adı geçen eser*, s. 67; A. Biram, *adı geçen eser*, s. 70.

712. Ebû Reşîd, *adı geçen eser*, s. 58.

713. Hayyât, *adı geçen eser*, ss. 11, 66.

714. *Aynı eser* s. 167.

715. *Aynı eser*, s. 127.

meçhûl olamaz; sözgelîşi, Allah'ın canlı olduğunu bilen bir kimsenin, O'nun kudretli olduğunu da bilmesi gerekir, zira hayatla kudret arasındaki bağlantı zorunlu olarak bilinir. Bununla birlikte, Cebriye ve Müces-sime'nin onu kısmen bilip, kısmen bilmedikleri rivâyet edilir. Allah, be-kâ sıfatı olmadan bâkîdir.⁷¹⁶ İrâde görüşü en - Nazzâm'ınki ile aynıdır; bu görüş en iyi şekilde şöyle ifade edilir: Eksik bilgi halinde iken irâde, enerjinin seçilen bir nesneye yöneltilmesidir; Allah, kâmil bilgiye sahiptir, bu nedenle O'nun irâdeye ihtiyacı yoktur. İrâde, O'nun yaratıcı enerjisine verilen başka bir isimdir.⁷¹⁸ Bu, ya Allah'ın bizzat faal olduğu ya da insanlara emrettiği anlamına gelebilir.⁷¹⁸ Allah, irâde eder, emre-der ve câiz fiilleri vâcip yapar. Âlemi yarattığı zaman yaratmış olması gerekir, aksi halde Allah, hikmetinin gereğini yerine getirmekte geri kalmış olurdu. Allah zulm edebilir. Görülemez. O'nda görme ve işitme, bilme demektir; Ka'bi ekolü, bunların bilmekten daha fazla bir şey olduğunu ileri sürdü.⁷¹⁹ Allah, imkansız olan şeyi yapamaz, fakat yaptığından başkasını yapmış olabilir.⁷²⁰ Allah'ın, ahlakî fâiller olarak insanlara yardım etmek için yapabileceğinin en iyisini yapması gerekir. Eğer Allah zulmedecek olsaydı, ahlâkî ve fikrî hayatın temeli altüst olurdu.⁷²¹ İnsanların yaptığını, bir başka rivâyete göre ise insanların fiil-lerine benzeyen şeyi yapamaz.⁷²² Allah'ın isimleri sadece vahiyyle bilinir ve insan akıyla O'na verilemez.⁷²³

Akıl

Bilgi, bir şeye olduğu gibi inançtır. İnanç, değişmesi için herhangi bir haricî neden olmaksızın bilgi haline geçer, Başkasından işiterek elde edilen inanç bilgi değildir, fakat hakikata uyuyorsa, bilgi kadar geçerli-dir ve kurtarıcı imandır. Bildiğini bilmeden bilmek imkansızdır. Te-vâtüre dayanan bilgi, bazıları inkar etmekle birlikte, akbûir. Kazanıl-mış bilgi, deneme ve aklyürütme ile bilinir ve bu zaman abr.⁷²⁴ Akli bilgi zarurî bilgi olamaz; onun zarurî bilgiye dayanıp dayanmaması ge-

716. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 109; el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 67.

717. Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, ss. 238 vd.; Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 31. Bir tanık diyor ki, Allah'ın irâdesi yoktur, biri onu, bir çeşit araz olarak gördüğü gibi bir başkası da bir füldeki kazancın bilgisi olarak görür. İcî, *adı geçen eser*, s. 51.

718. Şehrestânî, *el-Milel.*, s. 53.

719. Şehrestânî, *el-Milel.*, s. 54; er-Râzî, *Muhassal.*, s. 124.

720. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. II, s. 185; III, 36.

721. Bu fikir Eş'arî'de ifade edilmeğe çalışılır, s. 557; er-Râzî, *Muhassal.*, s. 148.

722. İcî, *adı geçen eser*, ss. 42, 292; er-Râzî, *Muhassal.*, s. 130.

723. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 116.

724. *Aynı eser*, s. 211; kar., Ca'fer h. Harb.

rektiği sorusu askıda bırakılmıştır. Bir bilme işi iki nesneye ilişebilir; bazı hakikatlar zihnin kavrayamayacağı kadar müphemdir. Nesne, bilginin ahlakî niteliğini tayin eder. Şüphe bir ma'nâdır. Zihin ikinci dereceden bilgiye, cehl veya sehve sebep olabilir. İnsan bir başkasında inanca neden olabilir. İnsanın Allah'ı bilmesi zorunludur, çünkü O'na şükür borçludur; Allah'ın kadîm olduğunu bilmek, O'nun Yaradan olduğunu bilmenin temelidir. Hâdislerin bir yaradana muhtaç olduğunu bilmek zarurîdir. Öteki dünyada bilgi hem aklîdir hem de vâcîptir.

Tabiat

Nesnelerin, yaratılmadan önce, bir çeşit varlığı vardır, onlar bilinebilir ve tartışılabilir, yer işgal eder.⁷²⁵ fakat cevher ya da araz değildir. Atomlar farklı cinstendir, miktarları yoktur, asla arazlardan yoksun olamazlar ve bekâ ile bâkîdirler.⁷²⁶ Onların renk dışında bütün arazlardan soyulabileceği ifade edilir.⁷²⁷ Atom, Allah onda bekâ yaratmayınca yok olur; bazılarını yok etmek için hepsini yoketmek gerekmez.⁷²⁸ Boş mekan yoktur; iki atom ayrılırsa, bu ancak aralarındaki bir üçüncünün varlığı ile olabilir.⁷²⁹ Bir tek atomun ciheti olamaz, fakat, bu, onun tabiatından dolayı değildir.⁷³⁰ İki atom bir çizgi, üç atom bir düzlem ve dört atom da bir prizma (piramid) meydana getirir; daha doğrusu iki atom birarada uzunluğu meydana getirir.⁷³¹ Her araz, içinde yer alacağı bir atoma muhtaçtır ve hiçbir araz diğerinde bulunamaz.⁷³² Onlar bâkî değildir ve yenilenmezler. Bekâ bir ma'nâdır, fakat fenâ değildir.⁷³³ Ateş odun ya da taştan sâbit değildir; hava suya dönüşebilir.⁷³⁴ Her şey bir bakımdan iyidir.⁷³⁵

Hal, hareket ve sükûndan başka bir ma'nâdır, fakat onlardan ayrılamaz; dekuoma ile idrak edilir, ya da belki cisim ve hal birlikte idrak

725. Ebu Reşîd, *adı geçen eser*, s. 12.

726. *Aynı eser*, ss. 1, 38, 32, 59.

727. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 56; Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 14.

728. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 87; Ebû Reşîd, *adı geçen eser*, ss. 69, 74; er-Râzî, *Muhassal.*, s. 98.

729. Ebû Reşîd, *adı geçen eser*, s. 24.

730. *Aynı eser*, s. 40.

731. S. Pines, *Beitrag zur Islamischen Atomenlehre*, Berlin 1936, ss. 6 vd.; er-Râzî, *Muhassal.*, s. 63.

732. A. Biram, *adı geçen eser*, s. 55.

733. Bağdâdî, *Usûl.*, ss. 87, 231.

734. Ebû Reşîd, *adı geçen eser*, ss. 36 vd.; Biram, *adı geçen eser*, s. 45. Cisimler, hepsi de dört unsurdan meydana geldiği için, birbirine dönüşebilir. Bu, atom nazariyesiyle uzlaşmaz görünmektedir.

735. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. III, s. 105.

edilir. Hal, daima bâkî değildir. Hareket cins bakımından sükûndan farklıdır; o, hareket ya da sükûna sebep olabildiği halde, sükûn sükûna sebep olabilir. Cisim hareket edince, hareket eden sadece onun yüzeyidir.⁷³⁶ Hareket asla ilk değildir, dolayısıyla Allah, bir eismî, bir başkası onu itmedikçe ya da çekmedikçe hareket ettiremez. İctimâ (bitişme) hareket ya da sükûndan ötürüdür; el-Ka'bî, te'lîfi (birleşmeyi) içtimâdan (bitişmeden) ayırdetmez. Hafiflik bir ma'nâdır. Tabiat düzeni sâbittir.

İnsan

İnsan ruhu, mekan işgal etmeyen bir cevherdir.⁷³⁷ Hayat bâkî değildir; bir uzva ve yiyeceğe muhtaçtır. İnsan herhangi bir şey yaratamaz ve hareket ettiremeyeceği şeyin sükûn halinde olmasına sebep olamaz. İnsanın istitâatı ya da aczi olması; yapan ya da yapmayan olması gerekir. İstitâ'at bâkî değildir; fiilden öncedir; sağlık ve sağlamlıktır; ve engellerden kurtulmaktır; sona erince, Allah bir kudret yaratır, böylece fiil istitâ'at sayesinde vuku bulmuş olur. Acz, istitâ'atın zıddı olan bir ma'nâdır; haricî bir engel olabilir.

İdrak zihin ve akıl sayesinde olduğu için görme ve işitme bilme demektir.⁷³⁸ İrâde, irâde edilmez ve fiilden öncedir. Haz, elem; elem de haz olamaz. Hayat bâkî olmadığı için, yenilenemez; insan sahip olduğu nitelikle yenilenebilir. Akıl ve vahiy, ölümün bir ma'nâ olduğunu bildirir; onun bir uzviyette olması gerekir ve hayat, kudret ve bilgiye zıttır. İnsanın iki eceli vardır, tabii ölüm ve zoraki ölüm; maktûl ölü değildir, çünkü ölüm Allah'tan, katl (öldürme) ise kâtilden gelir.⁷³⁹

Din

Allah insanlar için en iyi olanı yapmak zorundadır; bu nedenle teklif zarurîdir. Teklifle yüklü olanlar, cennette yaratılamazlar. Eğer bireyin çıkarları ihmal edilirse, bu, çoğunluğun iyiliği içindir. Allah, bir kimsenin kâfir olarak öleceğini bilmesine müsaade etmemelidir, çünkü böyle bir şey günah işlemeye itici bir şey olur. Lûtf haz veya ona denk eleme sebep olabiliyorsa, o zaman Allah hazza sebep olmayı tercih etmek zorundadır. Hareketsizlik övgü ya da yergiye layık olmaz. Akıl, günahların bağışlanacağını göstermez. Küçük günahlar cehennemde cezalandırılmayıp, büyük günah teşkil etmek üzere birbirine eklenebilir. Muka-

736. Abdulkâbir b. Mûsa, *Gunye*, s. 177.

737. er-Râzî, *Muhassal*, s. 102.

738. Bağdâdî, *Usûl*, s. 44.

739. Taftazânî, *adı geçen eser*, s. 144; Bağdâdî, *Usûl*, s. 143.

fat, Allah'ın cömertliğinin zarurî bir sonucudur -bu cebr'dir' - ve hepsi bu dünyada verilebilir. Tövbe, günahla kaybedilen mükafat hakkını iade eder. Şiddet tehdidi altında, insan, tehdit kadar kötü değilse, günah işleyebilir.

Peygamberin ödevi, vecibeler yüklemek veya yeni bir dil bilmek gibi dünyevî çıkar sağlamak olabilir. İlahî himayeye mazhar olan bir insan, günabsızdır ve masumdur. Peygamber, peygamber olmadan önce de, mucizeler gösterdiği halde, veliler şaşırtıcı kerametlerde bulunamazlar. Hz. Muhammed'in doğru bir tebliğle peygamber olduğunu ileri süren kişi, başka ne söylerse söylesin, bir mü'mindir. Cennet ve cehennem daha önceden yaratılmış olabilir; yaratılmışsa, onlar kıyamette yenilenebilir, fakat , onların sakinleri bir kez oraya girince, yok olamaz.⁷⁴⁰ Münker ile Nekîr melek adları değildir.⁷⁴¹

Akıl ve vahiy imanın zarurî olduğunu öğretirler; Kureyş'ten biri, daha uygun olabilecek bir başkasından önce seçilmelidir.⁷⁴² Adâlet, insanlara, zayıflığı ortadan kaldırıp, refah ve rehberlik sağlayarak, aynı şekilde muamele etmektir.⁷⁴³ Bir mü'min elini kaybedip de kâfir olursa, cehenneme gider, fakat eli bir hayvana dönüşerek cennete gider; bir kâfir elini kaybedip de ihtida ederse, kendisi cennete, eli ise cehenneme gider.⁷⁴⁴ Bir ülke halkının çoğu müslümansa, o ülke İslâm ülkesidir. El-Ka'bî, Hz. Osman ve kâtileri hakkında karara varamadı. Hz. Ali'nin Ebû Bekr'in yerine seçilmeyişinin bir nedeni olmalıdır, fakat insanlar bunu bilmezler.

Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-İhşîd (326/938), el-Cübbâ'î'nin öğrencisi idi. Onun öğretisinden çok az şey kaydedilmiştir; dikkate değer olanları daha azdır. Fenâ arazının ciheti vardır, oysa yer işgal etmez; kelime anlamıyla bir cihette bulunur.⁷⁴⁵ Tövbe, günah işleyen kimse günahları terketme niyetinde olmasa da, günahların sonuçlarından pişmanlık duyuyorsa, geçerlidir.⁷⁴⁶ İbn el-İhşîd hocasından ayrıldı ve fiillere ahlakî doğerini veren amaçtır şeklindeki geleneksel görüşe döndü.

Bu merhalede fikirler daha yakından belirlenmiştir. Bilgi, bir şeye olduğu gibi inanmaktır ve tutarlı olduğu zaman bu bilgi gerçektir. Zan

740. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 237.

741. *İcâ, adı geçen eser*, s. 270.

742. *Aynı eser*, s. 297; Bağdâdî, *Usûl.*, s. 275.

743. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 132.

744. *Aynı eser*, s. 261. Öyle görünüyor ki, Abdulkâhîr, işittiğini yanlış anlamıştır.

745. Muhammed b. el-Hûmân, *Musâmere*, s. 221.

746. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 61, 203.

inanmak değildir; bu nedenle de bilgi ile aynı sınıfta yer almaz. İnsanın Allah'ı bilmesi akla dayandığı zaman zarurî değildir. Kesbî bilginin zarurî bilgiye dayanması gerekmez. Akıl, zarurî bilginin bir vasıtası şeklinde tanımını açıkça reddeden el-Cübbâ'î de aynı şeyleri ileri sürdü; el-Muhâsibî'nin görüşünü kabul edebilirdi.

Ebû Hâşim inancı bilginin hammaddesi olarak gördü. Akıl, bütün zihnî faaliyetlerde, zanda, heyecan ve irâdede yer alır. Sadece şeyler bilinebilir, dolayısıyla imkansızın bilgisi nesnesi olmayan bir bilgidir. Geleşigüzel düşünce, bunun sonucu olan bilginin sebebi değildir. Allah bunun sebebidir. Kasıtlı düşünce, bunun neticesi olan bilginin sebebidir. Peygamber, yalnız aklın ulaşamayacağı hakikatı öğretir. Haller şu şekilde izah edilebilir: Bir nesne tek başına değil, sadece tezahürleriyle bilinebilir. Bunlar, bir çok şeylerde ortak olan vasıflardır, genel fikirler ve küllîlerdir. Şey mahaldir, vasıflar ise hallerdir. El-Hayyât, bazılarına aklın hakikatı olarak görünen şeyin herkese böyle görünmediği şeklindeki garip gerçeği kabul etti. Ahlakî yükümlülük zarurî bilgiye uygulanamaz. El-Ka'bi, bazı bilgilerin insan için çok yüksek olduğunu gördü. İnsan, bildiğinin bilincinde olmadan bilemez. İnsanın Allah'a olan ödevi, ona Allah'ı bilme vecibesini yükler. Öteki dünyada bilgi hem zarurî hem de vaciptir.

BASRA VE BAĞDAT

Basra ve Bağdat Mu'tezilî ekollerinden sık sık söz edilir. Ekoller arasında farklar mevcuttu, fakat kişilerden hiç söz edilmemiştir. Onların, seleflerinden ayrıldıkları noktaları ifade etmek kafidir.

Basra⁷⁴⁷

Allah

Allah, kişisel bir sıfat olan, zatına ilave edilmeyen bir bekâ ile bâkîdir.⁷⁴⁸ Görme ve işitme, bilmeden daha fazla bir şeydir.⁷⁴⁹ Allah, Kendisini görmez, çünkü görülemez.⁷⁵⁰ Murâd ettiği şeylerden önce irâdesini

747. Basra kaderleri, bunlara göre Allah ve kelâmı hâdistir (yaratılmıştır). Bunlar Mu'tezile'ye mensup olamazlar. Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 52.

748. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 66. Bunun aksi ileri sürülür; er-Râzî, *Erba'în*, s. 185. Bu, Bâkillânî'nin görüşü idi.

749. Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 43.

750. Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 166.

yarattı,⁷⁵¹ irâdesi bilgiden başka bir şeydir.⁷⁵² Bir tek irâde fiili bir tek nesneye ilişir. Allah , emrettiği, insana ait her fiili irâde eder.⁷⁵³ Allah'ın, insanların fiilleri üzerinde kudreti yoktur, oysa bu fiilleri yapma gücü Allah'tan gelir.⁷⁵⁴

Akıl

Aklın ihsanı, Allah'ın bir lûtf fiilidir. Akli bilgi zarurî olabilir. İnsanın bildiğini bilmesi aklîdir. Zihin ikinci bir eser olarak bilgi meydana getirmez. İnsan, sehiv anlarında, akli bir biçimde hareket edebilir.

Tabiat

Şey bilinebilendir.⁷⁵⁵ Boş mekan mevcuttur. Atomlar görme ve dokunma ile idrak edilir; ortaya çıkmaları, bekâları ve yenilenmeleri için kendi dışlarında ma'nâlara muhtaç değildir. Hareket bir atomda bulunabilir. Atomlar oluşlara (kevnlere) sahip olmak zorundadır, fakat öteki arazlar olmadan olabilirler; bir atom ötekine dönüşemez. Her araz, kendi mahallinin mahıdır. İsimler değiştirilebilirler. *Te'lif* (birleşme) *içtimâ* (bitişme) ile aynı değildir.

İnsan

İnsan canlı nesnedir; ruh nefstir ve canlı değildir. Hayat, kudretten fazla bir şeydir ve yiyeceksiz mevcut olabilir. Kudret bir arazdır. Doğru olanı yapma gücü ,yanlış olanı yapma gücünü de içine alır.⁷⁵⁶ Dilsizlik, konuşma organlarının bozulmasıdır.

Din

Akıl gösteriyor ki, Allah iyi amelleri mükafatlandırmak zorundadır, günahların cezalarını ise bağışlayabilir.⁷⁵⁷ Günahın cezalandırılması, başkalarına kazanç sağlamasa da iyidir; günah işleyenlerin ebedî cezaya çarptırılmaları onlar için en iyi olan şey değildir. Allah, kötülüğü engellemek için elem gönderemez. Hakikat ve yalan aynı cinsin türleridir. Bir kâfirin kâfir mi olduğu hususunda tereddüt eden kimse kâfirdir. Eğer biri kâfir olarak ölürse, Allah'ın ona bunu olduğu gibi söylemesi gerekir.

751. Aynı eser, s. 127.

752. er-Râzî, *Erba'in*, s. 147; Tahânevî, *adı geçen eser*, s. 555.

753. Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 43; Bağdâdî, *Usûl.*, s. 209.

754. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 94.

755. Kar., *Ihvân es-Safâ, Resâ'il*, Kahire 1928, c. IV, s. 52.

756. Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 116.

757. İcî, *adı geçen eser*, s. 256; Cüveynî, *el-İrşâd*, ss. 216, 222.

Bağdat

Allah

Allah'ta bekâ varlığa katılmış bir sıfattır; bununla birlikte bu husus inkar edilir.⁷⁵⁸ Allah'ın bilgisi ve kudreti vardır, çünkü Kendisi böyle söylemektedir; hayatı ve işitmesi ise yoktur.⁷⁵⁹ Allah'ın kelâmı aynı zamanda iki yerde birden bulunamayan bir arazdır.⁷⁶⁰

Akıl

Nazar (*aklyürütme*) bir ma'nâ değildir. İnsanın bildiğini bilmesi zarurîdir. İnsanın mükellef olması için telkinlere ihtiyacı vardır; aynı şekilde bilgi elde etmek için de, sağlam nazar zarurî kılmasa da, telkinlere ihtiyacı bulunmaktadır.⁷⁶¹ Allah, insanın kabul etmek zorunda olduğu Kendisi hakkındaki bilgiyi onda yaratamaz.⁷⁶² Allah'ın var olduğunu bilen kimse, kilmelidir ki, O görülmez ve yer kaplamaz. Allah'ın bir şeyi yarattığını bilen kimse ise, bilmelidir ki, O her şeyi yaratmıştır.⁷⁶³

Tabiat

Âlemin bir bölümü, bütün olmaksızın, sona eremez.⁷⁶⁴ Hareket sükûnu, sükûn da hareketi meydana getiremez.⁷⁶⁵ Cisimler haricî şeylerle ayrılır; arazlar ise zatları bakımından ayrılıp, haricî şeylerle birbirlerine benzerler.⁷⁶⁶ İnsan, rengi meydana getirdiği gibi, bir renk de aynına ikinci bir eser olarak sebep olabilir.

Din

Bazıları dedi ki, Allah her iki âlemde de insanlar için en iyi olanı yapmak zorundadır; bu en iyi olan, âlemi düzenlemekte hikmete en uygun olandır. Allah cezayı bağışlayamaz.⁷⁶⁷ Ceza, başkalarına kazanç

758. İcî, *adı geçen eser*, s. 72; el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 67.

759. Eş'arî, *Makâlât.*, s. 508.

760. *Aynı eser*, s. 192.

761. *Aynı eser*, s. 482.

762. *Aynı eser*, s. 550.

763. *Aynı eser*, s. 394.

764. A. Biram, *adı geçen eser*, s. 74.

765. Eş'arî, *Makâlât.*, s. 413.

766. *Aynı eser*, s. 353.

767. er-Râzî, *Muhassal.*, s. 148; Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 216.

sağlamazsa iyi değildir. Bu âlemden ceza ve Allah'ın laneti günah işleyenler için en iyidir. Günah, ne günah ne de taat olan şeye sebep olabilir; taata neden olamaz. Kötülük şeyin kendisindedir, dolayısıyla kötü fiiller ve küfür, iyi ameller ve imanla aynı sınıftan değildir.⁷⁶⁸ Bir kâfiri yermekte tereddüt eden kimse de kâfirdir.⁷⁶⁹ Öldürme (*katl*), küçük bir günah olamaz. Fâsik kimselerin arkasında namaz kılmak yanlıştır. Hz. Ali en üstündü.

Mu'tezilenin fikirlerinden bazıları İspanya'ya taşındı ve Muhammed b. Abdullah b. Meserri (319 / 931) tarafından Empedocles adına izafe edilen Yeni -Eflatuncu şekille birleştirildi. İbn Meserri, Allah'ın arşının âlemi yönettiğini ileri sürdü. Bu, onun felsefesinin bir sonucu idi, onca Allah herhangi bir şeyle ilişkisi olamayacak kadar yücedir. Allah'ın birliğini öylesine vurguladı ki, sıfatlar bir tek varlık için isimler haline geldiler. Allah'ın kudret ve bilgisinin yaratılmış olduğunu belirtti. Bilgi iki türdür: 1) Bir bütün olarak hâdis olan küllîlerin bilgisi; ve 2) Vuku buldukça olaylara dayanan cüz'îlerin bilgisi. Bu durumda peygamberlik rutbesi, zâhidane bir hayatla kazanılabilir. İnsanlar fiillerinden sorumludurlar.⁷⁷⁰ İbn Meserri'nin öğrencileri Allah'ın ezeli bilgisini inkar ettiler.

Bir yüzyıl sonraları bu ekolde İsmâ'il b. Abdullah er-Ru'aynî tarafından bir ayrılmaya sebep olundu. Onun yaşadığı tarih kesin değildir, fakat İbn Hazm (456 / 1064) onun çağdaşı ve torunu idi. İsmâ'il'in kuşdilini anladığı ve peygamberlik vergisine sahip olduğu söylenir. İtaat edilen kimselerin önderi idi; bazıları ona, kendi mallarından zekât verdiler.

Âlemin sona ermeyeceğini ileri sürdü; bedeninin yeniden dirilmesi söz konusu olmayıp, sadece nefsin devamlılığı vardır, ve hüküm hemen ölümden sonra gelir. İddiasına göre, sadece kendisine tabi olanlar müslümandılar. Mut'a nikahına cevaz verdi, ve özel mülkiyet hakkını reddetti. Bir insanın bütünüyle hakkı olan şey, yiyeceğidir; aksi takdirde, ticâret ile soygunculuktan elde edilen şeyler birbirine benzer olurdu.

Hz. Peygamberin hüküm gününü ve kıyameti kısa sürede beklediğini iddia etti.⁷⁷¹

768. Eş'ari, *Makâlât.*, s. 353.

769. Malatî, *et-Tenbih.*, s. 33.

770. İbn Hazm., *el-Fisal.*, c. II, s. 126; IV, ss. 80, 198 vd.; Sâ'id b. Ahmed., *Tabâkât el-Ümem.*, s. 666.

771. İbn Hazm., *el-Fisal.*, c. IV, s. 80, 199 vd.

VIII. BÖLÜM

SÜNNİLİK

Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâ'il el-Eş'arî, 234 / 935 yılında öldü. "Allah Eş'arî'yi gönderinceye kadar, Mu'tezilenin kafaları yukarıda idi; Eş'arî onları kendi susam kabuklarına çekilmeye mecbur etti".⁷⁷² Eş'arî, atalarından birinin kurduğu vakıfla geçindi; yılda geçimi için 17 dirhem sarfetti. İnsan bu hikâyenin katı dindarlığın sadece Mu'tezileye münhasır olmadığını göstermek için uydurulup uydurulmadığını merak etmektedir. 300 / 912 yılında Mu'tezileden ayrılıncaya kadar, el-Cübbâ'î'nin üvey oğlu ve öğrencisi idi. Bu konudaki rivâyet şöyledir: Eş'arî bir gün öğretmenine şu soruyu yöneltti:

"Bir mü'min, bir kâfir ve bir de çocuk hakkında ne dersin?"

"Mü'min cennettedir, Kâfir cehennemde, çocuk ise emin (güvenilir) bir yerdedir".

"Fakat çocuk, Allah'a, daha büyük sevap kazanması için kendisinin büyümesine neden müsaade etmediğini sorarsa..."

"Allah, büyüdüğünde onun bir günahkâr olacağını bildiğini söyledi".

"Bu durumda kâfir de, günah işlememesi için Allah'ın neden kendisini çocukken öldürmediğini sorardı".

Cübbâ'î verecek cevap bulamadı. Bu rivâyetten sonra Subkî şunları ilave etmektedir: "Allah hiç kimseye karşı sorumlu değildir. O'nun buyrukları tartışılmaz".⁷⁷³ Bu rivâyet, Mu'tezile adının kökenini açıklayan rivâyetlerle aynı türdendir.

Nakledildiğine göre, Eş'arî, Hz. Muhammed'i üç kez rüyasında gördü. İki defasında Hz. Peygamber şöyle dedi: "Hadîs ehlinin akîdesine yar-

772. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Ta'rih Bağdâd*, c. II, s. 346.

773. Subkî, *adı geçen eser*, c. II, s. 250.

dımcı ol". İkinci buyruktan sonra Eş'arî kelâmı terkederek, zamanını, Kur'an ve hadîsler üzerinde çalışarak geçirdi.

Üçüncü rüyasında ise, Hz. Muhammed'e ne yaptığını sordu ve sonra şunları söyledi: "Sana kelâmı bırakmanı değil, hadîs ehlinin akîdesini savunmanı söyledim, çünkü o haklıdır". Rivâyet, ona giydirilen kisve hayâlî de olsa, ne vuku bulduğunu tasvir etmektedir. Mu'tezile hadîs ehlinin akîdesine yaklaşmakta idi, Eş'arî ise bu dönüşü tamamlamıştır.

Farklılık, kelimelerin kullanış biçimiyle açıklanır. Cübbâ'î, âkil deyimini Allah hakkında kullanmazdı, çünkü bunun ihtiva ettiği ana fikir "engelleme" (*ihâl*) idi: Eş'arî hâkim'in de aynı fikri (*hakeme*: yuların gemi) ihtiva ettiğini söyledi, fakat hadîsle tasvip edilmediği için âkili kullanmazdı.⁷⁷⁴ Eş'arî üç merhaleden geçti: 1) Mu'tezile; 2) Yedi akli sıfatın, yani hayat, bilgi, kudret, irâde, işitme, görme ve kelâmın, varlığını kabul etti, fakat diğerlerini de izah etti; 3) El, yüz v.b. gibi bütün sıfatları kabul etti.⁷⁷⁵ Dönme bir zimmî önceki imanının baş düşmanı olduğu gibi, o da Mu'tezilenin amansız düşmanı oldu.⁷⁷⁶ Kendi metodunu şöyle tasvir etti: "Bir kelâm tartışmasına girişmem; fakat insanlar dinde uygunsuz olan bir şeye dalarlarsa, onları Allah'ın buyruklarına davet ederim".⁷⁷⁷

Onun kelâmında yeni hiçbir şey yoktur. Kendi ekolü "şeyhimiz *İbn Küllâb*" diyebilirdi diye bir hadîsçi oldu. Buna karşılık Subkî diyor ki, onun akîdesi, İbn Hanbel'ininki ile aynı idi.⁷⁷⁸

Onun ölüm döşegindeki son sözleri ile ilgili iki rivâyet bulunmaktadır: Biri, ona, "Allah Mu'tezileye lanet etsin, onlar yalanlar uydurup söylediler" dedirtmekte; diğeri ise, onun son sözlerinin, "bu kibleye mensup hiç kimseye kâfir demem, onlar bir Allah'ı kabul ederler, fark sadece kullanılan kelimelerdedir" olduğunu nakletmektedir.⁷⁷⁹ Daha sonraki yazarlar Eş'arî'nin öğretilerini taraftarlarının öğretileriyle karıştırdılar. Bu nedenle onun görüşlerini sonraki ilavelerden ayırmak güçtür.

774. Aynı eser, c. II, s. 251.

775. ez-Zebidî, *İthâf es-Sâde*, c. II, s. 4.

776. İbn Asâkir, *adı geçen eser*, s. 40.

777. Subkî, *adı geçen eser*, c. II, s. 247. Kar., Makrizî, *Huât*, c. II, s. 238.

778. Şehrestanî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 303; İbn Haldûn, *Mukaddime*, c. III, s. 49; Subkî, *adı geçen eser*, c. III, s. 99.

779. İbn Asâkir, *Tobyîn*, ss. 148 vd.; kar., el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, ss. 23, 33.

Allah

Allah, her şeyden önce, yaratandır. Zatıyla bir ve ezeldir; varlıkla mevcuttur.⁷⁸⁰ Allah'ın mahiyeti varlığıdır.⁷⁸¹ Bekânın, O'nun varlığının üzerinde ve ötesinde bir varlık sıfatı olduğu söylenir.⁷⁸² Allah'ın varlığı âleminkiyle aynı değildir; bu fark Allah'ın zatına ilave edilen bir şeyden değil, O'nun kendine has zatından dolaydır.⁷⁸³ Vasfla sıfat arasında hiçbir fark yoktur.⁷⁸⁴ Sıfatlar ya da vasflar görüşünün iki ayrı rivâyeti bulunmaktadır: Birincisi, vasfların üç çeşit olduğudur: 1) Allah'ın zatına işaret edenler, onlar Allah'tır; 2) Yaratıcı gibi fiile işaret edenler, bunlar Allah değildir; 3) Bilen gibi sıfatlara işaret edenler, bunlar ne Allah'tır ne de O'ndan başkasıdır.⁷⁸⁵ Diğer rivâyette de yine üç sınıf bulunur: Zatî, fiilî ve subûtî (sözgelimi, yüz, el); bunlar ezeldir (kadimdir) ve Yaratıcının bekâsıyla bâkîdirler; O'nun bekâsı zatından ötürü bâkîdir ve O'nun bekâsının esası O'nun için bâkî olmaktır, bâkî olmak için ve sıfatlar için bâkî olmaktır.⁷⁸⁶ Allah bilgiyle bilir, hayatla hayattadır, v.b.. Sıfatlar O'nun zatında yer alır, ne O'dur ne de O'ndan başkasıdır. Sıfatların bu biçimde izahı, öyle görünüyor ki, birincisinden daha az kesindir. O'nun bilgisi, insanın bilgisi gibi değildir.⁷⁸⁷ Bir rivâyete göre, Allah'ın bilgisi Allah'tan farklı (*hilâf*), fakat yaratılmamış ve ezeldir.⁷⁸⁸ Bu bilgi birdir, ezeldir, her şeyi içine alır ve bilinen şeylerdeki değişmelerle değişmez;⁷⁸⁹ bu bakımdan o, zamandaki olaylara nispetle ezeli varlığa benzer. Allah'ta görme ve işitme bilgiyle aynı değildir.⁷⁹⁰ Allah'ın gözü subûtî bir sıfat veya görme anlamında açıklanır (te'vil edilir).⁷⁹¹ O'nun kudreti birdir ve bütün var olabilen şeylerle ilişkilidir. O'nun irâdesi de birdir, bireysellik elde edebilen her şeye taallûk eder. O daima yaratmayı irâde ettiği şeye "ol" demektedir.⁷⁹² O, kötülüğü mutlak ola-

780. Li-zatîhi, li-nefsîhi; Bağdâdî, *Usûl.*, ss. 88, 90, 123; Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 91; İcî, *adı geçen eser*, s. 72.

781. İcî, *adı geçen eser*, s. 12; kar., Varlık hem zorunluda hem de mümkündeki hakikattir. Tahânevî, *adı geçen eser*, s. 1460.

782. İcî, *adı geçen eser*, s. 72.

783. *Aynı eser*, ss. 90, 9.

784. Bağdâdî, *Usûl.*, ss. 115, 128.

785. Cüveynî, *el-İrşâd.*, s. 84; İcî, *adı geçen eser*, s. 159; kar., Ebû Hanîfe, *el-Fıkh el-Ekber*, s. 21.

786. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 109.

787. İbn Asâkir, *adı geçen eser*, s. 149.

788. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. II, s. 126.

789. Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 218.

790. *Aynı eser*, s. 341.

791. İcî, *adı geçen eser*, s. 76.

792. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 212.

rak irâde etmez, onu günahkârın kesbi (*fiili*) olarak irâde eder.⁷⁹³ Bu, O'nun irâdesinin rızasıyla aynı olmadığını söylemenin bir başka şeklidir. Bu, Eş'arî'nin Mâturîdî'der ayrıldığı noktalardan bir tanesi idi (Bak., aşağıya).

Allah'ın kelâmı birdir, O'nun zatını asla terketmez,⁷⁹⁴ zatî ve kadîm bir sıfattır. Nefsî (*zihinsel*) bir kelâmdır; konuşulan seslere ancak kıyas yoluyla kelâm denir.⁷⁹⁴ Bir olmakla birlikte kelâm, ezelden beri emir, yasak ve beyân idi.⁷⁹⁶ Emrin tabiatı, ister kesin isterse öğüt kabilinden olsun, şartlardan çıkarılmalıdır.⁷⁹⁷ Allah arşı yarattı ve eskiden nasılsa öyle idi; arşta oturmak, Allah'ın onda hasıl ettiği bir fiildir; o, ne inmedir (*nuzûl*) ne de harekettir. En aşağı gök tabakasına (*semaya*) iniş bir sıfattır.⁷⁹⁸ Allah ne zulm yapabilir ne de imkansız.⁷⁹⁹ O, akılla kayıtlı olmadığı için, hiçbir şey O'nu tövbe-kârın tövbesini kabule zorlayamaz; O, mü'minlere acı çektirebilir ve kâfirleri cennete kabul edebilir.⁸⁰⁰ O, rabdır, yaratıklarına istediğini yapabilir; bütün insanları cehenneme gönderecek olsa bile, bu zulm değildir; hepsini cennete kabul edecek olsa, bu da haksızlık değildir. Bütün ihsanlar O'ndan gelir; bunlar O'na ne yarar verir ne de zarar; şükür, O'na yardım etmediği gibi, küfür de O'na zarar vermez.⁸⁰¹ O'nun muhabbeti, mümin'leri şereflendirme ve mükafatlandırma irâdesidir.⁸⁰²

Akl

Akl bilgidir, çünkü nazar (*istidlâl*) mevcut olacaksa, bilginin birazına ihtiyaç vardır. Bilgi, içinde bulunduğu mahallin, bilen (*âlim*) olmasını sağlayan şeydir.⁸⁰³ İdraktan kaynaklanan bilgi nazarı bilginin temelidir ve dolayısıyla daha yüksek bir mertebesi vardır; belki de o, zarurîdir.⁸⁰⁴ Bütün bilgi akılla elde edilir, fakat vahiyle zarurî kılınır; bu,

793. Bağdâdî, *Usûl.*, ss. 104, 106.

794. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. III, s. 5; IV, s. 211.

795. İcî, *adı geçen eser*, s. 70; Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 291.

796. Cüveynî, *el-İrşâd.*, s. 69; Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 304; Makrizî, *Hitat*, c. II, s. 359. Farklı, Yâfi'i, *Merhem.*, s. 196.

797. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 213.

798. *Aynı eser*, s. 113; İbn Asâkir, *adı geçen eser*, s. 150.

799. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. II, s. 185; IV, 213.

800. Eş'arî, *Kitâb el-Luma'*, neşr.: H. Gurâbe, Kahire 1954, s. 117.

801. Makrizî, *Hitat*, c. II, s. 360.

802. er-Râzî, *Muhassal.*, s. 75.

803. Subkî, *adı geçen eser*, c. II, s. 42; Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 9.

804. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 10.

insanın Allah'ı bilmesine de uygulanır.⁸⁰⁵ Dinî hakikatın lehindeki deliller yanlışsa, bu hakikatın kendisinin de o zaman yanlış (*bâtil*) olması gerekir. Bu nedenle onun akîdesinin felsefî temeline yapılan her hücum, imana yapılan bir hücumdur.⁸⁰⁶ Doğru ve yanlış arasındaki fark, akılla bilinemez. Kıyasın öncülleri sonuca neden olmaz; sonuç onları izler, çünkü tek fâil olan Allah onu âdetî üzere yaratır.⁸⁰⁷ Bir bilgi fiili iki bilinenene taallük edebilir.⁸⁰⁸ Bütün yakînî (*kesin*) bilgiler zarurî bilgidir.⁸⁰⁹ İnsanın ilk ödevi, Allah'ı bilmektir.⁸¹⁰

Tabiat

Yaratma ve yaratılmış birdir.⁸¹¹ İki cevher-i ferdin bitişmesi bir cisim meydana getirir.⁸¹² Cisim, renk gibi bir takım arazlar olmadan olamaz, fakat ses gibi başka arazlar olmaksızın olabilir.⁸¹³ Bazıları, sözgelişi, sıcak, soğuk, kuru, yaş, renk ve kevnler (*oluşlar*) bütün cisme yayılır.⁸¹⁴ Camın tadı olması⁸¹⁵ Eş'ari'nin çıkarmadığı bir mantıkî sonuç olabilir. Bir zamanlar var olan her şey, cisim ya da araz yenilenebilir.⁸¹⁶ Cisim, Allah onda bekâ yaratmayınca veya bekâyı ondan ayırınca var olmayı durdurur.⁸¹⁷ Araz ikinci zaman anında yok olur, çünkü onun bekâsı imkansızdır.⁸¹⁸ Bir arazın yenilenmesi, onun yok olduktan sonra var olmasıdır.⁸¹⁹ Kelâmcılar hareketin izahını güç buldular. Hareket cisme ikinci mekanda gelir; veya eğer cisim bir mekanda ise, onun mekândaki hali sükündür veya diğerine intikaldir; oysa ikinci mekandaki ilk hal, bu mekanda sükûn ve birinciden harekettir.⁸²⁰ Ağrılık yoktur; bir şey, fazla parçaları olduğu için ağır, az cüzleri olduğu için de hafiftir.⁸²¹

805. Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 371; *el-Fark.*, s. 73.

806. İbn Haldân, *Mukoddime*, c. III, s. 114.

807. er-Râzî, *Muhassal.*, s. 29.

808. *Aynı eser*, s. 70.

809. *Aynı eser*, s. 71.

810. *Aynı eser*, s. 28.

811. Subkî, *adı geçen eser*, c. II, s. 261.

812. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. V, s. 105; er-Râzî, *Muhassal.*, s. 63.

813. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 56; er-Râzî, *Muhassal.*, s. 94.

814. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 41.

815. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 219.

816. Bağdâdî, *Usûl.*, ss. 233-234.

817. *Aynı eser*, ss. 45, 87; er-Râzî, *Muhassal.*, s. 98.

818. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 45; İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 205; Eş'ari, *el-İbâne an Usûl ed-Diyâne*, Haydarabad 1321/1902, s. 32. *İbâne*'de beden veya şahs "cisim" yerine ve na't ise araz yerine kullanılmıştır.

819. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 45.

820. Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 144; *Usûl.*, s. 40.

821. Bağdâdî, *Usûl.*, ss. 45-46.

Hâdis kudretin her cinsi, başka her cinsinden ve aynı zamanda Allah'ın kudretinden farklıdır; başka deyişle, kudret iki zıttı yapacak güçte değildir. Bu, Nazzâm'ın şu görüşüne karşı yöneltilmiştir: Bir kudret, yerinde bir biçimde yöneltile de yöneltilmese de, iman veya küfrü doğurur. Acz ise zayıfın bir sıfatıdır ve bir şeyi ve zıddını yapamamaktır.⁸²² Tabiat diye bir şey yoktur; ateşin sıcaklığı dokunulduğu anda yaratılır.⁸²³ Var olan her şey görülebilir, dolayısıyla Allah da görülebilir; yokluk görülemez. Fakat Allah âlemi öyle bir düzene sokmuştur ki, bazı şeyler görülmez.⁸²⁴

İnsan

İnsan ruhanî bir cevher değildir (Ma'mer'in öğretisinin reddi); nefis, varlık ve ölüme elverişli olan bir cisimdir, veya iki zaman bütünü varlığı devam etmeyen ve hayattan başka bir şey olmayan, beden yapısına bağlı bir arazdır.⁸²⁵ Hayat, bünye olmaksızın var olabilir. Eğer böyle olmasaydı, ya bir araz bir çok cevher-i ferdlerde yer alırdı, ya da ayrı bir hayat her cevher-i ferdde bulunurdu.⁸²⁶ İnsanların fiilleri Allah'ın kudreti ile yerine gelir, hâdis kudretin onlar üzerinde hiçbir etkisi yoktur. Sâik, kudret ve fiil hep Allah tarafından yaratılmıştır, çünkü O, âlemdeki tek fâil kuvvettir.⁸²⁷ Bu sözün ispatı şudur:

Amaçlı bir fiil, bir tasavvuru gerektirir; bu ise fiilde işe karışan her şeyin bütün bilgisini talep eder; insan ise fiillerini ancak kısmen bilir, dolayısıyla onların fâili olamaz.⁸²⁸ Buna rağmen insan ihtiyarı olan bir fâildir,⁸²⁹ o yaratma değil, kesb hasıl eder.⁸³⁰ Kesb, bir mahalde bulunan bir fiile verilen isimdir, insanın kudretidir.⁸³¹ İnsanın hâdis kudretinin tek eseri, fiilin, ona götüren vasıtalar sağlam olunca, kolaylaştığı inancıdır.⁸³² İkinci fiiller Allah tarafından işlenir. İnsanda, ahenk-

822. Aynı eser, s. 36; er-Râzî, *Me'âlim el-Kelâm*, sayfa numarasız; Eş'arî, *el-Luma'*, ss. 99-100.

823. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. V, s. 14.

824. Eş'arî, *el-İbâne*, s. 19; Bağdâdî, *Usûl.*, s. 97; İcî, *adı geçen eser*, s. 86.

825. Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 329.

826. Tahânevî, *adı geçen eser*, s. 263.

827. Yâfi'i, *Merhem.*, s. 146.

828. Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, ss. 67 vd.

829. Makrızî, *Hutat*, c. II, s. 358, bu el-fâ'il el-Muhtâr'ın daha makûl bir yorumudur.

830. İbn Asâkir, *adı geçen eser*, s. 149. "Kesb" Kur'an'dan alınmıştır; diğerleri "ihtiyarı" yi tercih etti.

831. Makrızî, *Hutat*, c. II, s. 360. Bak., "Ayrıtlıklar".

832. Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 7b.

li bir yapıdan daha fazla bir şey olan bir yapma gücü (*istitâ'at*) vardır; bu, fiille birlikte dir.⁸³³ İyi bir fiili yapma gücü, kötü bir fiili, yani zıddını yapma gücü değildir.⁸³⁴ İnsanlar, yapma gücünü almadan sorumlu tutulurlar, böylece onlardan yapabileceklerinden daha fazlası talep edilebilir.⁸³⁵ Kudret ve acz aynı eisten değildir.⁸³⁶

Kelâmın içinde bulunduğu mahal, kelâmla mütekellim olur.⁸³⁷ Bu âlemde insanlar Allah'ın gözünde ne iseler, öteki dünyada da öyle olacaklardır; muvâfât görüşü.⁸³⁸

Ölüde idrak olamaz;⁸³⁹ bu, İbn Kerrâm ve Muhammed es-Sâlihî'nin öğrettiklerine zıttır. İnsan Allah'a sevgisini ona isyan etmemekle gösterir.⁸⁴⁰

Din

İman, Eş'arî, imanın birden fazla tanımını verdi. İman Allah'a peygamberlerine ve vahyine inançtır; veya peygamberin tebliğine, kısmen ana hatlarıyla (*icmâlen*) kısmen de ayrıntılarıyla (*tafsilen*) inançtır; ya da yaratanın varlığını bilmektir.⁸⁴¹ İman bilgiyi gerektirdiği için sağlam kafaya sahip ergin bir kimsede bulunabilir.⁸⁴² Kulaktan duyulan hakikatı kabul eden kimse kâfir değildir, fakat, bir dereceye kadar âlemin yaratıcısının bulunduğunu, bu yaratıcının bir olması gerektiğini, peygamberliğin gerçek olduğunu, ve aynı zamanda bu gerçeklerin bir takım delillerini bilinceye kadar mü'min adına layık değildir.⁸⁴³ İman kalpteki inançtır, fakat bunun açıkça ikrarı ondan ayrılamaz. Bu inanç bilgiyi ve bilgiyi gerektiren bir sözü içine alır; o, sözler ve amellerdir; böylece o, azalıp artabilir.⁸⁴⁴ *Tevfîk*, imanın yaratılması, *hızlân* ise küfrün yara-

833. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. III, s. 54; er-Râzi, *Me'âlim el-Kelâm.*

834. Eş'arî, *el-Luma'*, s. 95; Ebû Hanîfe, *el-Fıkh el-Ekber*, s. 12.

835. Makrizî, *Hutat*, c. II, s. 360; Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 128.

836. Eş'arî, *el-Luma'*, s. 100.

837. Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 60.

838. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 219.

839. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 15.

840. er-Râzi, *Muhassal.*, s. 75.

841. Şhrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 472; Bağdâdî, *Usûl.*, s. 248; İci, *adı geçen eser*, s. 275; Eş'arî, *el-Luma'*, ss. 123-125.

842. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 256.

843. *Aynı eser*, s. 255. Her iki taraftaki aşırılıklar için bak., el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, ss. 21 vd. İman, peygamberlere inancı da içine aldığı için, peygamberler gönderilmeden önce farz değildir Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, s. 166.

844. Eş'arî, *el-İbâne*, s. 10; Subkî, *adı geçen eser*, c. I, s. 47; Şhrestânî, *Nihâyet e-İkdâm*, s. 472.

tılmasıdır, bu nedenle iman ve iyi ameller Allah insana yardım edince, küfür ve günah ise Allah onu terkedince vuku bulur.⁸⁴⁵ Meşru olduğuna inanarak büyük günah işleyen bir kimse kâfirdir.⁸⁴⁶ Dil ile inkar küfür değil, onun bir belirtisidir.⁸⁴⁷ Bir insanın, kalben inandığı takdirde, onun dış görünüşte her şey, hatta kâfir olabileceğini söylemek gülünçtür.⁸⁴⁸ İslâm imandan daha geniş bir kavramdır.⁸⁴⁹ Kelimelerin baskısı, Allah'ın imanı ezeldir, insanın imanı ise sonradan yaratılmıştır, sözünde görülür.⁸⁵⁰

Günah. Doğru ve yanlış, oldukları gibidir, çünkü Allah onların böyle olduğunu belirtmiştir.⁸⁵¹ O, kendi rahmeti veya peygamberin şefaati ile tövbe etmeden ölen günahkâr bir mü'mini bağışlayabilir, veya onu adâletiyle cehennemde cezalandırabilir; buna rağmen Allah, onu en azından cennetine kabul edecektir.⁸⁵² İbn Hazm'ın bildirdiğine göre, Eş'arî, cennet ve cehennem hakkında genel görüşü kabul etmekte idi.⁸⁵³ “Biz, günahkârlar için cenneti ümit ederiz”.⁸⁵⁴

Allah bu dünyada veya ötekinde çocuklara eza verebilir ve bu O'nun adâletini haleldâr etmez.⁸⁵⁵ Telifi (ta'vîz) fikri terkedilir.

Lûtf. Allah'ın insanlar için iyi olanı, en doğru olanı (*aslah*) yapması veya onlara lutufkâr olması gerekmez; buna rağmen Allah bu şeyleri onlar için yapmıştır.⁸⁵⁶ Onlara verdiği rızık helâl ve haram şeyleri içine alır.⁸⁵⁷ Kâfirlere lutufkârlık yoktur.⁸⁵⁸

Kur'ân. Eş'arî, Kur'ân ve Allah'ın kelâmı meselesinden kaçmır. Kelâm, nefste bulunan bir ma'nâdır;⁸⁵⁹ ibare nefste bulunan şeyi gösterir ve ancak kıyaslama ile ona kelâm adı verilir.⁸⁶⁰ Meleklerin diliyle pey-

845. Eş'arî, *el-İbâne*, s. 77; Şehrestânî, *el-Milel*, s. 74.

846. Eş'arî, *el-İbâne*, s. 10.

847. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. III, s. 216.

848. Aynı eser, c. IV, s. 204.

849. Eş'arî, *el-İbâne*, s. 10.

850. İbn Asâkir, *adı geçen eser*, s. 151.

851. Eş'arî, *el-Luma'*, s. 117.

852. Makrizî, *Huat*, c. II, s. 360.

853. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV, s. 45.

854. Eş'arî, *el-İbâne*, s. 10.

855. Aynı eser, s. 72; Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 410.

856. Şehrestânî, *el-Milel*, s. 74; Eş'arî, *el-İbâne*, s. 9.

857. Eş'arî, *el-İbâne*, s. 12.

858. Aynı eser, s. 68.

859. Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 320.

860. Makrizî, *Huat*, c. II, s. 359.

gamberlere vahyedilen sözler, kadim kelâma ileten delillerdir;⁸⁶¹ işaret edilen şey, yani Kur'ân ezeldir ve ebedidir; işaret, ibare veya kıraat (okuma) sonradan yaratılmıştır.⁸⁶² Bir söz sözü edilen şeyden farklı olduğu gibi, kıraat da okunan şeyden farklıdır. Kur'ân kıraat ederken, sesler yaratılmıştır; okunan şey gerçekte değil, mecâzî bakımdan Allah'ın kelâmıdır.⁸⁶³ Okunan şey mucize değil, mucize olanın görünümünde yaratılmıştır.⁸⁶⁴ İnsanların rekabete çalıştıkları mucize daima Allah'la birliktedir, O'ndan ayrılmamıştır ve insanlara da indirilmemiştir.⁸⁶⁵ Kur'ân'ın terkibi bir mucizedir, fakat bütün bir sûreden daha azı mucize olamaz.⁸⁶⁶ Müteşâbih âyetleri yorumlayabilecek ilahî kişiler her zaman bulunur.⁸⁶⁷ Müçtehit esaslarda daima doğrudur.⁸⁶⁸

Ru'ye tullah. Var olan her şey görülebilir, dolayısıyla Allah da görülebilir;⁸⁶⁹ bunu akıl tasdik eder ve vahiyle de zorunlu kılınır.⁸⁷⁰ Öteki dünyada Allah şekilsiz ve sınırsız olarak görülecektir,⁸⁷¹ bir mekanda ya da ışık huzmelerinin çarpmasıyla değil. Bu görme varlıkla ilgili, yokluğun dışında özel bir bilgidir. Veya o, bilginin ötesinde bir idrak de olabilir.⁸⁷² Allah, cennetinin ehline O'na bakmak ve O'nu görmekten daha şerefli hiçbir şey vermemiştir.⁸⁷³

Peygamberler. Peygamberler göndermek zorunlu değil, mümkündür. Allah peygamberlerini mucizelerle birlikte gönderince, insanlar onlara kulak vermek zorundadır. Mucize, Allah'ın, peygamberin otoritesini tasdik için icrâ ettiği bir fiildir.⁸⁷⁴ Sahte bir peygamber, ancak tanrılık iddiasında ise, mucizeler gösterebilir.⁸⁷⁵ Hz. Muhammed bir peygamberdi, fakat artık peygamber değildir.⁸⁷⁶ (Karş., ayrılıklar). Velilerin kerâmetleri gerçektir.⁸⁷⁷

861. Kar., İbn Hazm, *el-Fisal*, c. III, s. 6; IV, 211.

862. "Yeni bir akide"; Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 313; Ebû Hanîfe, *el-Fıkıh el-Ekber*, s. 23

863. Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 313.

864. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV s. 207.

865. *Aynı eser*, c. III, s. 15.

866. *Aynı eser*, c. III, s. 15; IV, s. 207.

867. Bağdâdî, *Usûl*, s. 223.

868. İbn Asâkir, *adı geçen eser*, s. 152.

869. Bağdâdî, *Usûl*, s. 97.

870. Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 356.

871. İbn Asâkir, *adı geçen eser*, s. 149.

872. Makrizî, *Hutat*, c. II, s. 360.

873. Eş'arî, *el-İbâne*, s. 16.

874. Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 179.

875. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV, s. 213. Belki de mezhebe işaret etmektedir.

876. *Aynı eser*, c. IV, s. 215.

877. Makrizî, *Hutat*, c. II, s. 360.

İmam. İmamlık dinin esaslı bir parçasıdır; akıl imamlığın caiz olduğunu; vahiy ise zorunlu olduğunu göstermektedir.⁸⁷⁸ İmam Kureyş'ten olmalıdır.⁸⁷⁹ İmamlık görevi babadan oğula intikal etmez (irsi değildir), tayinle olur; imam zamanının en erdemli insanı olmalıdır.⁸⁸⁰ Dört sünni halifenin tarihî sırası, onların üstünlük sırasındır.⁸⁸¹ Allah. Hz. Osman'a da Ali'ye de teveccühle baktı, fakat Hz. Osman daha üstündü.⁸⁸² Bir kişi, eğer müctehit ise, imanı tayin edebilir ve bu tayin herkesi bağlayıcıdır; fakat seçilen kimse imamlığa layık değilse, tayin geçerli değildir.⁸⁸³

Telkinler (*Havâtır*). Şeytan insanlara fısıldar; bu, Cehm'in ve Mu'tezilenin akîdesine aykırıdır.⁸⁸⁴

Eş'arî sistemini geliştirirken, Ebû Mansûr Muhammed el-Mâturîdî (333/ 944), Mâveraünnehr'de benzeri bir akîdeyi ortaya koyuyordu. Onun hayatı hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Ebû Hanîfe'nin bir taraftarı olarak kabul edildi ve mezhebine çoğunlukla Hanefî adı verildi. Her iki sistemin de büyük ölçüde birbirine benzemesinin nedeni bilinmemektedir.

El-Eş'arî ile el-Mâturîdî Arasındaki Ayrılıklar

Önüç ayrılık noktası sayılmaktadır; bunlardan yedisi sözde farklılıklar, geriye kalanı ise düşünce ayrılıklarıdır.⁸⁸⁵

1. "Eğer Allah dilerse" sözleri "ben mü'minim" ifadesine eklenmeli midir? El-Eş'arî böyle bir şeyi gerekli gördü, el-Mâturîdî ise görmedi.

2. Cennete gideceği ezelden takdir edilmiş biri cehenneme ve cehenneme gideceği ezelden takdir edilmiş biri de cennete gidebilir mi? Eş'arî "hayır", Mâturîdî ise "evet" cevabını verdi.

3. Kâfir nimete nail olabilir mi? Eş'arî: "hayır";⁸⁸⁶ Mâturîdî: "Evet".

4. Peygamber öldükten sonra da peygamber midir? Eş'arî: Ölüncü onun peygamberliği sona erer, fakat yine de peygamberler sınıfına mensuptur. Mâturîdî: O, halâ peygamberdir.

878. Bağdadî, *Usûl.*, s. 272.

879. İcî, *adı geçen eser*, s. 302.

880. Bağdadî, *Usûl.*, s. 293; *el-Fark.*, s. 344.

881. Bağdadî, *Usûl.*, s. 304.

882. İbn Asâkir, *adı geçen eser*, s. 151.

883. Bağdadî, *Usûl.*, s. 280.

884. Eş'arî, *el-İbâne.*, s. 12.

885. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er - Ravzat el-Behiyye*.

886. es-Zebidî, *İthâf es-Sâde*, c. II, s. 9.

5. İrâde rıza ile aynı mıdır? Eş'arı: Hayır; Mâtürîdî: Evet.⁸⁸⁷

6. Kulaktan duymaya dayanan (taklid) iman geçerli midir? Eş'arı: Hayır; Mâtürîdî: Evet.

7. Kesb. Eş'arı'nın öğrencileri şu açıklamayı yaptılar: Allah insan-
da bir şeyi ve bir işi yapma azmini yaratır. Fakat insanın bu işte etkili
olmayıp, kesbî olan bir payı vardır. Kesb, insan kudretinin işle, sebep-
eser münasebeti olmaksızın, ilişkisidir. Bir atasözü vardır: "Eş'arı'nın
kesbinden daha ince".

Mâtürîdî: Dış fiiller ve meyl, sâik ve irâde hep Allah'ın eseridir;
insan kudretinin iki mümkün fiilden birine yönelmesi kesbdir ve Allah'ın
eseri değildir. Bu azim var olunca Allah fiili yaratır.

Gerçek Ayrılıklar:

8. Allah iyi bir insanı cezalandırabilir mi? Her ikisinin de görüşü-
ne göre, vahiy bunun imkansızlığını ortaya koyar; Eş'arı'ye göre, akıl
onun imkansızlığını kanıtlamaz. Mâtürîdî ise aksi tezi savunur.

9. Allah'ı bilmek akılları, yoksa nakille mi zorunlu kılmır? Eş-
arı vahiyle cevabını verir; çünkü Allah'ın va'di ve va'di nakli delillerdir.
Mâtürîdî ise akılla cevabını verir; akıl zorunluğun (*vucûb*) bilinmesini
sağlayan âlet olduğu için zorunluğu yaratmaz.

10. Fiil sıfatları sonradan olma mıdır (hâdis midir), yoksa kadim
midir (öncesiz midir?) Eş'arı, sonradan değildir; Mâtürîdî ise kadimdir,
der.

11. Allah'ta bulunan kelâm işitilebilir mi? Eş'arı, evet; Mâtürîdî
ise bir tereddütten sonra, hayır, dedi.⁸⁸⁸

12. Allah insandan gücünün dışındaki bir şeyi isteyebilir mi? Eş-
arı, evet; Mâtürîdî ise, hayır, dedi.

13. Peygamberler günahsız masum mudur? Eş'arı'ye göre, onlar
dikkatsizlikten doğan küçük günahlar işleyebilirler;⁸⁸⁹ Mâtürîdî'ye göre,
onlar günahsız masumdur.

Mâtürîdî'nin akîdesi hakkında bir kaç husus daha derlenebilir: *İs-*
met (koruma) zorlama (*icbâr*) değildir; o, insanın doğru olanı yapmasına,

887. Spitta burada yanılmaktadır. Bak., W. Spitta, *Zur Geschichte des Abo'el-Hosan al-Asch'ari*, Leipzig 1876.

888. Taftazânî, *adı geçen eser*, s. 84.

889. Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 210; davetten sonra peygamberler günahsızdır.

kötü olandan kaçınmasına yardım ederse de, seçme gücünü icrâ eden denemeyi ortadan kaldırmaz.⁸⁹⁰ İctihat yapan kimse hata yapabilir.⁸⁹¹ Hz. Mûsâ, Allah'ın kelâmını temsil eden bir ses işitti.⁸⁹² Akıl değil, vahiy Allah'ın görülebileceğini söyler.⁸⁹³ Mâtürîdî mezhebi, onun fikirlerinin sadece bir yankısı değildi; Semerkand ve Buhara bazan birbirlerinden ayrılan düşünce merkezleri idi.

Allah

Allah bilgi ile bilir, fakat yaratma ile yaratmaz.⁸⁹⁴ Bazıları tekvînin (yaratmanın) kadîm bir sıfat olduğunu ileri sürdü.⁸⁹⁵

Akıl

Semerkandlılara göre, Allah doğruyu ve yanlış oldukları gibi yarattı; akıl ise onları sadece idrak eder.⁸⁹⁶ Akıl, açık ve seçik düşüncenin bir âletidir, yoksa bir eser meydana getiren sebep değildir; akıl, Allah'ın ekseriya bir öncekini takip etmesini sağladığı eseri gösterir. Bazılarına göre, akıl ancak vahiy geldikten sonra etkilidir.⁸⁹⁷

Din

Semerkandlılara göre, iman yaratılmış olduğu halde, Buharahlılara göre, yaratılmamıştır.⁸⁹⁸ Semerkandlılara göre, iman hiçbir peygamber gelmeden aklın yüklediği bir ödevdir; Buharahlılar Eş'arî'nin görüşüne katılır.⁸⁹⁹ Akıl insanın, Allah'ın olmayacağını bildiği şeyi yapmakla yükümlü olabileceğini kabul eder; bu Allah'ın olmayacağını bildiği şey de olur.⁹⁰⁰ Bazıları ise peygamber göndermenin lüzumunu kabul ettiler.⁹⁰¹ Peygamberler küçük günahlar işlerler ki, kendilerinin şefaatine ihtiyacı olanların durumunu anlayabilsinler.⁹⁰² Onlar, Allah'ın gizlediği şeyin

890. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 59; Taftézânî, *adı geçen eser*, s. 145.

891. Taftézânî, *adı geçen eser*, s. 151.

892. Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, s. 76.

893. er-Râzî, *Erba'in*, s. 198.

894. Ebû Hanîfe, *el-Fıkh el-Ekber*, s. 22.

895. er-Râzî, *Muhassal*, s. 135.

896. Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, s. 158.

897. *Aynı eser*, s. 154.

898. *Aynı eser* ss. 2, 48.

899. *Aynı eser*, s. 166.

900. *Aynı eser*, s. 157.

901. *Aynı eser*, s. 181.

902. Ebû Hanîfe, *el-Fıkh el-Ekber*, s. 26.

bilgisi dışında, vahiysiz bilgi elde edebilirler.⁹⁰³ Onlar, Cebrailden daha üstün, meleklerden daha inançlı ve hurilerden daha kadındır, çünkü insanlar iyi amelleri dolayısıyla mükafatlandırıldıkları halde, melekler mükafatlandırılmazlar.⁹⁰⁴ Vahiyle vaad edilen nimetler sırf ihsandır.⁹⁰⁵ İnsanlar için en iyinin yapılması, rızk'ın sağlanması ve hastalar için telâfi (ta'viz) Allah'ın üzerine vâcip değildir, çünkü zıtlar hikmete aykırı değildir.⁹⁰⁶ Küfrün bağışlanması ise hikmete aykırıdır.⁹⁰⁷ Müteşâbih âyetler, anlamları bu âlemde bilinmeyenlerdir.⁹⁰⁸ Bazıları, ruhun bedene kabir azabı için dönmesi hususunda tereddüt ettiler.⁹⁰⁹ Kıyamette evcil bir hayvanın veya bir zimmînin suçlaması müslümanunkinden daha ciddidir.⁹¹⁰

Eş'arî mezhebinde diğer bir büyük isim Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, (? Tîb) el-Bâkillânî (403 / 1013)'dir. Bâkillânî Bağdat'a yerleşti. Bir ara Eş'arî'nin öğrencisi oldu. Onun hakkında söylenen hikayeler gösteriyor ki, iyi bir zekası vardı. İstanbul'a elçi olarak gönderildi ve orada eğilerek geçmek zorunda kaldığı çok alçak bir kapıdan imparatorun huzuruna kabul edildi; imparatorun önünde eğilmiş görünmekten kaçınmak için bu kapıdan arkası dönük olarak girdi. Bir başka zaman Şi'a reislerinden İbn el-Mu'allim onu gelirken gördü ve dedi ki: "*Şeytan sana uğradı*". El-Bâkillânî yanına oturarak şunları nakletti: "*Biz şeytanları kâfirlere gönderdik*" (Kur'ân, *Meryem*, XIX, 83).

El-Bâkillânî, kelimelerin dinî kullanımda özel bir anlama büründüğünü, fakat bu yeni anlamın asıl anlamı ortadan kaldırmadığını gördü.⁹¹¹ Yine ona göre, eğer dinî hakikat lehindeki deliller yanlışsa, o hakikatın kendisi de yanlıştır, dolayısıyla akîdesinin felsefî temeline her hücum, imana yapılan bir hücumdu.⁹¹² Dinin zâhirine titizlikle bağlandı ve çok sayıda eser yazdı. Bununla birlikte sadece bir kaç eser bize kadar ulaştı.

903. Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, s. 202.

904. *Aynı eser*, s. 183.

905. *Aynı eser*, s. 155.

906. *Aynı eser*, ss. 155, 181.

907. *Aynı eser*, ss. 177, 216.

908. *Aynı eser*, s. 35.

909. *Aynı eser*, s. 232.

910. *Aynı eser*, s. 185.

911. es-Sekûnî, *Temyiz*, var.: 7 a.

912. İbn Haldûn, *Mukaddime*, c. III, s. 114.

Allah

Allah'ın varlığı türde âlemin varlığından farklı değildir.⁹¹³ Allah'ın bilgisi insaninkiyile aynı türdendir.⁹¹⁴ O, zatıyla bâkîdir, bekâ sıfatıyla değil; bu bekâ başka hiçbir şeye bağlı olmayan Allah'ın varlığının sürekliliğidir ve zatına ilave olmayıp, nefsi bir sıfattır.⁹¹⁵ İnsanın, kendi mahiyetini bilip bilemeyeceği kesin değildir.⁹¹⁶ Bir tereddütten sonra el-Bâkillânî, hal görüşünü kabul etti, fakat bu, onun sistemi ile çatıştı; hallere Allah'ta var olan ma'nâlar adını verdi. Diğer halleri (sıfatları) zorunlu kılan bir hal vardır.⁹¹⁷ Sıfatlar birbirinden farklıdır; daima Allah'la birlikte ve O'ndan başka olan 15 tane sıfat vardır;⁹¹⁸ O'nun bilgisini bilmesi bilgidir,⁹¹⁷ başka deyişle, Allah'ta bilenle bilinen ikiliği yoktur. O'nun yüzü varlığıdır, elleri subûti bir sıfattır ve Allah'ın zatına ilave edilmiştir.⁹²⁰ O'nun sadece bir ismi vardır; sıfatlar *tesmiyeler* (isimlendirmeler) olarak kullanılabilir ve O'nun sıfatlarından birini gösteren herhangi bir kelime, küçültücü olmadıkça, O'na isim olabilir. Burada vahye ihtiyaç yoktur.⁹²¹ Allah tek yaratandır ve bundan ötürü tek sebeptir; yaptığından başkasını yapamaz.⁹²² İbn Hazm'ın belirttiğine göre, el-Bâkillânî, Allah'ın küfrü irâde edip yaratmasının, ondan hoşnut olmasından farklı olduğunu anlayamadı.⁹²³ Akıl ve vahyin bize bildirdiğine göre, Allah görülebilir.⁹²⁴

Akıl

Bilgi bir şeyin olduğu gibi kavranmasıdır (*ma'rifet*).⁹²⁵ Bilginin her zamanki tasnifi kabul edildi. Akıl, zarurî⁹²⁶ bilginin bir bölümüdür, çünkü *nazar* (istidlâl) bir miktar bilgi olmaksızın mümkün değildir. Üç türlü dinî hüküm vardır:

913. İcî, *adı geçen eser*, s. 90. Eş'arî farklı düşünce dedir.

914. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. II, s. 136.

915. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, ss. 66 vd.; Bağdadât, *Usûl*, s. 109; İcî, *adı geçen eser*, s. 72.

916. İcî, *adı geçen eser*, s. 105.

917. Şehrestânî, *el-Milel*, s. 67; *Nihâyet el-İkdâm*, s. 131.

918. Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 79; İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV., s. 207; kar., IV, 216.

919. İcî, *adı geçen eser*, s. 54.

920. *Aynı eser*, s. 75.

921. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. II, s. 151; IV, s. 214; İcî, *adı geçen eser*, s. 161.

922. İbn Hazm., *el-Fisal*, c. IV, s. 223.

923. *Aynı eser*, c. IV, s. 220.

924. İcî, *adı geçen eser*, s. 83.

925. Tahânevî, *adı geçen eser*, s. 1057.

926. Subkî, *adı geçen eser*, s. II, s. 42.

1. Akıl delille bilinen; sözgelisi, âlemin sonradan olması ve bir yaratıcısının bulunması; O'nun akılla istidlâl edilen kudret, irâde ve bilgisi; peygamberlerin O'nun elçileri olması.

2. Nakille bilinen: Farz, haram ve mübah filler hakkındaki kânunlar.

3. Hem akılla hem de naklille bilinen: Allah'ın akılla istidlâl edilmeyen sıfatlar, yani işitme, görme, kelâm ve günahkârlara mağfîret kudreti. Bunlar için ana dayanak, akıl tənıklığı zayıf olduğu için, nakildir.⁹²⁷

Zarurî bilgi yükümlülükle bağdaşamaz.⁹²⁸ İyi ve kötünün bilgisi zarurî değildir, çünkü böyle olsaydı, herkes aynı fikirde birleşirdi, fakat herkes aynı görüşte değildir.⁹²⁸ Bilgi zarurî olarak nazara (*istidlâl*) bağlıdır, fakat o, bilgiye neden olmaz.⁹³⁰ Şüpheli her zaman nazara (*istidlâl*) tekaddüm etmez.⁹³¹ Bir tek bilme fiili birbirine bağlı iki bilineni idrak edebilir.⁹³²

Tabiat

El-Bâkillânî cevher-i ferd (*atom*) nazariyesini kabul etti. Şeylerin devam etmek için bekâya ihtiyacı yoktur; bu, varlığın hem Allah'ta hem de başka şeylerde aynı olduğu hususundan çıkarılmıştır. Varlıkları sürekli olmayan hâdisler olarak arazlar, fenâyaya muhtaç olmaksızın ikinci zaman biriminde yok olurlar; cevherler, oluşların (*kevnlere*) onlardan kaldırılmasıyla yok olur ve böylece varlık artık onlar için ne bir mekanda ne de ona benzer bir şeyde mümkün değildir. Bir zaman el-Bâkillânî, Yaratıcının doğrudan doğruya fiiliyle cevherleri yarattığına inandı.⁹³³

İbn Hazm'ın ileri sürdüğüne göre, bu yok oluşun fâili yoktur, çünkü Allah onu yaratmaz; böyle bir şeyi söylemek küfürdür.⁹³⁴ Bu fikir bir başka şekilde de ifade edilir; Allah bir şeyi yok etmek istediği zaman, oluşları (*kevnlere*) ondan alıkoyar.⁹³⁵ Şeyler sadece bir zaman birimi için var olur ve sürekli olarak yeniden yaratılır. Allah tek sebep olduğu için

927. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 35; kar., Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 237.

928. Bâkillânî, *I'câz el-Kur'ân*, Kahire 1315/1897, s. 6.

929. Yâfi'i, *Merhem.*, s. 124.

930. er-Râzî, *Muhassal.*, s. 29.

931. Aynı eser, s. 26.

932. Aynı eser, s. 70.

933. Aynı eser, s. 98.

934. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 222.

935. Bağdâdî, *Usûl.*, ss. 45, 67, 321.

tabiat düzeni yoktur; görünüşte bir düzen olması sadece Allah'ın âdetidir; Allah'ın bu biçimde davranması gerekmez. Bekâ ve fenâ *ma'nâ* değildir.⁹³⁶ Arazlar ancak zuhûr ettiklerinde (karş., Dirâr) var olurlar, dolayısıyla ateşte sıcaklık, insanda kan yoktur.⁹³⁷ Tek başına var olmayan her sıfat bir haldir, ister hayat onun için zorunlu olsun ister olmasın. Sözcüğü, mekân işgal etmenin hükmü hayatı gerektirmez.

İnsan

Ruh bir arazdır, hayattır, nefsten başka bir şeydir; bu hayat, bedenin en küçük cüzlerinden birinde yerleşmiştir.⁹³⁸ Altı duyu vardır; altıncısı haz veya elemin idrakidir.⁹³⁹ İnsanın fiillerini yalnız Allah yaratır, insan ise ona hususiyetini verir; böylece Allah rukû ve secde fiillerini yaratır, insan ise onları namaz haine sokar.⁹⁴⁰ İnsanın, fiilleriyle ilişkisi vardır, şu anlamda ki, insan onlara bir hususiyet kazandırır, ve böylece onlar ecir müstehak olurlar. İhtiyârî fiillerin mecburî (*zorakî*) fiillerden farklı olduğu hissedilir; bunun nedeni, insanın kudretinin, bilgisiyle olduğu tarzda fiilleriyle ilişkisi olmamasıdır.⁹⁴¹ Acz, ancak kudretin var olabileceğinin tasavvur edildiği yerde bulunabilir; dolayısıyla insanın, beşer faaliyetinin dışında kalan bir şeyi yapma kudretinin olmadığını söylemek yanlıştır.⁹⁴² Allah insana, daha önce zıddını yapıyor diye yapamayacağı bir şeyi yapmasını söylediğinde, gücünün ötesinde ödevler yüklemektedir; nitekim bir kâfir, küfrü imanın zıddı olduğu için, "*inan*" emrine itaat edemez.⁹⁴³

Din

El-Bâkillânî'nin iman görüşü Eş'arî'ninki ile aynıdır, ve şehâdete "*eğer Allah dilerse*" sözlerini eklemeye gerek yoktur.⁹⁴⁴ Bir günahattan tövbe, ancak günahkâr hepsinden tövbe ederse, kabul edilir.⁹⁴⁵ İnsan

936. *Aynı eser*, s. 90, 109.

937. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 21b; V, 62.

938. *Aynı eser*, c. V, ss. 74, 77.

939. *er-Râzi, Muhassal*, s. 76.

940. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 27; İcî, *adı geçen eser*, s. 106; Şehrestânî, *el-Milel.*, s.s. 69 vd.; *Nihâyet el-İkdâm*, ss. 73-76.

941. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 30.

942. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. V, s. 11; Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 178.

943. İbn Teymiyye, *Minhâc es-Sünne*, c. II, s. 15.

944. İcî, *adı geçen eser*, s. 275; Bağdâdî, *Usûl.*, s. 253.

945. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. III, s. 243.

günahı her hatırladığında tövbe etmelidir; yoksa o, bir başka günah daha olur.⁹⁴⁶ Büyük günahlardan kaçınma, küçüklerin affını sağlamaz.⁹⁴⁷

Nefsin hareketi, onun yeşil kuşlarda olması, kabre tekrar dönmesi, hakkında bütün söylenenler, ölü kimsenin bir cüzüyle ilgilidir; Allah insanın yeni hayatı için yeni bir beden yaratacaktır.⁹⁴⁸ O, kâfirlere dinî değil, dünyevî nimet ihsan eder.⁹⁴⁹ Tebliğin tahrifi dışında, peygamber günah işleyebilir, hatta büyük günah işleyebilir ve peygamber, tebliği bildirirken dikkatsiz de olabilir, fakat vahiy gösteriyor ki, o, böyle şeyler yapmaz.⁹⁵⁰ Akıl onun, görevlendirilmeden önce kâfir olabileceğini kabul eder, fakat bu asla olmamıştır.⁹⁵¹ Melekler peygamberlerden üstündür.⁹⁵² Hz. Muhammed'den sonra yaşayan bazıları ondan daha üstündür.⁹⁵³ Mucize, insanın peygamber olduğunun açık bir delili değildir, çünkü Allah, bir yalancıda olmasa bile, bir velîde veya büyücüde de mucize gösterebilir.⁹⁵⁴ Ancak müsabakaya davettir ki, peygamberin mucizesini, büyüçülerinkinden ayırır.⁹⁵⁵ Vefiler, kendilerini yüceltmek amacıyla olmadıkça, mucize gösterebilirler.⁹⁵⁶ El-Bâkillânî, peygamberin gelecekteki bir mucizeyi, vuku bulacak olsa bile, kendi görevinin bir delili yapması suretiyle insanlara bir şerî'at yükleyebileceğini kabul etmez.⁹⁵⁷ Mucize olmayan iki fiil, mucize teşkil etmek üzere, biraraya gelmez.⁹⁵⁸

Cennet önceden yaratılmıştır, çünkü Âdem oradan kovuldu.⁹⁵⁹

Hz. Mûsâ Allah'ın sesini işitti; çoğunlukla yalnız Kur'ân okuyanın sesi işitilir.⁹⁶⁰ Allah'ın kelâmı kadîm bir sıfattır; dille okunur, kalplerde

946. Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 229 vd.

947. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV, s. 219.

948. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV, s. 216; V, ss. 74, 77.

949. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 11; İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV, s. 222; Bu, Eş'arî'ye karşı Mâtürîdî ile kısmi bir ittifaktır. ez-Zebîdî, *İthâf es-Sâde*, c. II, s. 9.

950. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 58; İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV, 222, 224; İcî, *adı geçen eser*, s. 218 vd.

951. Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, s. 196.

952. İcî, *adı geçen eser*, s. 238; Mu'tezilî akîde.

953. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV, s. 27. es-Sünnânî tarafından rivâyet edilir, İbn Hazm tarafından reddedilir.

954. İcî, *adı geçen eser*, s. 182; İbn Hazm, *el-Fisal*, c. V, 2, 11.

955. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV, s. 214; V, 2; farkh, İcî, *adı geçen eser*, s. 177.

956. İcî, *adı geçen eser*, s. 193.

957. Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 183.

958. İcî, *adı geçen eser*, s. 202.

959. es-Sekûnî, *Temyiz*, var.: 124a.

960. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 44.

zikredilir, fakat , insanın Allah'ı bilmesi gibi, onlarda bulunmaz. Kur'ân'ın okunması ve insanın onu bilmesi yaratılmıştır; okunan ve bilinen şeyler kadîmdir, çünkü dünyadaki Kur'ân kadîm olanın bir naklidir.⁹⁶¹ Âyetlerin bölümü ve sûrelerin tanzimi insanların eseridir.⁹⁶²

Bir sûreden azı mucize değildir.⁹⁶³ Onun mucizevî hususiyeti harikâlâde terkinde ve üstün belâgat derecesinde yatar.⁹⁶⁴ Allah'ın terkip edebileceği Kur'ân'ın üstünlüğünün bir sınırı vardır.⁹⁶⁵

Kâbir azabı haktır. Eğer bir kimse idam edilmiş ve cesedi halka teşhir edilmişse, hayata döndürülüp, insanların haberi olmaksızın melekler tarafından sorguya çekilebilir.⁹⁶⁶ İmam, zamanının en üstün kişisi olmalıdır; el-Bâkillânî, imamın 11 vasfını saymış⁹⁶⁷ ve Hz. Ali'yi Osman'la aynı dereceye koymaya meyletmıştır.⁹⁶⁸

Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhîm el-Kalânîsi, el-Bâkillânî ve İbn Fûrek'in çağdaşı idi.⁹⁶⁹ Onun kelâmı, Şehrestânî'nin işaret ettiği üzere, İbn Küllâb'ınkine pek benzemektedir.

Allah

Allah arş üzerinde, fakat ona dokunmamaktadır ve cisim değildir.⁹⁷⁰ O, kendisindeki bir ma'nâ olan kâdemle kadîmdir.⁹⁷¹ O'nun sıfatlarının başlangıcı yoktur (*ezelî*), fakat kadîm değildir ve onlara bâkî denemez, çünkü bekâ onlarda bulunamaz.⁹⁷² O'nun iki eli bir tek sıfattır.⁹⁷³ Her ne zatı bakımından var olursa, görülebilir, dolayısıyla Allah görülebilir.⁹⁷⁴ Allah'ın nefsî kelâmı kadîmdir, fakat ancak ezelde bu adı alır. Ezelde kelâm emir değil sözdür, çünkü bunlar sonradan değildir (*hâdistir*); daha sonra bir ma'nâ ile değil, zatıyla söz (*beyân*) ve emir oldular, çünkü kelâm bir sıfattır ve dolayısıyla hiçbir ma'nâ onda bulunamaz.⁹⁷⁵

961. Aynı eser, s.s. 47 vd.; İbn Hazm, *el-Fisâl*, c. IV, s. 211.

962. İbn Hazm, *el-Fisâl*, c. IV, s. 211.

963. Aynı eser, c. IV, s. 220.

964. İcî, *adı geçen eser*, s. 200.

965. İbn Hazm, *el-Fisâl*, c. IV, s. 221.

966. İcî, *adı geçen eser*, s. 272.

967. İbn Hazm, *el-Fisâl*, c. IV, ss. 110, 166.

968. Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, s. 280.

969. ez-Zebidî, *İthâf es-Sâde*, c. II, s. 6.

970. Bağdâdî, *Usûl*, s. 113.

971. Aynı eser, s. 89; ez-Zebidî, *İthâf es-Sâde*, s. II, s. 21.

972. Bağdâdî, *Usûl*, s. 90.

973. Aynı eser, s. 111.

974. Aynı eser, s. 97.

975. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 50; Sukbî, *adı geçen eser*, c. II, s. 51.

Akıl

Akıldan kaynaklanan bilgi, rütbe bakımından duyulardan elde edilenlerden daha yüksektir.⁹⁷⁶ Akıllı bir insan akılla elde edilebilecek bilgiyi bilmelidir.⁹⁷⁷ Hakikata inanan, fakat onu ispat edemeyen ve imanına zarar verecek hiçbir şüpheye düşmeyen kimse mü'mindir.⁹⁷⁸

Tabiat

Bir cismin bekâsı cisimden başka bir şeydir ve onda bulunur; dolayısıyla cisim yenilenebilir, fakat kendisinde hiçbir şeyin bulunmadığı araz ise yenilenemez. Yokluk, Allah'ın yokedilen cisimde (veya cevher-i ferddede) yarattığı arazdır; cisim onunla yokluk (*fenâ*) geldikten sonra ikinci zaman anında yok olur.⁹⁷⁹ Sükûn bir mekanda bulunmanın, müteakip iki halidir; hareket ise biri bir mekanda diğeri de diğesinde olan, varlığın müteakip iki halidir (*kevndir*).⁹⁸⁰ Ağırılık ağır olan şeyden farklı bir arazdır.⁹⁸¹ Kelâm diri olmayanda bulunabilir,⁹⁸² bu, mucizelerden çıkarılan bir sonuç olabilir. Ancak ses veya kelâm işitilebilir.⁹⁸³

Din

El-Kalânîsî, imanın iyi ameller olduğu fikrine meyletti.⁹⁸⁴ Zulm, kısmen de olsa, ancak zulmü yapandadır.⁹⁸⁵ Kur'an'ın müteşâbih âyetleri, yalnız Allah'ın anlamını bildiği âyetlerdir.⁹⁸⁶ Hazır bulunan ümmetin bilginleri, imamı seçerler; belli bir sayı tespit edilmemiştir.⁹⁸⁷ Aynı ülkede daha üstünü olsa da, uygunsuz, daha az erdemlisi imam olabilir. El-Kalânîsî, Hz. Ali ile Osman arasında karar veremedi.⁹⁸⁸

Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek, Gazneli Mahmut tarafından 406 / 1015-1016 yılında ölüm cezasına çarptırıldı; bunun zahiri nedeni, onun Hz. Muhammed'in öldükten sonra peygamber olmadığı

976. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 10.

976. *Aynı eser*, s. 256.

978. *Aynı eser*, s. 254.

979. *Aynı eser*, ss. 45 v.b.

980. *Aynı eser*, s. 40; kar., Bağdâdî, *el-Fark.*, s. 144.

981. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 46.

982. *Aynı eser*, s. 29.

983. *Aynı eser*, s. 97.

984. Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 225.

985. Bağdâdî, *Usûl.*, s. 132.

986. *Aynı eser*, s. 222.

987. *Aynı eser*, s. 281.

988. *Aynı eser*, ss. 293, 304.

ğını söylemesiydi. Bu, ancak ruhun (nefsin) sadece bir zaman anı bâkî olan bir araz olduğu görüşünden hasımlarının çıkardığı bir sonuç olabilir. Bunun aksi olan şu görüş de ona atfedilir: Hz. Muhammed, kabrinde hayatta ve daima peygamberdir.⁹⁸⁹ Şu görüşleri dikkate değer:

Allah'ın sadece bir ismi, fakat bir çok tesmiyeleri vardır;⁹⁹⁰ İlahî sıfatlar beşerî niteliklere benzer.⁹⁹¹ İnsanın ilk ödevi, nazarî bilgiyi aramaktır;⁹⁹² bilgi, fiili mümkün kılan şey şeklinde tarif edilir.⁹⁹³ Nefs bedene soğuk olarak girdikten sonra sıcak olarak çıkan nefestir.⁹⁹⁴ Peygamber, peygamberlik görevinden önce bir kâfir olabilir⁹⁹⁵ ve kadınları öldürmek ve çocuklarla ilişki gibi küçük günahlar işleyebilir.⁹⁹⁶ Tehlike anında peygamber ve vefiler, hiçbir günah mevcut olmadığı halde, tövbe-kârane sözler kullanmışlardır.⁹⁹⁷

İmkansız yapması için insana teklifi yüklenmez. Eğer yüklenseydi, bu, Allah mutlak râb olduğu için olurdu; o zaman bile, amaç teklifi yerine getirmek değil, insanın çaresizliğini ortaya koymaktır.⁹⁹⁸ Kur'an okurken iki ses işitilir: a) Okuyucunun, b) Allah'ın.⁹⁹⁹

Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İsfera'îni (419/1027), Abd el-Cabbâr'ın çağdaşı idi. Bu şahıs ona şu soruyu sordu: Eğer Allah beni nidayete erdirmeyip yok olmaya mahkûm etseydi, bana iyilik mi kötülük mü yapmış olurdu? El-İsfera'îni şöyle cevap verdi: Eğer sana ait olanı alkoyarsa, zulmetmiş olur; Kendisine ait olanı alkoyarsa, Allah dilediğine rahmetini gösterir.¹⁰⁰⁰ Öğretisinin özellikleri şunlardır:

Allah

Allah'ın Kendine en özgü sıfatı, O'nu başkalarından ayırdeden bir varlık halidir.¹⁰⁰¹ O'nun Kendisini mekandan bağımsız kılan bir sıfatı vardır.¹⁰⁰² O'nun kelâmı işitilmez.¹⁰⁰³

989. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 14.

990. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 214.

991. *Aynı eser*, c. IV, s. 209.

992. Demîrî, *Hayât el-Hayâvân*, c. I, s. 193.

993. İcî, *adı geçen eser*, ss. 1, 73.

994. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 215.

995. er-Râzî, *Muhassal.*, s. 160.

996. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 224.

997. Yâfi'î, *Merhem.*, s. 226.

998. *Aynı eser*, s. 98.

999. el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 44.

1000. Subkî, *adı geçen eser*, c. III, s. 114.

1001. Şehrestânî, *el-Mîl.*, s. 72.

1002. er-Râzî, *Muhassal.*, s. 136.

1003. Taftézânî, *adı geçen eser*, s. 84 (kar., Mâturidî).

Akıl

İnsanın ilk ödevi akıl yürütmektir (*nazardır*) ve bunu kullanmak şüphe ile bağdaşmaz.¹⁰⁰⁴

Din

Velîler mucize göstermezler (Mu'tezilenin görüşü).¹⁰⁰⁵ İnsanın şükürü Allah'ın iyiliğine erişemez, dolayısıyla bu, ödevini yaptığını düşünen biri için incitici olabilir; Allah'a layık olduğu biçimde şükrettiğini zannetmek küfürdür. İnsanın Kur'an'a benzer bir şeyi yapmaya gücü vardır, fakat Allah, onu böyle bir şeyi yapmaktan alıkoymuştur.¹⁰⁰⁶ Peygamberler dikkatsizlik sonucu yalan söyleyemezler.¹⁰⁰⁷

Ebû'l-Me'âlî Abd el-Melik el-Cüveynî, İmâm el-Harameyn (478/1085) Eş'arî mezhebine mensuptu. Zulmden kaçarak kutsal şehirlere sığındığı için İmâm el-Harameyn adını aldı. Kendisi için Nişabur'da bir medrese inşa ettiren Nizâm el-Mülk onu geri çağırdı. Nakledildiğine göre, dedi ki: "Kelâm çalışmayın; kelâmın bana ne getireceğini bilseydim, asla onunla meşgul olmazdım", fakat es-Subkî bu rivâyeti reddetmektedir. Allah'ın sadece küllîleri (tümelleri) bildiği de ayrıca nakledilmektedir; bu, bir Hanbelî yalanı olarak reddedildi. Bu yalan, onun şu sözlerinin anlaşılış biçimine dayanmakta idi: Allah, aslında belirsiz olan sonsuzun ayrıntılı bir bilgisine sahip olamaz. Cüveynî, Nişabur'un yaşlı kadınlarının sade imanı ile ölüyor, dedi. Madde ve sûret görüşünün cevher ve arazlar görüşünü ifade etmenin sadece bir başka şekli olduğunu sandı. Onun *İrşâd* adlı eseri, onun karışık düşüncesinin bir kaç örneğini vermektedir.¹⁰⁰⁸

Allah

Hâdisler âlemi var olmadan önce, Yaratan, varlık ve sıfatlarında tekti; O'ndan başka hiçbir şey yoktu; Allah bir mekan veya yön (cihet) işgal etmez, hâdisler için bir mahal olmadığı gibi, mahalle de ihtiyacı yoktur. O, zatı dolayısıyla (*li-nefsihi*) bâkîdir. O'nun bekâsı O'ndaki bir ma'nâ tarafından hasıl edilen bir sıfat değildir; o, zatî bir sıfattır, zatına aittir, ona sonradan ilave edilmemiştir. (İlk kelâmcular onu, zata ilave edilmiş olarak gördüler). Allah, tek fâildir; O'nun kudreti dahilinde

1004. er-Râzî, *Muhassal*, ss. 26, 28.

1005. İcî, *adı geçen eser*, s. 243; Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 390.

1006. İcî, *adı geçen eser*, s. 200.

1007. Tahânevî, *adı geçen eser*, s. 1048.

1008. Cüveynî maddesi, Subkî, *adı geçen eser*, c. III.

olan şeyler sonsuzdur. Bununla birlikte, bundan onun her şeyi yaptığı sonucu çıkmaz; amaç, O'nun fiilinin sâiki değildir. O, düşüncesini değiştirmez. İyi kötü her şeyi irâde eden O'dur; Neyi irâde ederse o olur; irâde etmediği şey ise olmaz. O'nun emri irâdesiyle aynı değildir, çünkü O, irâde etmediğini emreder, emretmediğini de irâde eder. Olmayacağını bildiği şey olmaz. Doğrusu, O, ne sevebilir (*vedûd*) ne de sevilebilir (*mev-dûd*). O, bütün idraklere sahip olduğu halde, idrak edilmez.¹⁰⁰⁹

Varlık bir sıfat değildir, çünkü o zattır ve zata hiçbir şey ilave etmez. Allah'ın isimleri O'nun sıfatlarıdır, bunlar akılla değil, vahiyle bilinir ve insanlar akılyürütme (*nazar, istidlât*) yoluyla O'na isimler veremezler. Sıfatlar şu şekilde sınıflandırılabilir:

1. Nefsî sıfatlar: Bunlardan her biri zatla birlikte var olur ve bir sebebe (*illete*) bağlı değildir. Bunlar olumludur (*subûtî*).
2. Ma'nevî sıfatlar: Bunlar Allah'ta bulunan bir sebebe bağlıdır.
3. Sâbit sıfatlar: Bunlar eller, gözler ve yüzdür. Bir başka yerde Allah'ın yüzünün O'nun varlığı anlamına geldiği ileri sürülür.

Zatla birlikte düşünülen sıfat bir ikilik meydana getirir. Vahiy göstermektedir ki, sıfatlar zata ilavedir ve birbirinden ayrıdır; sözgelışı, bilgi kudret değildir. Her sıfat birdir, sözgelışı, bilgi birdir ve bilinen şeylerin çoğalmasıyla çoğalmaz; bu, akılla değil vahiyle bilinir. İrâde gerçektir; Allah'ın hâdislere benzememesi nefsi bir sıfattır. İmâm el-Harameyn, bilginin Allah'ın zatı olduğu fikrine meyletti.

Önce el-Cüveynî, Ebû Hâşim'inki gibi bir haller görüşü ortaya attı ise de, hal sıfatlarının Allah'la birleşmesini sağlayan bir halden söz etmez. Daha sonra bu görüşü bıraktı.¹⁰¹⁰

Allah, başlangıcı olmayan ezeli bir kelâmıla mütetekellimdir. Bu kelâm O'nda bulunan sözdür (*kavl*), nefsi bir sözdür, kelimeler ya da sesler değildir. Kelâm birdir, fakat her kelâm sûretinde görünür; o, emirdir, nehiydir (yasaktır), veya haberdir. Kendisi hâdis olmadığı halde, hâdislerle ilgilidir.

Akl

Yetişkin bir insanın ilk ödevi, âlemin ezeli olmadığı ve dolayısıyla bir yaratıcıya muhtaç olduğunu bildiren doğru akılyürütmeyi (*sahih nazarı*) amaçlamaktır. Din, inancın akli delillerle desteklenmesi görevini

1009. Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 109.

1010. *Aynı eser*, s. 131.

yüklemektedir. Bilgi bir şeyi olduğu gibi kavramaktır (*ma'rifet*). İnsan bilgisinin üç türü vardır:

1. Zarurî. Buna sahip olmak veya olmamak insanın kudreti dahilinde değildir. Bir ihtiyaç ya da zarurete bağlıdır. Mutevâtir haberle bilinen şey zarurî olarak bilinir. Mutevâtir habere dayanan bilgiden şüphe eden bir kimse, bedihî bilgiden şüphe eden biri gibidir. Âdete aykırı olarak Allah zarurî bilgiyi bir tek kişinin haberine dayandırabilir. İrâdî hareketle titreme (*mecburî hareket*) arasındaki fark zarurî olarak bilinir.

2. Bedihî bilgi. Bu, insanın kudretinde olmadığı gibi, bir zaruret veya ihtiyaca da bağlı değildir. Zarurî bilgi ile bedihî bilgi arasındaki sınır belirsizdir.

3. Kesbî bilgi (Kazanılmış bilgi). Bu, insanın hâdis kudretinin bir sonucudur ve tamamıyla nazara (akilyürütmeye) dayanır.

Zaruret, zaruret sıfatının bir şeyde bulunduğu anlamına gelmez, o, Allah'ın onu emrettiği anlamına gelir.

Sahîh nazar (doğru akilyürütme) beşerî bilgiyi hasil eder, fakat sebebin eseri hasil ettiği gibi değil. Bu ifade şu şekilde açıklanır: Bilgi ve irâde, irâdenin bir fiilinde gereklidir, fakat hiçbirisi de tek başına fiilin yaratıcısı olamaz. Akıl, zarurî bilginin bir miktarıdır.

Aklî deliller olaylara ve inançlara dayanır. İki kısma ayrılır: 1. Kanıtlama gücü zarurî olarak bilinen şeyler; 2. Bu gücü nazarla (akilyürütme) bilinen şeyler. Deliller de şöylece sınıflandırılır: 1. Daima kendisine delil getirilen şeyi gösteren ve başka türlü edemeyen aklî deliller; 2. Sâdik bir habere veya kesin bir emre dayanan deliller.

Vahiy, bütün dinî bilgilerin temelidir; akıl bir âlettir ve tek başına şer'atın hiçbir bölümünü tesis edemez. Vahiy akılla çatışmaz. İnsanın vâcib, sahih ve bâtil gibi akbın uygun gördüğüne ve vahyin tasdik ettiğine inanması gerekir. İnançın iki esası vardır: 1. Nakille değil, akılla idrak edilenler; 2. Akılla değil, nakille idrak edilenler. Her inanç (akîde) esası, Allah kelâmını bilmeye ve onun doğruluğuna inanca dayanır, çünkü naklî bilgi Allah'ın kelâmına dayanmaktadır. Dolayısıyla insanları Allah'ın kelâmını kabule ileten, vahiy olamaz. Vahiyle desteklenmiş akıl diyor ki: Allah görülebilir ve tek yaratıcıdır; O'nun görüleceği sadece vahiyle bilinir.

Mucize, ancak peygamberlik iddiasıyla birleştirildiği zaman bir delildir. Hiç kimse böyle bir mucizeye inanıp, sonra da peygamberliğini

varlığından şüphe etmemiştir; bu gösteriyor ki, bu inanç zaruridir. Dikkate değer bir husus da, bir yerde icmâ delilinin önceye, Kur'ân delilinin ise sonraya konmuş olmasıdır.

Tabiat

Cevher-i ferd (*atom*), var olmadığı zaman bile, yine cevher-i ferd'dir; Varlık, cevher-i ferddeki bir haldir. Zatlar halleriyle ayrılır. *Hudûs* (yaratılma) anında cevher-i ferdin bekâsı yoktur. Hiçbir cevher-i ferd arazsız olamaz, bu nedenle Allah, onlarda arazları yaratmamak suretiyle onları yok eder. Yoketme (*i'dâm*), sırf yokluktur (*adem*), sırf olumsuzluktur ve dolayısıyla hiçbir eser hasil edemez. Arazlar kalıcı (*bâkî*) değildir, bir mahalde birbirlerini takip ederler ve orada sâbit değillerdir; eğer kalıcı (*bâkî*) olsalardı, var olmadan edemezlerdi. İkinci eserler yoktur. İster ilahî ister beşerî olsun, kudret, kudreti yettiği şeye, varlığa çıktığı anda, verilir; yani kudret yokluk ya da zaten var olan bir şey üzerinde iş yapamaz. Cevher-i ferdlar ve arazlar yenilenebilir, bu husus, Kur'ân'da ölümlerin kıyâmı hakkında vahyin bildirdikleriyle ispat edilir; yenilenen şey ise ilk yaratılan şeydir.

İnsan

Hayat, ruhun yaşamasını sağlayan bu arazdır; ruh cisme yayılan ince (*latîf*) cisimlerdir; hayat, bu ilişki devam ettikçe, devam eder. İnsanda yapma gücü ile aynı olan hâdis kudret de bir arazdır ve fiilden önce değildir; o sadece bir tek fiille ilişkilidir, iki zıtlı değil. Cüveynî bir takım kelime oyunlarına da dalar. Acz, beşerî kudretin yandaşıdır, dolayısıyla insan, kendi sahası dışındaki fiillerden âciz değildir, sözcelişi, titreme gibi irâde dışı fiiller. Beşerî kudret varlığın nedeni değildir, zatlar ve onlaram halleri üzerinde bir fiili gerçekleştirir.¹⁰¹¹ İnsanın fiillerinin sevap ve ikap (*ceza*) ile ilişkisi yoktur. *Teklîf*, bir insanın yapabileceğinden daha fazla olabilir. Bir çok şekillere girebilir. Cüveynî diyor ki: Akıl, onun iki zattı birarada bulundurma biçimini alabileceğini kabul eder; bir başka yerde bunun imkansız olduğu belirtilir. Bu teklîf fikri Kur'ân'la ispat edilmiş ve herkesçe kabul edilmiştir. Verilen örnek şudur: Oturan bir kimse ayakta duramaz, çünkü ayakta durma henüz onda yaratılmamıştır.

1011. Buna hemen hemen aykırı ifâdeler de vardır. Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 78. Cüveynî'ye göre, Mu'tezile beşerî kudretin, hepsi aynı cinsten olmayan varlığa hâsıl edebileceğini ileri sürdü.

Din

İman, Allah'a inanma ve O'nun bildirdiklerini doğru olarak kabul etmektir; o, nefsi kelâmdır ve bilgiyi gerektirir.¹⁰¹² Bir kimse "ben mü'minim" diyebilir, fakat ölüm anındaki halinden söz ederken şunu ilave etmelidir: "Allah dilerse". Tövbe günahın terki, ondan dolayı pişmanlık duymak ve ona tekrar yönelmemeye karar vermektir. Ancak insanın artık işleyemeyeceği günahlar bunun dışındadır. Akıl ve vahiy gösteriyor ki, Allah tövbeyi kabule mecbur değildir. Kâfirin dönmesi tövbe değildir; dönme ve tövbe küfür yükünü kaldırır. Allah'a isyan sayılan bütün günahlar büyüktür; bununla birlikte, günahın yine de dereceleri vardır. Allah'ın hidayeti, insanda imanın yaratılmasıdır. (Bu kelimenin Kur'ân'da başka anlamları da vardır). Lûtfla aynı olan tevfiik iyilik yapma gücünün yaratılmasıdır; terk ise kötülük yapma gücünün yaratılmasıdır. Vahiy, bir fiilin fâilini övüyorsa, bu fiil iyidir; iyilik, iyi olduğunun Allah tarafından bildirilmesinin üstünde ve ötesinde bir şey değildir. Kötülük bunun zıddıdır. Sevap, Allah'ın cömertliği, ikap (*ceza*) ise adâletidir. Bunlardan hiçbiri O'nun için zorunlu değildir. Elemler ve hazlar yalnız Allah'tan gelir; onlar iyidir ve liyâkat, telafi (ta'vîz) veya yarar düşüncelerini işin içine sokmak gereksizdir. Rızık insanlara yararı olabilen her şeydir ve şerî'atın haram saydığı şeyleri de içine alır. İnsanın sadece bir eveli vardır; Allah'ın ezelde isâbet edeceğini bildiği şey, ona isâbet eder.

Doğru olanı emretmek bütün müslümanların ödevidir.

Kur'ân'ın mucizesi, belâgatın sıradan Araba yabancı olan bir üslûpla birleşmesinden; eski tarihin haberleri (çünkü Hz. Peygamberin öğreneceği bir kitap yoktu); ve geleceğe ait kehanetlerden ibarettir.

Kabirdeki sorular, Allah'ın bu amaçla canlandırdığı kalbin bölümlerine yöneltilir.

İnsan, Allah seçtiği için peygamber olur; bu, peygamberlik görevinin iyi amellerin bir mükafatı olduğu fikrine karşı yöneltilir. Allah'ı bilmek, hiç kimseyi peygamber yapmaz, çünkü herkes bu bilgiye sahiptir. Peygamber Allah hakkında hata yapmaz, çünkü tebliğini hükümsüz kılacak herhangi bir şey yapamaz ve O'nun doğruluğundan şüpheye düşülmesine neden olamaz. Bu, akılla bilinmez. Muhtemelen onlar küçük günahlar işleyebilirler. Onların çeşitli mertebeleri vardır. Mucizeler peygamber olma iddiasını tasdik eder. Veliler de mucizeler

1012. İmanın zâtı ne artar ne de eksilir; onun gerekleri ise hem artar hem de eksilir. Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, c. II, ss. 41, 43.

gösterebilirler, fakat bunlar peygamberinkilerden farklıdır, çünkü onlar peygamberlik iddiasıyla birlikte bulunmazlar. Büyü akla aykırı değildir ve gerçektir. Fakat onu ancak kötü insanlar yaparlar.

İmam seçilmelidir; yetkili bir kişi bu seçimi yapabilir. Küçük bir ülkede iki imam olamaz. Eğer daha mükemmel olan bir kimsenin görev alması engellenirse, daha az mükemmel olan imam olabilir. İyi bir imam yerinden alınmaz; kötü biri ise ıslah edilebilir; mevkiini tertkedebilir, veya yerinden alınabilir. İmamın içtihat yapabilmesi, kalben müslümanların iyiliğini düşünmesi gerekir; imam bir savaşçı olmalıdır; bilge (*hakîm*) olmalıdır; ceza veremeyecek kadar yumuşak kalpli olmamalıdır; müttaki (dindar) olmalıdır; dürüst olmalıdır; Kureyşli olmalıdır; hür olmalıdır; müslüman olmalıdır; kadın olmamalıdır. Bunların, Bâkillânî'nin gerekli gördüğü 11 vasıf olduğu düşünülebilir. Hz. Osman ve Ali üstünlük bakımından eşittir.¹⁰¹³

1013. Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, s. 279.

IV. BÖLÜM

SON MERHALE

Abd el-Cabbâr b. Ahmed el-Hamedânî (415/1024) kendi zamanında ünlü biri idi ve bu nedenle, öğretilerinden pek az şey kaydedildiği halde, söz konusu edilmeye değer. Sâhib Abbâd, onu himayesine alarak Re'y kadısı tayin etmiştir (367/977). Sâhib ölünce, Abd el-Cabbâr, onun tövbe etmeden öldüğünü ilan etti; bu, çirkin bir nankörlük gösterisi olarak kabul edildi. Abd el-Cabbâr önceleri el-Eş'arî'ye tabi idi, fakat daha sonra Mu'tezilî oldu; Şî'îler arasında belli bir üne ulaştı.¹⁰¹⁵ Kelâmda Ebû Hâşim'i izledi ve böylece kısmen Basra Mu'tezilîlerine uydu. Ebû İshâk el-İsfera'îni ile bir tartışmasında aralarında şu konuşma geçti:

“Yücelik kötülükten ayrı olan O'nadır”.

“Yücelik, kendi ülkesinde sadece dilediği olan O'nadır”.

“Rabbimiz Kendisine isyan edilmesini diler mi?”

“Eğer O, benden hidayetini esirger ve benim helâkımı buyurursa, bana iyilik mi, yoksa kötülük mü yapmış olur?”

“Eğer O, senden sana ait olanı esirgerse, kötülük yapmış olur; senden Kendisine ait olanı esirgerse, rahmeti için dilediğini ayırır”.

Abd el-Cabbâr cevap veremedi.¹⁰¹⁵ Bu tartışma, Gaylân'ın tartışmaya zorlandığı tartışmadan daha fazla sürdü.

Allah

Allah, her şeyden önce, cismin yaratıcısı (*muhdisi*) olarak bilinir. İdrak kabiliyeti, Allah ve insanda bulunan hayatın bir işlevidir. İrâde, kudret ve bilgidен ayrı bir sıfattır; bu sıfat hâdistir ve Allah'ın zatında

1014. *Risâlet el-Gufrân*, s. 156.

1015. Subkî, *adı geçen eser*, c. III, s. 114.

değil, kendi zatında bulunur.¹⁰¹⁶ Allah tarafından yapılan fiiller, O'nun kudreti dâhilinde kahr. Allah, çocuklara elem veremez. Delîl, O'nun isimlerinden biridir.

Akıl

Akıl, zarurî bilginin bir parçasıdır. Bilgi (*ilm*) iki biçimde tanımlanır: a) Bilgi, onun bilinen şeyi olduğu gibi bilmektir şeklinde kabul edilmesi sayesinde, nefsin sükûnuna neden olan bir ma'nâdır. b) Nefsi sükûna kavuşturan bir haldir. Kesbî bilginin zarurî bilgide bir temelinin bulunması gerekir. Özet bilginin bir nesnesi vardır; bir halin bilgisi, zorunlu olarak, özettir. Bilgi ve nazar (aklyürütme) kötü olabilir. Zan ve inanç aynı durumda değildir; şüphe (*şekk*) bir ma'nâdır ve bilginin daha kesin olmasını engellediği takdirde fiiktir. Dikkatsizlik (*sehv*) bilginin yok olmasıdır (*zevâl*); uyku bir sehv şeklidir. Haz ve elem inanç şekilleridir.

Tabiat

Yokluk halinde atom (cevher-i ferd) yine atom; araz yine arazdır, her birinin kendine has ferdiyeti vardır.¹⁰¹⁷ Bir tek atom, görme duyusuyla idrak edilir, kare olmayıp kareye benzer, ve cihete sahip olamaz.¹⁰¹⁸ Her şey birlikte yok edilecektir. Ma'nâlar ezeli değildir. Abd el-Cabbâr arazları yeni bir sınıflamaya tabi tuttu; bir zaddın veya denginin (sözgeşi, ses) yardımı olmaksızın mahallinden çıkarılabilecek şey bâkî değildir; bu şekilde çıkarılamayan ise bâkîdir. Cisim renksiz görülemez. Eser, sebebi olmadan ortaya çıkamaz. Hiçbir hal ikinci bir eser hasil etmez, oysa bir hal, bitişme daha önceden mevcutsa, birleşmeye (*te'lîfe*) sebep olabilir. Yeryüzü bir küre olabilir; vahiy gösteriyor ki, yeryüzü sükûn halindedir, fakat bunun sebebi akılla tam olarak bilinemez.

İnsan

Hayat bireyseldir, ruha muhtaç değildir, ve bir mahalde iki hayat bulunabilir. Arazlar değil, atomlar canlıdır; insanın hayat için gerekli olan bölümü yenilenebilir, hayatın kendisi değil. Ölüm bir ma'nâ değildir. İstek ve nefret, hayatın olmadığı yerde bulunabilir. İrade bâkî değil-

1016. İcâ, adı geçen eser, ss. 59 vd.; el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravzat el-Behiyye*, s. 20. Horten'in (*Die Philosophischen Systeme*) Abd el-Cabbâr'a isnâd ettiği fikirlerden bazılarının Bâkîllâf'ye ait olduğuna işaret edilebilir.

1017. er-Râzî, *Muhassal*, ss. 34, 37.

1018. A. Biram, adı geçen eser, s. 48.

dir. Bir kaç istitâ'at varsa, bunlar uzuvların fiillerinde değil, kalbin fiillerinde ayrı ayrı faaliyet gösterebilir. Zayıflık istitâ'ata zıt bir ma'nâ değildir. Açlık ya da susuzluğun giderilmesi, arzunun kalkmasıdır. Anlam-sız kelimeler kelâm olabilir.

Din

Bir rivâyete göre, iman, vâcib olan amellerdir; diğerine göre ise bütün iyi ameller imanın parçasıdır; bu, Hâricîlerin görüşüdür.¹⁰¹⁹ Kurtuluş hakkında kesinlik yoktur. Akıl gösterdiğine ve vahyin de tasdik ettiğine göre, ecre hak kazanılır. Yine akıl gösteriyor ki, bazı günahlar küçüktür. Doğrulukla yalanın karışımı ve bir çocuğun küfrü yalandır. Allah'ın lûtf ihvan etmesi zorunludur; eşit haz ya da eleme sebep olabileceksa, onun eleme sebep olmasını tercih edebilir.¹⁰²⁰ Abd el-Cabbâr, lûtf-la ödül arasındaki bağlantı hakkında karar veremedi. Cennet ve cehennem henüz yaratılmamıştır.¹⁰²¹ Hz. Ali en üstündü; düşmanları tövbe ettiler, fakat bunun delili mütevâtir bir haber değildir.

Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Alî el-Basrî (436/1044),¹⁰²² Mu'tezileye mensuptu; filozoftu, hoşgörü sahibi idi, Mu'tezileyi şiddetle eleştirdi. Abd el-Cabbâr'ın öğrencisi idi.¹⁰²³ Açıktır ki, sünneğe katılıp kaybolma el-Cübbâ'î'nin zamanında olduğundan daha da fazla mesafe kaydetmişti.

Allah

Allah'ın varlığı, zatı (*mahiyeti*) ile aynıdır; Allah, her şeyden başkadır ve bu başkalık O'nun zatından gelmekte olup, bu zata eklenmiş bir şey değildir.¹⁰²⁴ Bu, el-Eş'arî'nin öğretisi ile aynı idi. Allah'ın diriliği O'nun bilme kabiliyeti ve kudreti olmasıdır; ayrıca bu dirilik Allah'ta bulunan bilgi ve kudretin imkansızlığının inkarını zorunlu kılan zat olarak da tanımlanır; bu, sürekli bir imkandır.¹⁰²⁵ Ebû'l-Hüseyn, ahvâl doktrinini kabul etmedi, fakat sözünü ettiği sıfatlar onlardan ayırdedile-

1019. İcî, *adı geçen eser*, s. 275; Subkî, *adı geçen eser*, sc. I, s. 45; Tahânevî, *adı geçen eser*, s. 96.

1020. el-Ka'bi bunun zıddını ileri sürdü.

1021. İcî, *adı geçen eser*, s. 254.

1022. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Ta'rih Bağdâd*, c. III, s. 100; İbn Hallikân, *Vefeyât el-A'yân*, Kahire 1275/1858.

1023. İcî, *adı geçen eser*, s. 290; Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 221; Fahr ed-Dîn er-Râzî, *İ'tikâdât Fırak el-Müslimîn ve 'l-Müşrikîn*, neşr.: A. S. en-Neşâr, Kahire 1356/1938, s. 45.

1024. İcî, *adı geçen eser*, s. 12; Tahânevî, *adı geçen eser*, s. 1460.

1025. İcî, *adı geçen eser* s. 56; er-Râzî, *Muhassal*, s. 121.

mezler.¹⁰²⁶ O, bütün sıfatları kudret ve bilgiye ya da yalnızca bilgiye indirme eğiliminde idi.¹⁰²⁷ Allah'ın irâdesi bir fiildeki kazancın bilgisidir; Allah, bir şeyi irâde edip emretmeyebilir.¹⁰²⁸

Allah'ın zatı, olayları olduklarında bilmesine sebep olur; bu bilgi, bu olayların olmaları durunca durur. Geçmişini bilmek geleceği bilmekle aynı değildir. Kerrâmiyye'nin iddiasına göre, bu kendilerine ait olan, Allah'ta hâdislerin bulunması doktrini ile aynı idi. Ebû'l-Hüseyn kendisini şu sözlerle savundu: Allah değişikliğe uğramaz, değişikliğe uğrayan bilgi olmayıp, bilgili olmanın Allah'la olan ilişkileridir. Bunlar ise zâtın izafî halleridir.¹⁰²⁹ Bununun Hişâm b. el-Hakem'in görüşü olduğu ileri sürüldü. Allah'ta görme ve işitme bilme anlamına gelir.¹⁰³⁰ Bir bilen olmak (*âlimiyye*) zâtın sebep olduğu bir haldir.¹⁰³¹

Akıl

Akıl bir ma'nâ değildir. Kesbî bilginin zarurî bilgide bir temelinin bulunup bulunmadığı karara bağlanmamıştır. Bir fiilin irâde edildiğini, bir sâike dayandığını, siyah ve beyaz gibi arazların bâkî olduğunu bilmek zarurîdir ve delil gerektirmez.¹⁰³² Mütevâtîr habere dayanan bilgi kesbîdir.

Tabiat

Ma'dûm (*yok*) bir şey değildir; sırf olumsuzluktur (*yokluktur*). Şeyler var olmadan önce bilinemez.¹⁰³³ Bunlar zatlariyle dolayısıyla, kendi ferdi tabiatları ile ayrılırlar, çünkü varlık (var olmak) bir değil, çoktur; bu fikrin ahvâl doktrininin reddinden doğduğu söylenir. Oluşlar (*kevneler*) araz değildir. Benzer iki araz bir mahalde bulunamaz. Bazı arazlar bâkî olabilir. Cisimler yenilenebilir, fakat bu, yayılmış parçaların bir araya gelmesi olup, yok olmuş bir şeyin yenilenmesi doğıldır.¹⁰³⁴ Ebû'l-Hüseyn, atom nazariyesi hakkında karar veremedi.¹⁰³⁵

1026. Şehrestânî, *el-Milel.*, s. 59; *Nihâyet el-İkdâm*, s. 177.

1027. Şehrestânî, *el-Milel.*, ss. 32, 59; *Nihâyet el-İkdâm*, s. 175.

1028. İcî, *adı geçen eser*, s. 57; Şehrestânî, *Nihâyet el-İkdâm*, s. 257.

1029. İcî, *adı geçen eser*, ss. 25, 53 vd.; Şehrestânî, *el-Milel.*, s. 59; *Nihâyet el-İkdâm*, s. 221.

1030. İcî, *adı geçen eser*, s. 62; Taftezânî, *adı geçen eser*, s. 76; er-Râzî, *Muhassal.*, s. 124.

1031. er-Râzî, *Muhassal.*, s. 55.

1032. İcî, *adı geçen eser*, s. 109; er-Râzî, *Muhassal.* s. 80.

1033. Şehrestânî, *el-Milel.*, s. 59; *Nihâyet el-İkdâm*, s. 151; er-Râzî, *Muhassal.* s. 34.

1034. Şehrestânî, *el-Milel.*, s. 59; İcî, *adı geçen eser*, s. 244; er-Râzî, *Muhassal.*, s. 169, diyorki, cisimler yenilenebilir.

1035. Pines, *adı geçen eser*, s. 94.

İnsan

Hayat, kudret, görme ve işitme mahallin özel yapısının sonucudur. Allah insanda bir fiili yapma irâde ve kudretini yaratır; bu önceki şeylerde fiili kaçınılmaz yapan bir şey vardır. Eğer sâik mevcutsa, fiil zorunlu olarak onu takip eder (bu, Mu'tezilenin olağan görüşü değildi); sâik yoksa, fiil de imkansızdır.¹⁰³⁶ Eleştiriciler bna cebriyecilik adını verirler.

Din

Veliler mucize gösterirler. Cennet ve cehennem önceden yaratılmıştır. Hem akıl hem de vahiy gösteriyor ki, imam zorunludur, insanlar tarafından tayini gerekir.¹⁰³⁷ Kötü bir fiilde, onu kötü yapan bir nitelik (*hüküm*) vardır; iyi bir fiilin bu niteliği yoktur. Bir fiil, onun hakkında her şeyi -kaynağını- ve sonuçlarını- bilen ve onu yapabilecek olan biri, onu yapamayacak olursa, kötüdür.¹⁰³⁸

Alî b. Muhammed el-Mâverdi (450 / 1058), bir Mu'tezilî idi;¹⁰³⁹ onun kabul ettiği ilkeler, dinin temeli ve âlemin desteği olan akla övgüsünde, *Edeb ed-Dünyâ ve 'd-Dîn* adlı eserinin ilk bölümünde görülür. İbâdetler iki sınıfta toplanır: 1. Aklın yüklediği ve vahyin tasvip ettiği; 2. Vahyin yüklediği, akla da aykırı olmayan ibâdetler.

Aklın her ikisinin de desteğidir; onunla hakikat bilinir ve iyilik kötülükten ayırılır. Akıl iki türdür:

1. Doğuştan gelen akıl. Bu, insanı öteki hayvanlardan ayırır, onu sorumlu kılar, ve azalma ve çoğalmaya uğramaz. Bu akıl bir arazdır ve zarurî olarak idrak edilen şeylerin bilgisidir. Bu bilgi kalpte yer alır ve ikiye ayrılır: a) Duyum idraklerinin bilgisi; b) Zihni faaliyetlerden doğan bilgi (sözgelimi, bir şeyin olması ya da olmaması gerektiğinin bilgisi).

2. Kazanılmış akıl. Bu, doğuştan aklın bir ürünüdür; ondan ayrılmaz, ve tam bilgidir. Kullanılınca artar; ihmal edilince azalır. Büyüme, tecrübenin artmasıyla veya anlayış keskinliği ile olabilir.¹⁰⁴⁰

Bazıları aklın bir erdem olamayacağını, çünkü aşırı uçlar arasında orta bir durum bulunamayacağını söylediler. Kazanılmış aklın sınırları yoktur, bu nedenle aklın artması bir erdemdir. El-Mâverdi'ye göre, Kur'ân yaratılmamıştır; Allah, putlara ibâdeti irâde etmez.¹⁰⁴¹

1036. İcî, *adı geçen eser*, ss. 106, 109, 111 vd.; er-Râzî, *Muhassal*, s. 73; *Erba'in*, s. 227.

1037. İcî, *adı geçen eser* ss. 243, 254, 297.

1038. İcî, *adı geçen eser*, s. 138

1039. Yâkût, *Mu'cem el-Udebâ*, c. V, s. 407; Subkî, *adı geçen eser*, c. 111, s. 304.

1040. İhvân es-Safâ da iki türlü akıl ileri sürdü, kar., c. IV, s. 5.

1041. Subkî, *adı geçen eser*, c. III, s. 304.

Bu görüş el-Cübbâ'î ile el-Eş'arî'yi izlemektedir; bununla birlikte Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşünün terki sünneğe yaklaşmanın bir başka örneğidir.

Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Hazm (456/1064) dikkate almaya değer biridir, çünkü kelâmda hâkim olan eğilimlere karşı mücadele etti; bu mücadelede yenik düştü ve halefleri olmadı. Zâhirî fi-kh ekolüne bağlandı ve bu ekolde öğrendiği ilkeleri dine tatbik etti.

Dinin tamamı Kur'an ve hadîste yer alır; bu kaynakların ötesinde yer alan her şey kötü bir bid'attir (yeniliktir). Hz. Peygamber, İslâmın hiçbir parçasını, tebliğinden ayırmamıştır. O, herhangi bir kimsenin istitâat hakkında bilgisi olması, Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı ve Allah'ın görülüp görülemeyeceği hususunda ısrar etmedi. Bunlar, huzursuzluk çıkarmak için şeytanın icat ettiği kelâmî fazlalıklardır.¹⁰⁴² Ha-sımları ile tartışırken İbn Hazm, inanmadığı halde, yine de kelâmî te-rimleri kullanmıştır; duyuların şahadetine ve Allah'ın kelâmına başvuran sade bir kişidir. Haşeviyye'nin geç kalmış bir temsilcisi değildir, çünkü Mücessime'ye şiddetle karşıdır. Düşüncenin dine uygulanmasını itiraz-la karşılamasının boşuna bir gayret olması şaşırtıcı değildir. Onun *Fisal el Mîlel*'inin baskısıyla ona kötü bir hizmet yapılmıştır; **British Muse-um**'daki elyazması daha muhtasar olup, boşuna tekrarlarla daha az özür-lüdür. Bir delil örneği onun öğretisinin ayrıntılarına kadar götürür. "Bir" zorunludur, çünkü tüm sayıların temelidir. Âlemde bir yoktur, çünkü her "bir" âlemin dışında olmalıdır ve Allah'tır.¹⁰⁴³

Allah

Yalnız Allah hakikatta birdir; O'nda zat ve varlık birdir.¹⁰⁴⁴ Yal-nızca 4 isim akıl tarafından O'na verilebilir: İlk, Bir, Hak ve Yaratan.¹⁰⁴⁵ Allah cisim değildir, çünkü zorunlu olarak bilinir ki, cismi meydana geti-ren cisim değildir.¹⁰⁴⁶ Allah, ne hareketlidir ne de sükûn halinde.¹⁰⁴⁷ Al-lah, hiçbir şekilde âleme benzemez, dolayısıyla O'nun bilgisi ve diğer sıfatları insanunki gibi değildir.¹⁰⁴⁸ O, zâtıyla fâildir; başka deyişle İbn

1042. *Aynı eser*, c. III, s. 251. Bu bölümdeki bütün atıflar *el-Fisal*'edir.

1043. *Aynı eser*, c. I, s. 64.

1044. *Aynı eser*, c. II, s. 174.

1045. *Aynı eser*, c. I, s. 39.

1046. *Aynı eser*, c. II, s. 117.

1047. *Aynı eser*, c. II, s. 119.

1048. *Aynı eser*, c. I, s. 30.

Hazm, sıfatları, Kur'ân'da yer almadığı için reddetmiştir.¹⁰⁴⁹ "Sıfat", kötü bir bid'attir; Mu'tezile, Hişâm b. el-Hakem ve Şî'a'nın benzeri reisleri tarafından İslâma sokulmuştur.¹⁰⁵⁰ Allah'a sadece Kur'ân'ın tasvip ettiği isimler verilebilir.¹⁰⁵¹ Allah'ta işitme ve görme, bilme demektir;¹⁰⁵² Allah daima yaratmaya muktedirdir, fakat her zaman yaratan değildir, zira böyle bir şey âlemin kadîm olduğunu gösterecektir.¹⁰⁵³ Âlemden farklı olduğu için O'nun daima yapan olmadığını söylemek doğrudur.¹⁰⁵⁴ Şarabı, domuzu ve hastabğî O yaratmıştır; Allah zıtları da biraraya getirebilir; el-Eş'arî, böyle bir şeyi ileri süren hiç kimseyi işitmemiştir.¹⁰⁵⁵ Allah'ın bilgisi bir, bildiği şeyler ise çoktur.¹⁰⁵⁶ Allah'ın ruhu ve emri yaratılmıştır.¹⁰⁵⁷ Yalan ve zulm insanların eksiklikleridir, dolayısıyla bu gibi şeyler Allah'ta bulunamaz.¹⁰⁵⁸ Allah öteki dünyada özel bir kudretle görülecektir.¹⁰⁵⁹ Allah dinî deyimleri icat etti; böylece imana özel bir anlam verdi ve basit bir ikrar yerine kullanılmasını yasakladı.¹⁰⁶⁰

Akıl

Bilgi bir şeye, tüm şüpheyi bir yana atarak, olduğu gibi inanmadır (*i'tikâd*). Duyularla, doğrudan doğruya akılla veya istidlâlde elde edilir ve hepsi de zarurîdir. Zarurî değilse sadece zandır. İstidlâl işlemi, yani delil arama kesbidir.¹⁰⁶¹ Nakil de zarurî bilgi verir.¹⁰⁶² İbn Hazm, mütevâtir bir haberi aklın eseri ile aynı saydı; bununla kör bir kişi renklere inanır; kâfirlerin mütevâtir haberi, gizli işbirliği söz konusu olmadıkça, doğrudur.¹⁰⁶³ Allah'ın belirlediğinden başka bir yolla bilgi kazanmak yararsızdır; peygamber yerine bir velîyi izlemek doğru değildir.¹⁰⁶⁴ Allah hakkında doğrudan doğruya delille ve akılla elde ettiğimiz bilgi, bu âlem-

1049. *Aynı eser*, c. II, s. 140.

1050. *Aynı eser*, c. II, s. 121.

1051. *Aynı eser*, c. II, s. 128.

1052. *Aynı eser*, c. II, s. 124.

1053. *Aynı eser*, c. II, s. 190.

1054. *Aynı eser*, c. V, s. 56.

1055. *Aynı eser*, c. III, ss. 36; 66 ; Eş'arî, *Makâlât.*, s. 572.

1056. Subkî, *adı geçen eser*, c. II, s. 143.

1057. *Aynı eser*, c. II, s. 169.

1058. *Aynı eser*, c. II, s. 192.

1059. *Aynı eser*, c. III, s. 2.

1060. *Aynı eser*, c. III, 196, 205.

1061. *Aynı eser*, c. V, ss. 108 vd.

1062. *Aynı eser*, c. V, s. 17.

1063. *Aynı eser*, c. II, s. 157; IV, 11.

1064. *Aynı eser*, c. V, s. 102.

deki nesnelere hakkındaki bilgimiz kadar doğrudur.¹⁰⁶⁵ Yeterli tanıkların haberleri üzerine biz İslâma inanırız; İslâm sayesinde habere değil.¹⁰⁶⁶ İbn Hazm, duyulara dayanan delilleri akla dayananlardan ayırdı.¹⁰⁶⁷ Allah akılla bilinir, akıl ise sadece bir âlettir. O, nefsin bir işlevidir, arazdır, yaratılmıştır. Onun imkansız olduğunu beyan ettiği şeyi sadece Allah, akıllı yarattıktan sonra imkansız kılmıştır. O, bir başka akıllı başka imkansızlıklarla birlikte yaratabilirdi.¹⁰⁶⁸ Dört imkansız sınıfı vardır:

1. İzâfî (*göreceli*). Sözcüğü, üç yaşındaki bir çocukta sakal çıkması.
2. Gerçek. Sözcüğü, madenin hayvana dönüşmesi, bir taşın konuşması. Bunlar tasavvur edilebilir; mucizeler bu türdendir.
3. Zarurî. Sözcüğü, bir insanın aynı zamanda hem oturması hem de ayakta durması. Bunlar tasavvur edilemez.
4. Mutlak. Allah'ta değişme gerektirecek herhangi bir şey.

Allah, ilk üç sınıftan birine giren bir şeyi yapabilir; üçüncü sınıftan şeyleri ise belki ancak öteki dünyada yapabilir.¹⁰⁶⁹

İnsanlar iki çeşittir. İnançları hakkında delile ihtiyaç duyanlar; delil arama onların zorunlu ödevidir. Çoğu kadın ve erkekler, tüccarlar, köleler ve hadîs imamları delile ihtiyaç duymayanları teşkil eder; delil arama onlara farz değildir.¹⁰⁷⁰

Tabiat

Yaratma "*var olmaya sebep olmak*" demektir, dolayısıyla Allah âlemi daima yaratmaktadır; ancak bu demek değildir ki, O, aynı zamanda âlemi sürekli olarak yok etmektedir.¹⁰⁷¹ Yaratma yaratılmış olandır, fakat hayatın verilmesi canlı nesne değildir.¹⁰⁷² Yaratma anında her şey sükûn halindedir.¹⁰⁷³ Âlem sonludur; zaman ve mekanın âleminden ayrı bir varlığı yoktur.¹⁰⁷⁴ Atom mevcut değildir.¹⁰⁷⁵ Bazı arazlar mahallin

1065. *Aynı eser*, c. III, s. 76.

1066. *Aynı eser*, c. IV, s. 11.

1067. *Aynı eser*, c. I, s. 92.

1068. *Aynı eser*, c. I, s. 82; II, s. 282.

1069. *Aynı eser*, c. II, ss. 181 vd.

1070. *Aynı eser*, c. IV, s. 37.

1071. *Aynı eser*, c. V, s. 55.

1072. *Aynı eser*, c. V, s. 40.

1073. *Aynı eser*, c. V, s. 57.

1074. *Aynı eser*, c. IV, s. 81; I, 28.

1075. *Aynı eser*, c. V, s. 92.

varlığı için gerekli, bazıları gerekli değildir.¹⁰⁷⁶ Niteliklerin değişen kesâfeti vardır; başka deyişle bir araz ötekinde bulunabilir.¹⁰⁷⁷ Bekâ bir ma'nâ olmayıp, sadece sürekli varolmaktır.¹⁰⁷⁷ Tabiat bir şeydeki niteliklerdir; bununla o şey bir fiili işler, oysa fiilleri Allah yaratmaktadır. O, anlayıştan yoksun bir arazdır; ona irâde isnad etmek aptallıktır.¹⁰⁷⁹ Tabiatın değişmesi bir mucize olmadan imkansızdır.¹⁰⁸⁰ Allah şeylere, niteliklerine göre, isimler vermiştir, dolayısıyla tabiat değişirse ismin de değişmesi gerekir ki, bu imkansızdır; bu nedenle bir büyücü, insanı eşek haline sokamaz.¹⁰⁸¹ İkinci filler Allah tarafından yaratılmış ve yaratıldıkları nesnelere isnad edilmiştir.¹⁰⁸² Işık sestten hızlı olduğu için, onun ara yerlerde sükûn hali kalmadığı açıkça bilinmektedir, oysa başka her şey o yerlerde sükûn halinde kalmaktadır.¹⁰⁸⁵ Gök ve yer düz değildir.¹⁰⁸⁴

İnsan

Nefs ruhtur; nefisler Âdem'le birlikte yaratılmıştır.¹⁰⁸⁵ Nefs, dört unsurdan mürekkep olmayıp, yer işgal eden akıllı ve bedeni kontrol eden bir cisimdir.¹⁰⁸⁶ Cisimdir, çünkü bireyleri meydana getiren odur.¹⁰⁸⁷ Cisim, cisme bitişmeden olduğu gibi, öldükten sonra da daha açık bir görüşü olan nefsi sınırlandırır.¹⁰⁸⁸ Duyum nefsin bir işlevidir.¹⁰⁸⁹ Onun iki gücü vardır: Akıl ve İhtiras. Allah yardım ederse, akıl egemen olur; etmezse, ihtiras ağır basar.¹⁰⁹⁰ İki fâil bir fiilde birleşebilir.¹⁰⁹¹ İstîtâ'at ikiye ayırır: Fiilden önce olan bedenîni sağlamlığı, ve fiille birlikte olan Allah'tan gelen güç.¹⁰⁹² Hareket, sükûn, bilgi, düşünce ve irâdeyi insan yapar; bunların ötesinde olan insanın da katıldığı Allah'ın fiilidir.¹⁰⁹³

1076. *Aynı eser*, c. I, s. 72.

1077. *Aynı eser*, c. III, s. 89

1078. *Aynı eser*, c. V, s. 42.

1079. *Aynı eser*, c. III, s. 59.

1080. *Aynı eser*, c. I, s. 60.

1081. *Aynı eser*, c. V, s. 3.

1082. *Aynı eser*, c. V, s. 59.

1083. *Aynı eser*, c. V, s. 64.

1084. *Aynı eser*, c. V, s. 180.

1085. *Aynı eser*, c. III, s. 131.

1086. *Aynı eser*, c. V, ss. 74, 88.

1087. *Aynı eser*, c. V, s. 89.

1088. *Aynı eser*, c. V, ss. 75, 87 vd.

1089. *Aynı eser*, c. II, s. 107.

1090. *Aynı eser*, c. III, s. 50.

1091. *Aynı eser*, c. III, s. 76.

1092. *Aynı eser*, c. III, s. 30.

1093. *Aynı eser*, c. V, s. 41

Ibn Hazm, irâdeyi arzu yerine kullanır; uyumayı dileyen, fakat namaz için kalkan bir insandan söz eder.¹⁰⁹⁴

Din

İman; inanmak, söz ve fiildir. İmanın sadece inanmak olması sağlamdır, çünkü hiç kimse sürekli olarak inandığı şeyin zıddını söylemez. Bir insan, iyilikte geliştiğinde imanda da gelişir, çünkü iyi ameller imanın parçasıdır, onların bulunmaması imanın da yok olması demektir.¹⁰⁹⁵ Ibn Hazm, insanın Allah hakkında zarurî olan bilgisini mükafata layık olan imanla uzlaştırmanın güçlüğüne işaret eder.¹⁰⁹⁶ Câhillere karşı yumuşaktı; eğer bir kimsenin cehâletinden dolayı bir özrü varsa, Hz. Muhammed'in hayatta mı yoksa ölü mü olduğunu bilip bilmemenin önemi yoktur.¹⁰⁹⁷ İmanı için delil getiremese de, bir insan müslüman olabilir.¹⁰⁹⁸ Sözünde ve kalbinde hakikate karşı koyan kimse putperesttir.¹⁰⁹⁹ Namazın kasıtlı olarak ihmali küfürdür.¹¹⁰⁰ Bütün çocuklar cennete gideceklerdir.¹¹⁰¹

Sadece melekler ve peygamberler günahsızdır; bununla birlikte peygamberler unutkan ve dikkatsiz olabilirler.¹¹⁰² Peygamberler cinden ve geri kalan insanlardan önce yaratıldılar.¹¹⁰³ Onlar aynı zamanda müridler olarak gereklidirler, çünkü tap ve astronomi ancak onlar vasıtasıyla bilinebilirdi.¹¹⁰⁴ İshâk, Mûsâ ve İsâ'nın anneleri de peygamberdiler.¹¹⁰⁵ Kur'an Allah'ın Kelâmı ve bilgisidir: O'nun gayrı değildir.¹¹⁰⁶ İster yazılı ister okunmuş olsun, Kur'ân yine de Allah kelâmıdır, fakat kağıt ve ses yaratılmıştır.¹¹⁰⁷ Kur'ân'ın mucizevî mahiyeti âlemin sonuna dek kalacaktır.¹¹⁰⁸ Allah'ın sözü (*kavli*) kelâmı olmayıp yaratılmıştır.¹¹⁰⁹

1094. *Aynı eser*, c. III, s. 131.

1095. *Aynı eser*, c. III, s. 189-215.

1096. *Aynı eser*, c. III, s. 180.

1097. *Aynı eser*, c. III, s. 249.

1098. *Aynı eser*, c. V, s. 110.

1099. *Aynı eser*, c. V, s. 259.

1100. *Aynı eser*, c. III, s. 229.

1101. *Aynı eser*, c. III, s. 130; IV, 72.

1102. *Aynı eser*, c. III, s. 245; IV, 13.

1103. *Aynı eser*, c. IV, s. 112.

1104. *Aynı eser*, c. I, s. 72.

1105. *Aynı eser*, c. IV, s. 121.

1106. *Aynı eser*, c. III, s. 8.

1107. *Aynı eser*, c. III, s. 7.

1108. *Aynı eser*, c. III, s. 16.

1109. *Aynı eser*, c. I, s. 63; KIII, 11.

Tövbe günahı ortadan kaldırır; insan günahına geri dönerse, bu, önceki tövbesinin etkisini ortadan kaldırmaz.¹¹¹⁰ Bir insan, hüküm hatalarında n dolayı cezalandırılmaz; çalıştığı, çaba gösterdiği için bir mükâfat, doğru olduğu için de ikinci bir mükâfat elde eder.¹¹¹¹ Namaz, Allah yapabileceğinin en iyisini yapmıştır, diyenlere anlamsızdır.¹¹¹² Namaz, inayetini tersine çevirmemek ve başka türlü ortaya çıkamayacak olan bir şeye sebep olmamak için Allah'ın buyurduğu emridir. Allah ezelde, cevaplanacağını bildiği namazı takdîr etti ki, bu, ezelde bildiği şeyin olacağını gösteren bir vesile olsun.¹¹¹³ Hiç kimse Allah'a, yapması gerektiği gibi, şükredemez.¹¹¹⁴

Ölümler kabirde yaşamazlar, oradaki ceza sadece nefsi etkiler.¹¹¹⁵ Nefslar Allah'la birliktedir, beden ise hiçbir şeydir; her ikisi de kıyâmet gününde yeniden dirilir.¹¹¹⁶ Mükâfat öldükten sonradır, görünüşe göre asla bu âlemde değildir.¹¹¹⁷ Hayvanlar da kıyâmete katılır.¹¹¹⁸

İmam, Kureyş'ten, yetişkin, dinini bilen ve açıkça köfûlük işlemeyen bir müslüman olmalıdır. Körlük ve benzeri eksiklikler ehliyet-sizlik değildir.¹¹¹⁹ Kureyş'ten ehliyetli biri, halefini tayin etmemiş olan bir imamın ölümünde kendisini ileri sürer ve bir veya daha fazla kişi ona biat ederse, imam odur.¹¹²⁰

İbn Hazm muskalara ve büyülere inandı.¹¹²¹

Hikâyeyi daha ayrıntılarıyla izlemeye gerek yoktur, çünkü gelişme durmakta, eski unsurlar yeni şekillerde terkip edilmektedir, ancak hiçbir gelişme yoktur. Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî (505/1111), *hüccet el-İslâm*, dinde izini bırakmış biridir; onun felsefesi ve tasavvufu, kelâm meselelerini ortaya koyuşunu da etkiledi, ancak yeni bir şey meydana getirecek biçimde kelâmıyla birleşmedi. Onun akîdeyi formüle eden *İhyâ' Ulûm ed-Din*'inde yer alan *Risâle Kudsiyye*'si geleneksel çizgileri takip eder. Akla güvensizlik mukaddimenin şu satırlarında görülür:

1110. *Aynı eser*, c. IV, s. 61.

1111. *Aynı eser*, c. IV, s. 3.

1112. *Aynı eser*, c. III, s. 181.

1113. *Aynı eser*, c. II, s. 134.

1114. *Aynı eser*, c. III, s. 187.

1115. *Aynı eser*, c. IV, s. 67. vd.

1116. *Aynı eser*, c. II, s. 207; IV, 68.

1117. *Aynı eser*, c. I, s. 91.

1118. *Aynı eser*, c. I, s. 87.

1119. *Aynı eser*, c. IV, s. 166.

1120. *Aynı eser*, c. IV, s. 102.

1121. *Aynı eser*, c. V, s. 4.

“Biz aklın belitlerinden (postula) kuvvetli bir iman bağıyla korunuruz”; bununla birlikte bir iki satır altta aklın nakille çatışmadığı kabullenildiği halde, bir başka yerde sadece vahiyle Allah’ın fiil ve niteliklerinin kavranabileceği ileri sürülür. Allah’ın varlığının ana delili dinîdir, Kur’ân’ın delilidir. Aşağıdaki hususlar göstermektedir ki, Gazâlî hem eskiye bağlı hem de bir yenilikçi idi, oysa yeni, çoğunlukla eskiyle uzlaşmamıştır.

Allah

İnsan, Allah’ın gerçek tabiatını bilemez;¹¹²² ancak kendisinde bulunan bazı nitelikleri biliyorsa, onları Allah’ta da tanıyabilir.¹¹²³ İlk sünnilik insanla Allah arasında bir benzerlik olmadığını beyân etti ve sonra insandan Allah’a doğru giden bir kanıtlama yoluna girdi. Gazâlî böyle bir delili sünniler için caiz gören ilk kişi idi. Varlık Allah’ta zorunlu, insanda ise mümkündür, ona dışarıdan gelmektedir.¹¹²⁴

Akıl

Akıl hakikati idrak eder,¹¹²⁵ fakat ilahî ihtişamla kıyaslanırsa, zayıftır.¹¹²⁶ El-Eş’arî’nin aksine, delilin yokluğu medlûlün yokluğunu gerektirmez; el-Gazâlî, felsefenin Allah’ın varlığını kanıtlamayacağını göstermek üzere *Tehâfüt el-Felsâsife* adlı eserini yazdı.

Tabiat

Allah’ın cömertliği (*cûd*), varlığı, alabilecek olan şeye verir,¹¹²⁷ bu, Allah’ın kudretinin kesin bir tahdididir.

İnsan

İnsanın iki ruhu vardır; biri bedenle birlikte ölür, öteki ise bir atom ve bir cevherdir, fakat cismânî değildir, Allah tarafından insana üflenmiştir; işte bu ruhtur ki, Allah’ın bilgisini taşır ve bedenin ölümünden sonra da bâkîdir.¹¹²⁸ İnsanın varlığının özü, onun Allah’ı ve duyuların öte-

1122. er-Râzî, *Muhassal*, s. 136.

1123. el-Gazâlî, *el-Meznûn es-Sagîr*, Kahire 1303 / 1885, s. 8.

1124. *Aynı eser*, s. 9.

1125. el-Gazâlî, *Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtinijja-Sekte*, neşr.: I. Goldziher, Leiden 1916, ss. 7 vd.

1126. Gazâlî, *Meznûn*, s. 45.

1127. *Aynı eser*, s. 4.

1128. *Aynı eser*, s. 6; Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, s. 222.

sinde olanı bilmesidir.¹¹²⁹ Bir tek arzu ile insan, caiz ve haram olanı arar. Bu, iman ve küfrün aynı melekenin ürünleri olduğu şeklinde en-Nazzâm'ın ileri sürdüklerine benzemektedir.¹¹³⁰ Mutluluk bir şey olduğu gibi sıkıca inanmaktır.¹¹³¹

İbn Tûmert (524 / 1130) bazı fikirleri Gazâlî'den aldı ve sıfatların inkarı ile birlikte Eş'arî kelâmını ve Şî'î imamet görüşünü birleştirdi. Bir düşünür olarak gülünçtür. "Akıl sadece mümkün ve caiz olmayı temin eder ve böylece vahyin kesinliği ile hiçbir ilişkisi yoktur", buna rağmen o, akıldan zaruretlerinden söz edebilmektedir.¹¹³² Mehdi gelmeden önce vahiyle bilinen şey, onun gelişinden sonra vasitasız rü'yetin zaruretiyle bilinecektir.¹¹³³

Sonraki yazarlar akla büyük önem verirler ve vahiyle bir çatışma kabul etmezler. Tipik bir ifade şudur: Hiçbir dinde vahiy akıldan öğretilmekle aykırı değildir; çünkü akıl vahyin temelidir, şu anlamda ki, o, peygamberliğin hak olduğuna (peygamberlerin görev ve işlerinin doğruluğuna) ve âlemin ona ihtiyâcı bulunduğu için tanıklık eder. Vahiy akla aykırı olursa, kendi hakikatine tanıklık eden esası inkar ediyor demektir.¹¹³⁴

Ahmed b. Abd el-Halîm b. Teymiyye (728 / 1328) Sünnîliği orta yol olarak gördü; bir açıdan Sünnîliğin iman doktrini Hâricîlerinkine ile Mu'tezilîlerinkine, bir başka açıdan ise Mürci'e ve Cehm'e tabi olanlarınkine arasında orta bir yer işgal ediyordu. İbn Teymiyye, sahâbîlerle ilgili olan Sünnî tutumu Hâricîlerinkine ile Şî'a'ninkine arasına yerleştirirken İslâm tarihini toz penbe açıdan görmektedir. Açık bir düşünür değildi. Bazı akîdeler daha kesinlikle belirlenmiştir ya da ilâveler göstermektedir. Bu duruma göre, Kur'ân yaratılmayıp vahyedilmiştir; Allah'tan gelmiştir ve yine Allah'a dönecektir. Bu son tabirin anlamı kesin değildir; Hristiyan etkiyi, yani yaratma yok olacak ve Allah her şey olacaktır şeklindeki fikri telkin etmektedir. Kıyâmete kadar sürecek olan kabir azabına, doğruların mutluluğu (karş., s. 102) bir paralellik göstermektedir. İman kalbin ve dilin sözü; kalbin, dilin ve uzuvların fiilidir.

1129. Gazâlî, *Mesnûn.*, s. 20.

1130. Gazâlî, *İhyâ' Ulûm ed-Dîn*, Kahire 1933, c. II, s. 64.

1131. Gazâlî, *İlcâm el-Avamm*, Kahire 1303 / 1885, s. 60.

1132. İbn Tûmert, *Le Livre de Mohammad b. Toumert*, neşr.: Luciani, Cezâyir 1903, s. 163.

1133. *Aynı eser*, s. 257.

1134. *Disputatio pro religione Mohammedanorum adversus Christianorum*, neşr.: van den Ham, 4.

Kelimesiz söz olan nefsi söz kavramı kayıtsız şartsız kabul edilir. Sahâbiler günahsız değildir, fakat başkalarına bağışlanmayacak olan suçlar onlara bağışlanır. Bedr'de savaşanlar imtiyazlıdır, çünkü Allah onlara şöyle seslenmiştir: "İstediginizi yapın; ben sizi bağışlarım".¹¹³⁵

Modern kelâmcıların Yeni-Mu'tezile akımına bağlandıkları söylenmiştir.

Muhammed Abduh, tamamıyla Sünnî bir akîde yazabildiği halde, hür düşünceyle yazarken yine de Mu'tezilenin düşüncesine yaklaşmaktadır. Diyor ki, din, irâde ve düşüncenin bağımsız olmasını talep eder. Onca akıl, vahyin sağladığı malzeme üzerinde çalışmaya yarayan bir âletten daha fazla bir şeydir. Akıl ve din kardeş olmuşlardır. Akılla nakil çatışınca, akıl karar vermelidir. Bütün doğru akilyürütmeler Allah'a inanca götürür; bazı dinî fikirlere inanmak, akılda da bir temel talep eder. Buna rağmen akıl, ilahî bir rehber bulunmadıkça, insanları kurtuluşa eristiremez. Âlet fikri şu ifadede ortaya çıkar: Din aşkı kalptedir, ancak akıl, onu peygamberlerin kullandığı gibi kullanamaz.

Ahlâk sahasında da Sünnîlerin tutumu terkedilmiştir.

Doğru ve yanlış Allah'ın irâdesiyle yaratılmamıştır, çünkü akıl iyiyi kötüden vahyi beklemeden ayırdedebilir ve irâdî fiiller kendi başlarına veya etkilerine göre iyi veya kötüdür.

Yine şu fikirde de Mu'tezile'ye dönüş vardır: Allah, bir fiili yaratıklarının yararına işler.

Şİ'İ FIRKALARI

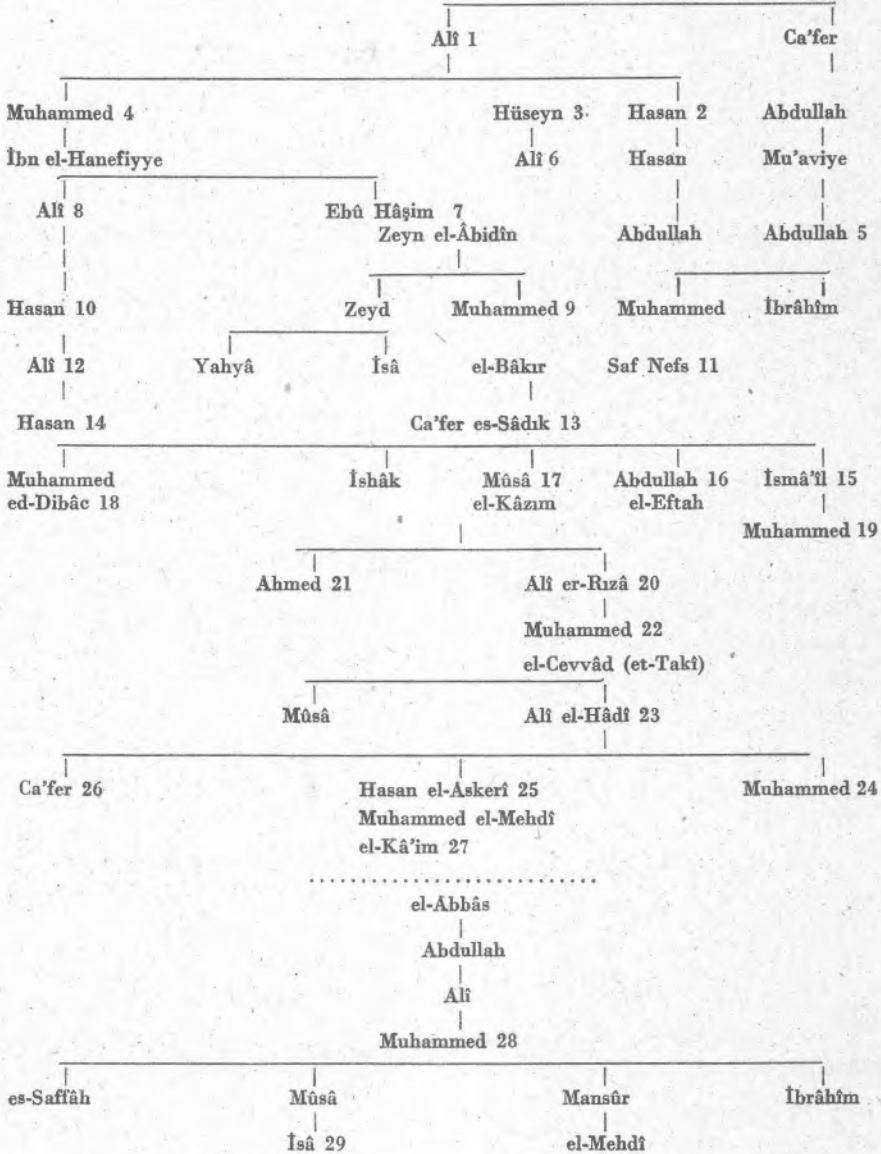
Bu liste Nevbahtî'den alınmıştır; A, Eş'arî'nin *Makâlât*'ına atıfta bulunduğu işaret etmektedir.

1. Sebe'iyye. Ali 1 imamdır; ölü olmayıp geri dönecektir.
2. Keysâniyye. Muhammed b. el-Hanefiyye 4 imamdır. (A. Keysâniyye 1).
3. Hasan 2 imamdır.
4. Hasan 2'nin ölümünden sonra Hüseyin 3 imamdır.
5. Hüseyin 3 ve sonra da Muhammed b. el-Hanefiyye imamdır. (A. Keysâniyye 2).

¹¹³⁵. İbn Teymiyye, *el-Akîdet el-Vâsıtiyye*, Mecmû'at er-Resâ'il el-Kübrâ içinde, Kahire 1322/1904, I., 387.

EK

1. Şecere Tablosu
 2. Şi'i Fırkaları
 3. Bazı Hârici Fırkalar
- Ebû Tâlib

6. Muhammed 4 imamdır: Hasan 2 ve Hüseyin 3, onun emirleri altında hareket etti. Keysâniyye ve Muhtâriyye.

7. Muhammed 4'ün ölümünden sonra Kerbiyye¹¹³⁶ dedi ki: O, halâ yaşamaktadır. (A. Bir farkla Keysâniyye 3). Hamza onun vekili idi, sonra Sâ'id, sonra da Beyân.

8. Muhammed 4 Rıdvan dağında yaşamaktadır.

9. Muhammed 4 ölüdür; Ebû Hâşim Abdullah 7 imamdır. Hâşimiyye; (A. Keysâniyye 5).

10. Ebû Hâşim 7 hayattadır, ölü değildir, imamdır.

Ebû Hâşim 7'nin ölümünden sonra:

11. Hakikî Keysâniyye; Muhammed 4'ün bir başka oğlu Alî 8 imamdı, sonra onun furû'u Hasan 10, Ali 12 ve Hasan 14.

12. Hasan 14 ölüdür ve Muhammed 4 geri dönecektir. (A. no. 11 ve 12'yi Keysâniyye 7'ye yerleştirmektedir).

13. Hârisiyye. Ebû Hâşim 7, Mu'aviye b. Abdullah 5'i imam tayin etti (A. bir farkla Keysâniyye 9).

14. Ebû Hâşim 7, el-Abbâs'ın torunu Muhammed 28'i tayin etti (A. Keysâniyye 18).

15. Beyâniyye. Ebû Hâşim 7 mehdîdir. (A. Keysâniyye 10).

16. Ebû Hâşim 7 Alî Zeyn el-Âbidîn 6'yı tayin etti. (A. Keysâniyye 11. Şhrestânî (*el-Milel*, s. 113) diyor ki, Ebû Hâşim 7, Alî 6'nun oğlu Muhammed el-Bâkır 9'u tayin etti).

Abdullah b. Mu'vaiye 5'in ölümünden sonra:

17. Hârisiyye diyor ki, o, İsfahan dağlarında hayattadır. (A. Keysâniyye 10).

18. Abdullah b. Mu'aviye 5 mehdîdir, geri dönecektir, Alevlerden birine yetki verip ölecektir.

19. Abdullah 5 ölüdür ve ondan sonra imam yoktur.

20. Abbâsîler dışında Keysâniyye'nin imamı yoktur.

21. Mansûriyye. Muhammed el-Bâkır 9 Ebû Mansûr'u imam tayin etti.

22. Hattâbiyye dört fırka oluşturur:

1136. *Encyclopedia of Islâm*, Kureybiyye maddesi.

- a) Ca'fer es-Sâdık 13 ilahtır ve Ebû el-Hattâb ise peygamberdir.
- b) Bezîg peygamberdir.
- c) Es-Serrî peygamberdir; onlar Ca'fer 13'ü haccetmeye gittiler.
- d) Ca'fer 13 Allah; Ma'mer ise yeryüzünün ilahıdır.
23. Râvendiyye'nin 3 fırkası vardır:
- a) Ebû Müslimiyye veya Hurremdiniyye.
- b) Rizâmiyye.
- c) Hureyriyye.
24. Alî 1 imamdı, sonra Muhammed b. el-Haneffiyye 4. Bu sonuncusu Muhammed 28'i tayin etti.
25. İsâ b. Mûsâ 29 el-Abbâsî imamdı.
26. Sadece Alî 1 ve onun oğulları Hasan 2 ile Hüseyin 3 imamdı.
27. Mugîriyye. Saf Nefs 11 Muhammed imamdır. Umar b. Reyâh, Muhammed el-Bâkır 9'u imtihan etti ve onu eksik buldu.
28. Muhammed el-Bâkır 9 imamdır.
29. Ca'fer es-Sâdık 11 imamdır.
30. Saf Nefs 11 Muhammed imamdır. (Bunlar Mugîriyye'yi kendilerinden saymadı)
31. Nâusiyye. Ca'fer 13 imamdır ve ölü değildir.
32. İsmâ'îliyye. İsmâ'îl 25 imamdır.
33. Muhârike. Muhammed b İsmâ'îl 19 imamdır.
34. Sumeytiyye Muhammed ed-Dibâc 18 imamdır.
35. Fethiyye. Abdullh el-Eftah 16 imamdır ve sonra Mûsâ 17.
36. Mûsâ el-Kâzım 17 imamdır, fakat Abdullah 16 değildir.
37. Alî er-Rızâ 20 imamdır.
38. Mûsâ el-Kâzım 17 ölüdür ve ölü değildir.
39. Mûsâ el-Kâzım 17 ölüdür ve o dönüncüye kadar da imam olmayacaktır.
40. Mûsâ 17 ölü değildir; Alî er-Rızâ 20 sadece onun vekilidir Memtûr.
41. Mûsâ 17 ölü ya da hayatta olabilir.

42. Beşeriyye. Mûsâ 17 ölü değildir; Muhammed b. Beşîr onun vekilidir.
43. Muhammed el-Cevvâd 22 (Takî) imamdır.
44. Mûsâ 17'nin oğlu Ahmed 21 imamdır.
45. Muhammed 20 imamdı ve öldü; Mûsâ 17'nin ölü olup olmadığı kesin değildir
46. Alî el-Hâdî imamdır. Muhammed b. Nuseyr en-Nemrî peygamberdi.¹¹³⁷.
47. Alî 23'ün oğlu Muhammed 24 imamdır.
48. Hasan el-Askerî 25 imamdır.
49. Hasan 25 ölmedi
50. Hasan 25 öldü ve tekrar dirildi.
51. Hasan 25 öldü ve Hasan'ın kardeşi Cafer' 26 imamdır.
52. Ca'fer 26 imamlığı babası Alî 23'ten aldı.
53. Muhammed 24 imamdır, Hasan 25 ve Ca'fer 26 değil.
54. Muhammed el-Mehdî 27 imamdır; babasının ölümünden önce doğdu.
55. Muhammed 27 imamdır; babasının ölümünden sonra doğdu.
56. Muhammed 27 imamdır.
57. Muhammed 27'den sonra imam olamayacaktır; Mehdî beklenmektedir.
58. Muhammed 24 imamdı; Nefîs'i Ca'fer 26 için vâsî yaptı. Hasan 25 imam değildi.
59. Hasan 25 imamdır. Bunlar Muhammed 27 hakkında fikir beyân etmediler.
60. İmâmiyye. Muhammed 27 imamdır.
61. Hasan 25 imamdı, öldü. Ca'fer 26 imam oldu.

HARİCİ FIRKALARI

Beyhesiyye. (Kurucusu el-Haccâc tarafından idâm edildi).

Bir müslümandan Allah'ı, elçisini ve vahyettiğini bilmesi, Allah'ın dostları ile dost olması, düşmanlarına karşı koyması ve şarî'atı yorumları ile birlikte bilmesi istenir.

¹¹³⁷. Bağdadî, *el-Fark.*, s. 239; kar., s. 242.

Bazı şeyleri, onlara ihtiyaç hasil oluncaya kadar, bilmek gerekmez., fakat o takdirde kendi hükmünü kullanmaması gerekir. İman, hakkı bâ-tıldan ayırdeden şeydir; bilgi ve ikrardır; kalptedir, söz ve amellerden ayırılır. Fırkalarından çoğuna göre, bilgi, ikrar ve amel, hepsi imanın parçasıdır; çoğu irâde hürriyetini inkar etti.

İslâm diyarı küfür diyarıdır. Fırkaya muhâlefet edenler öldürülebilir ve malları yağma edilebilir. Namaz, eğer imam bir yabancı ise, ihmal edilebilir. Suçlara takınılan tutum Sufriyye'ninki gibidir. Haram olmayan içkilerin neden olduğu sarhoşluk ve sonuçları küfür değildir.

Acârîda. Kurucusu Abdülkerîm b. Acrâd, son Emevî halifesi devrinde ortaya çıktı.

İnanıp da faal olarak isyana katılmayanlar mü'min değildir. Sahipleri hayatta oldukça, kâfirlerin malını gaspetmek caiz değildir. Mü'minlerin çocuklarından teberrî edilir; onlar büyüyünce İslâmı resmen kabul ederek mü'min olurlar. Kâfirlerin çocukları ise cehennemdedir.

Kur'ân'da yasaklanan bazı evlenmeler caiz görülür. Kur'ân'daki Yûsuf hikayesini reddederler.

Acârîda bir çok fırkalara ayrıldı:

Saltıyye. Bu fırkadan bazılarına göre, çocuklar orta durumdadır, onlar ne Allah'ın dostları ne de düşmanlarıdır.

Halefiyye. Kâfirlerin çocukları cehennemdedir, fakat onlar hiçbir kötü amel işlememişlerdir ve kâfir de değillerdir. İmamları olmaya layık bir kimse bulamayınca dediler ki, imam olmadıkça savaş olamaz.¹¹³⁸ Hür irâdeyi kabul etmediler.

Meymûniyye. Kâfirlerin çocukları cennete gider. Yönetimdekiler ve destekçileri ile ve aynı zamanda Hâricî akîdesine karşı olanlarla savaşmak bir ödevdir, başkalarıyla değil. Hür irâdeyi ve istîhâ'atın fiilden önce olduğunu kabul ettiler ve dediler ki: Allah kötülüğü değil, iyiliği irâde eder ve insanların fiillerini irâde etmez.

Hamziyye. Kurucusu Hamza 185/801'de hayatta idi.¹¹³⁹ Meymûniyye'den kâfirlerin çocuklarının cehenneme gideceğini düşünmekle ayrıldılar. Kâfirler sadece savaş sırasında öldürülebilir. Aynı zamanda iki imam olabileceğini kabul ettiler.

Şu'aybiyye. İrâde hürriyeti ve kesb hakkında sünnî görüşleri benimserler.

1138. Bağdâdî, *Muhtasar el-Fark*, s. 82.

1139. 179/795'de ortaya çıktı. Bağdâdî, *Muhtasar el-Fark*, s. 84.

Etrâfiyye. İrâde hürriyeti hakkında sünnt görüşleri benimsediler. Akıl, hakka ileten bir rehberdir, bu nedenle âlemin etrafında olanlar, ki bunların eksik bir naklî bilgisi vardır, cehâletlerini akılla doğruatabilirler.

Hâzimiyye. Şu'aybiyye gibi idiler. Hz. Ali hakkında kesin bir fikir beyân etmezlerdi. *Muvâfât* doktrinini benimsediler; onlara göre Allah, bir insan hakkında hayatının herhangi bir anında olduğu gibi değil, kıyâmette olacağı gibi, düşünür. Bu fırkalar Acârıda olarak sayıldı.

Sa'lebiyye.

Çocuklar, ebeveynlerinin imanına göre, muamele görecektir. Bazılarına göre onlar orta durumda idi (karş., Saltiyye). İlk bunlar zengin kölelerden vergi alırlar ve zekatları fakir olanlara verirlerdi. Daha sonra bu tatbikatı terkettiler.

Ahnesiyye; Sa'lebiyye'nin bir kolu.

Bunlar iyi ya da kötü olduklarını bildikleri kimseler dışında, genel olarak müslümanlar üzerinde hüküm vermekten kaçındılar. Barış halinde savaş fiillerini yasakladılar. Düşman, gerçek imanı kabule davet edilinceye kadar savaş olmamalıdır. Bunlar kadınlarının herhangi bir müslümanla evlenmesine izin verdiler.

Ma'bediyye.

Bunlar Sa'lebiyye'nin vergi ile ilgili önceki tatbikatını muhafaza ederek, Ahnesiyye'nin evlilikle ilgili tatbikatına karşı çıktılar, fakat diğer zümrelerden teberrî ettiler.

Ruşeydiyye.

Sulamaya ihtiyaç göstermeyen tarlanın cizyesi yirmide birdir. Hatalı oldukları gösterilince, kendi âdetlerini muhafaza ettiler, fakat diğerlerinden teberrî etmediler (uzak durmadılar).

Mükremiyye.

Muvâfât görüşünü benimsediler ve namazın ihmalinin, sadece Allah'ı tanınamayı ortaya koyduğu için, bir günah olduğu görüşünde idiler.

Ma'lûmiyye.

İnsan mü'min olmak için Allah'ın bütün isim ve sıfatlarını bilmelidir. Onların insan hürriyeti hakkında Mu'tezilî görüşlere bağlandıkları, fakat sadece Allah'ın irâde ettiğinin olduğunu ileri sürdükleri söylenir.

Meçhûliyye.

Bir mü'minin Allah'ın bazı isim ve sıfatlarını bilmesi yeterlidir. İnsan hürriyeti hakkında sünnî görüşü benimsediler.

Yezidiyye.¹¹⁴⁰

İlk Hâriciler (Ezârîka'dan öncekiler) ve İbâdîler dışında herkesten teberri ettiler. Müslüman olmaksızın Hz. Muhammed'i peygamber olarak tanıyan zimmîleri "dostlar" olarak kabul ettiler. Müslüman olmayanlardan kendisine bütün olarak bir Kur'ân gönderilecek bir peygamber beklediler. Her günah küfürdür.

Hafsiyye.

Allah'ı bilmek imanla şirk arasındaki farkı ortaya koyar. Allah'ı bilip bir peygambere, cennet ya da cehenneme inanmayan ya da haram olanı yapan bir kimse kâfirdir, fakat müşrik değildir.

SIFATLAR

Yuhanna ed-Dımeşkî, ilahî sıfatların bir listesini verir; bir ya da ikisi dışında, bunların İslâmda karşılıkları vardır. Aşağıdaki liste, Yuhanna veya İslâm kelâmcılarından alınmış olabilir: Yaratılmamış, ölümsüz, ebedî, ezeli, sınırsız, gayr-i maddî, yaratan, hissedilemez, mekâna münhasır olmayan, sınırları olmayan, uçları olmayan, görülmeyen, kavranamayan, kendi kendine yeten, rabb, yüce, sonsuz kudretli, cömert, sonsuz, değişmez, hâdislerden önce olan, basit (samed) bileşik olmayan, cismi olmayan, hayat veren, kudretli.

Migne, 94, 792.

1140. Zeyd b. Enise'nin taraftarları. İbn Hazm, *el-Fisal.*, c. IV, s. 188.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülkâhir b. Mûsâ, *Kitâb el-Gunye*, 1892 baskısı.
- Abdus-Subhan, *The Relation of Goa to Time and Space as Seen by the Mu'tazilites*, Islamic Culture (I.C.), c. XVII, (1943).
- Ahlwardt, B. W., *Die Handschriften- Verzeichnisse der Koeniglichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin 1899.
- Aptovitzer, V., *Arabisch-Jeudisch Schoepfungstheorien*, Hebrew Union College Annul (H.U.C.A.), c. VI, (1929).
- Aristo, *Kitâb Esûlücyâ Aristâtalis*, neşr.: F. Dieterici, Leipzig 1883.
- Arnold, T. W., *al-Mu'tazila*, Leipzig 1902.
- el-Bağdâdî, Abdülkâhir., *Usûl ed-Dîn*, İstanbul 1346 / 1928.
- el-Bağdâdî, Abdülkâhir., *el-Fark beyn el-Firak*, neşr.: Muhammed Bedr, Kahire 1328 / 1910; I. Kısım İng. çev.: K.C. Seeley, Columbia 1920; II. Kısım İng. çev.: A.S. Halkm, Telaviv 1935.
- el-Bağdâdî, Abdülkâhir., *Muhtasar el-Fark*, kısaltan: Abd er-Razzâk er-Res'anî, neşr.: Philip K. Hitti, Kahire 1924.
- el-Bâkillânî, *İ'câz el-Kur'an*, Kahire 1315 / 1897.
- Barthold, W., *Turkestan down to the Mongol Invasion*, İng. çev.: H.A. R. Gibb, Londra 1928.
- el-Belâzurî, *Ensâb el-Eşrâf*, c. IVB, neşr.: M. Schloesinger, 1938-40 ve c. V, neşr.: S.D. Goitein, 1936.
- el-Belhî, Ahmed b. Sehl., *Kitâb el-Bed' ve 't-Ta'rih*, Paris 1899 vd..
- el-Bîrûnî, *Chronology of Ancient Nations*, İng. çev.: E. C. Sachau, Londra 1879.
- el-Câhız, Amr b. Bahr., *Kitâb el-Beyân ve 't-Tebyîn*, Kahire 1351 / 1932.
- el-Câhız, Amr b. Bahr., *Kitâb el-Hayâvân*, Kahire 1323-24 / 1907.
- el-Câhız, Amr b. Bahr., *Kitâb el-Buhalâ*, neşr.: van Vloten, Leiden 1900.
- el-Câhız, Amr b. Bahr., *Resâ'il*, neşr.: H. Sendubî, Kahire 1352 / 1933.
- el-Cüveynî, İmâm el-Harameyn., *Kitâb el-İrşâd*, neşr. ve fr. çev.: Luciani, Paris 1938.
- Dasgupta, S., *A History of Indian Philosophy*, 2 cilt, Londra (C.U.P.) 1922.
- de Boer, T. J., *History of Philosophy in Islam*, İng. çev.: Edward R. Jones, Londra 1903.

- ed-Demîrî, *Hayât el-Hayâvân*, Bülâk 1305 / 1887.
- Dozy, Supplément aux Dictionnaires Arabes, Leiden 1881.
- Ebü'l-Fidâ, *Abulfedâe Annales Muslemici arabice et latine*, neşr.: J.J. Reiske, 5 cilt, Hafniae 1879 vd.
- Ebü Hanîfe, *el-Fıkh el - Ekber*, Haydarabad 1321 / 1903.
- Ebü'l-Mehâsin, *Havâdis ez-Zuhûr fî madâ'l-eyyâm ve's-Şuhûr*, 2 cilt, neşr.: W. Popper, Leiden 1932 ve 1942.
- Encyclopedia of Islam* (Eski Baskı).
- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan., *Makâlât el-İslâmiyyîn*, neşr. H. Ritter, İstanbul 1929.
- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan., *el - İbâne an Usûl ed-Diyâne*, Haydarabad 1321 / 1903.
- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan., *el-Luma'*, neşr.: Hammuda Gurâbe, Kahire 1954. Yazar British Museum'daki elyazmayı kullanmıştır: Or. 3091.
- Frankl, P.F., *Ein Mu'tazelitischer Kalam aus dem roten Jahrhundert*, Viyana 1872.
- Friedlaender, I., *The Heterodoxies of the Shi'a according to Ibn Hazm*, New Haven 1909.
- Friedlaender, I., *Abdullah b. Saba*, Zeitschrift für Assyriologie içinde, c. XXIII (1909), XXIV (1910).
- Gabrielli, *Il Califato di Hisham*, İskenderiye 1935.
- Galland, H., *Essai sur les Mo'tazélites*, Paris 1906.
- el-Gazâlî, Ebû Hâmid., *Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtinijja-Sekte*, neşr.: I. Goldziher, Leiden 1916.
- el-Gazâlî, Ebû Hâmid., *İhyâ' Ulûm ed-Dîn*, Kahire 1933.
- el-Gazâlî, Ebû Hâmid., *İlcâm el-Atâmm*, Kahire 1303 / 1885.
- el-Gazâlî, Ebû Hâmid., *el-Meznûn es-Sagîr*, Kahire 1303 / 1885.
- Goldziher, I., *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg 1925.
- Goldziher, I., *Katolische Tendenz un Particularismus in Islam*, Beitrage zur Religionswissenschaft içinde, 1913-1914.
- Goldziher, I., *Materialien zur kenntnis der Almohadenbewegung*, Z. D. M. G., c. XLI, Leipzig 1887.
- Goldziher, I., *Aus der Theologie des Fachr uddin al-Razi*, Der Islam. c. III; Strasburg, Berlin 1912.
- Goldziher, I., *Hellenistischer Einfluss auf Mu'tazilitischen Chalifatstheorien*, Der Islam, c. VI, 1915-1916.
- Goldziher, I., *Die Gottesliebe in der Islamischen Theologie*, Der Islam, c. IX, 1919.
- Guidi, M., *La Lotta fra l'Islam e il Manicheismo*, Roma 1927.
- Guyard, S., *Abd ar-Razzak et son traité de la predestination et le libre arbitre*, J. A. (Journale Asiaticque), Paris 1873.
- Halkn, A. S., *The Hashwiyya*, J.A.O.S., c. LIV, (1934).
- Harnack, A., *Dogmengeschichte*, 4 cilt, Frieberg 1886-1890.

- el-Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravdat el-Behiyye*, Haydarabad 12322 / 1904.
- el-Hatîb el-Bağdâdî, *Ta'rih Bağdâd*, 14 cilt, Kahire 1349 / 1931.
- el-Hasan el-Basrî, *Risâle*, neşr.: Ritter, Der Islam, c. XXI, (1933).
- el-Hayyât, Abd er-Rahîm., *Kitâb el-İntisâr*, neşr.: Nyberg, Kahire 1925.
- el-Hillî, *Bâb el-Hâdî aşer : A Treatise on the Principles of Shi'ite Theology.*, İng. çev.: Wm. M. Miller, Londra 1928.
- Horovitz, S. Ueber den Einfluss des Stoicismus auf die Entwicklung der Philosophie bei den arabern, Z.D.M.G. c. L VII, (1903).
- Horten, M., *Die Philosophischen Probleme*, Bonn 1910.
- Horten, M., *Die Philosophischen Systeme*, Bonn 1912.
- Horten, M., *Die Erkenntnistheorie des Abu Raschid*, Archiv für Geschichte der Philosophie, c. XXIV.
- Horten, M., *Neues zue Modustheorie des Abu Hashim*, Festgabe zum goten Geburtstag Clemens Baumker, 1913.
- Horten, M., *Die Modustheorie des Abu Hashim*, Z. D. M. G., c. LXIII, (1909).
- Horten, M., *Die Lehre von Kumûn bei Nazzâm*, Z. D. M. G. c. LXIII, (1909).
- Horten, M., *Ma'nâ*, Z.D.M.G., c. LXIV, (1910).
- Huart, C., *Sur les variations de Certains Dogmes*, Revue de l'histoire de religion, 1901.
- Ihvân es-Safâ, *Resâ'il*, Kahire 1928.
- İbn Abd Rabbîhi, *el-Ikd el - Ferîd*, Kahire 1346 / 1928.
- İbn el-Arabî, *Kleinere Schriften des Ibn al-Arabî*, neşr.: Nyberg, Leiden 1919,
- İbn Asâkir, *Tebyîn Kezîb el-Müfterî*, Şam 1347 / 1929.
- İbn el-Cevzî, *Nakd el-İlm* (Telbîs İblîs), Kahire 1340 / 1921.
- İbn el-Esrî, Mübârek., *Câmi' el-Usûl*, bir bölümü Vlieger'in *Kitâb el-Quadr*'ında, Leiden 1903.
- İbn el-Esrî, Mübârek., *el-Kâmil fi't-Ta'rih*, Leiden 1851.
- İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, neşr.: M. Quatremere, 3 cilt, Paris 1858.
- İbn Hanbel, Ahmed., *el-Müsned min Mesâ'il Ebi Abdillâh Ahmed*, British Museum, Or. 2675
- İbn Hanbel, Ahmed., *er-Redd alâ'z-Zanâdika ve 'l-Cehmiyye*, British Museum, Or. 3106; bu eserin tıpkıbasım ve çevirisi Dâr el-Funûn İlahiyat Fakültesi Dergisinde yapıldı, bak., Kıvâmeddin (Burslan), sayı: 5-6, İstanbul 1927.
- İbn Hazm, *Kitâb el-Fisal fi'l-Milel ve'n-Nihal*, Kahire 1317 / 1899.
- İbn Hazm, *Tavk el-Hemâme*, neşr.: D.K. Pétröf, Leiden 1914.
- İbn el-Humân, *el-Musâyere fi'l-Akâ'id el-Münciyye*, el-Musâmere ile birlikte, Kahire 1317 / 1899.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifâ el-Galil*, Vlieger'in *Kitâb el-Quadr*'ında, Leiden 1903.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-İctimâ el-Cuyûş el-İslâmiyye alâ gazv el-Mu'attıla ve'l-Cehmiyye*, 1351 / 1932 baskısı.

- İbn Kuteybê, *Kitâb el-Ma'ârif*, Goetingen 1850.
- İbn Kuteybe, *Uyûn el-Ahbâr*, Kahire 1343-1349 / 1925-1930.
- İbn Kuteybe *Te'vîl Muhtelif el-Hadis*, Kahire 1326 / 1908.
- İbn Kuteybe, *İhtilâf fi'l-Lafz*, Kahire 1349 / 1930.
- İbn Manzûr, *Lisân el-Arab*, Bûlâk 1300-1308 / 1882-1890.
- İbn Meymûn (Maimonides), *Le Guide des Égarés*, neşr. ve fr. çev.: S. Munk, Paris 1856-1866.
- İbn en-Nedîm, *el-Fihrist*, neşr.: Flügel, Leiden 1871-72,
- İbn Sa'd, *et - Tabakât el-Kübrâ*, neşr.: E.C. Sachau, Leiden 1904 vd.
- İbn Teymiyye, *Minhâc es - Sünne*, Bûlâk 1321 / 1903.
- İbn Teymiyye, *Risâle Ba'labekiyye*, Kahire 1328 / 1910.
- İbn Teymiyye, *el - Akidet el-Vâsitiyye*, Mecmû'at er-Resâ'il el-Kübrâ içinde, Kahire 1322 / 1904,
- İbn Tûmert, *Le Livre de Mohammad b. Toumart*, neşr.: Luciani, Cezâyir 1903.
- el-İcî, Abdurrahman., *Kitâb el-Mevâkıf*, neşr.: Soerensen (V, ve VI. kısımlar), Leipzig 1848.
- el-İsfahânî, Ebû'l-Ferec., *Kitâb el-Agânî*, Bûlâk 1868.
- Job of Edessa, *Book of Treasures*, İng. çev.: A. Mingana, Cambridge 1935.
- el-Kalabâzî, Muhammed b. İshâk., *Kitâb et-Ta'arruf li-Mezheb Ehî et-Tasavvuf*, neşr.: A. J. Arberry, Kahire 1352 / 1933-34.
- el-Kâsım b. İbrâhîm, *Kitâb er-Redd alâ'z -Zındîk b. el-Mukaffa*, Guidi'nin, La Lotta fra l'Islam e il Manicheismo'sunda, Roma 1927
- Kaufmann, D., *Geschichte der Attributenlehre in der Jüdischen Religionsphilosophie des Mittelalters von Saadia bis Maimuni*, Gotha 1877.
- el-Keşî, Abd el-Azîz., *Ma'rifet er-Ricâl*, Bombay 1317 / 1899.
- el-Kıftî, *Ahbâr el-Hükemâ*, Leipzig 1902.
- Lane-Poole, S., *Studies in a Mosque*, Londra 1893.
- Macdonald, D. B., *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory* Londra 1903.
- Mainz, E., *Mu'tazilitische Ethik*, Der Islam, c. XXII, (1935).
- el-Makdisî, *Ahsen et-Tekâsım*, neşr.: de Goeje, Leiden 1877.
- el-Makrizî, *el-Hutut*, Bûlâk 1270/1853.
- el-Malâtî, Muhammed b. Ahmed., *et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehî el-Ehvâ ve'l-Bida*, İstanbul 1936.
- Mâlik b. Enes, *el-Müdevvene*, Kahire 1323/1905.
- Malter, H., *Saadia Gaon, His Life and Works*, Philadelphia 1921.
- Margoliouth, D. S., *Early Development of Mohammedanism*, New York 1914.
- Margoliouth, D. S., *Mahdi*, E. R. E. (Encyclopedia of Religion and Ethics), neşr.: Hasting. s.
- Margoliouth, D. S., *Mahdi*, British Academy, 1915-1916.

- Massignon, L., *Essai sur les origine du Lexique technique de la mystique musulman*, Paris 1922.
- Massignon, L., *La Passion d'al-Hosayn al-Hallaj*, Paris 1922.
- el-Mâverdi, *Kitâb el-Bugyat el-Ulyâ fi Edeb ed-Dünyâ ve'd-Dîn*, Kahire 1328/1910.
- el-Mâverdi, *el-Ahkâm es-Sultaniyye*, Kahire 1299/1881.
- el-Mecfisi, Muhammed Bâkir., *Kitâb el-İ'tikâdât*, 1879 baskısı.
- Mehren, M., *Exposé de la réforme de l'Islamisme*, Thirs International Congress of Orientalists, c. II
- el-Mekki, Ebû Tâlib *Kût el-Kulûb*, Kahire 1932.
- el-Merzubânî, *el-Muvaşşah*, Kahire 1343/1924.
- el-Mes'ûdi, *Murûc ez-Zeheb*, neşr.: C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, 9 cilt, Paris 1861 vd.
- el-Mes'ûdi, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, neşr.: de Goeje, Leiden 1894.
- Mez, A., *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg 1922.
- Migne, J. P., *Patrologia Graeca*, Paris 1857-1866.
- Muhammed b. İshâk b. Huzeyme, *Kitâb et-Tevhîd*, 1937 baskısı.
- Muhammed b. Ubeydullah, *Beyân el-Edyân*, Schefer'in Chrestomathie Persane'ı içinde, Paris 1885.
- Munk, S., *Mélanges de la philosophie juive et arabe*, Paris 1859.
- el-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ., *Kitâb el-Münye ve'l-Emel*, Haydarabad 1316/1902.
- el-Müberred, *el-Kâmil*, neşr.: W. Wright, Leipzig 1864 vd.
- Nallino, C. A., *Di una strana opinione attribuita ad al-Gahiz intorno al-Corano*, R. S. O. c. VII, (1916-1918).
- Nallino, C. A., *Sull'origine del nome dei Mu'taziliti*, R. S. O. c. VII, (1916-1918).
- Nallino, C. A., *Sull Nome di Qadariti*, R. S. O. c. VII, (1916-1918).
- en-Nevbahtî, el-Hasan b. Mûsâ., *Firak eş-Şi'a*, neşr.: Ritter, İstanbul 1931.
- en-Nisâbüri, Ebû Reşid Sa'îd., *Kitâb el-Mesâ'il fi'l-Hilâf beyn el-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, Die Atomistische Substanzlehre aus dem Buch der Streitfragen içinde, neşr.: A. Biram, Berlin 1902.
- Noeldeke, T., *Zur Ausbreitung des Schiitismus*, Der Islam, c. XIII, (1923).
- Obermann, J., *Political Theology in Early Islam. Hasan al-Basri's Treatise on qadar*, J.A.O.S. c. LV, (1935).
- Palacios, M. A., *Abenahazem de Cordoba y su historia crítica de las ideas religiosas*, Madrid 1927 vd.
- Palacios, M. A., *Abenmassarra y su escuela*, Madrid 1914.
- Paret, R., *En-Nazzam als Experimentator*, Der Islam, c. XXV, (1939).
- Pines, S. *Beitrage zur Islamischen atomenlehre*, Berlin 1936.
- Pretzl, O., *Die frühislamische Atomenlehre*, Der Islam, c. XIX, (1931).

- er-Râzî, Fahr ed- Din., *İ'tikâdât Fırak el-Müslimin ve'l-Müşrikîn*, neşr.: A. S. en-Neşşar, Kahire 1356/1938.
- er-Râzî, Fahr ed-Din., *Kitâb el-Erba'in fi Usûl ed'Din*, Haydarabad 1353/1934.
- er-Râzî, Fahr ed-Din., *Mahassal Efkâr el-Mütekaddimin ve'l-Mute'ahhirîn*, Nasîr ed-Din Tûsî'nin şerhiyle birlikte, Kahire 1323/1905.
- Rescher, O., *Über Fatalistische Tendenzen in den Anschauungen der Araber*, *Der Islam*, C. II, (1911).
- Ritter, H., *Studien zur Geschichte der Islamischen Froemigkeit, I. Hasan al-Basri*, *Der Islam*, c. XXI, (1933).
- Rueling, J., *Beitrage zur Eschatologie des Islams*, 1895.
- Sâ'id b. Ahmed, *Tabakât el-Umem*, Maşrık'da 1911.
- Schacht, J., *Zur Geschichte des Islamischen Dogmas*, *Der Islam*, c. XXI, (1933).
- Schaeder, N., *Hasan al-Basri*, *Der Islam*, c. XIV, (1925).
- Schaeder, N., *Islam: I. Religionsgeschichtliches*, *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* içinde, Tübingen 1929.
- Schmoelders, A., *Essai sur les écoles philosophiques*, Paris 1842.
- Schreiner, M., *Beitrage zur Geschichte der Theologischen Bewegungen im Islam*, Z.D.M.G., c. LII, (1898).
- Schreiner, M., *Zur Geschichte des As'aritentums*, Eighth International Congress of Orientalists, (1891-1893).
- Schreiner, M., *Der Kalam, Berichte über der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums*, Berlin 1895.
- Schreiner, M., *Studien über Jeschu'a b. Jehuda*, Berlin 1900.
- es-Sekûnî, Umar b. Muhammed., *Kitâb et-Temyiz li-Beyân mâ tefsr es-Zemahşerî min el-İ'tizâl*, S. O. A. S.
- es Sem'ânî, el-Ensâb, Leiden ve Londra 1912.
- es-Sirâfî, *Biographies of Grammarians (Ahbâr en-Nuhât el-Basriyyîn)*, neşr.: F. Krenkow, Paris-Beyrut 1936.
- Spitta, W., *Zur Geschichte des Abu'l-Hasan al-Ascharis*, Leipzig 1876.
- Steiner, H., *Die Mu'taziliten oder die Freidenker im Islam*, Leipzig 1865.
- Strothmann, R., *Die Zwölferschia*, Leipzig 1926.
- Strothmann, R., *Islamische Konfessionkunde und das Sektenbuch des As'ari*, *Der Islam*, c. XIX, (1931).
- Strothmann, R., *Berber und Ibâditen*, *Der Islam*, c. XVII, (1928).
- es-Subkî, *Tabakât es-Şâfi'iyye*, Kahire 1324/1906.
- Sweetman, *Islam and Christian Theology*, Londra 1945.
- es-Şa'rânî, *Levâkih el-Envâr*, Kahire 1321/1903.
- es-Şehrestânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, neşr.: Cureton, Londra 1846.

- eş-Şehrestâni, *Nihâyet el-İkdâm*, neşr. ve kısaltarak İng. çev.: A. Guillaume, Oxford 1934.
- eş-Şerif el-Murtazâ, Ali b. Hüseyin., *ed-Dürer ve'l-Gurer*, Kahire 1325/1907.
- et-Taberî, *Tâ'rih er-Rusûl ve'l-Mulûk*, neşr.: de Goeje, 15 cilt, Leiden 1879-1901.
- et-Taberî, *Tefsîr*, 30 cilt, Kahire 1320-1321/1902-1903.
- et-Tabersî, Fazl b. Hasan., *Kitâb el-İhticâc*, Tahran 1302/1885.
- et-Taftezânî, Sa'd ed-Dîn., *Şerh el-Akâ'id en-Nesefiyye*, Kahire 1335/1916.
- Tahânevî, *Keşşâf Istulâhât el-Funûn (Dictionary of Technical Terms)*, neşr.: Sprenger, Kalküta 1854 vd.
- et-Tahâvî, Ahmed., *Beyân es-Sünne ve'l-Cemâ'a*, Macdonald Presentation Volume içinde tercüme edildi, 1933.
- Thomson, W., *Khârijitism and the Khârijites*, Macdonald Presentation Volume, 1933.
- van Vloten, G., *Les Hachwa et Nabita*, Eleventh International Congress of Orientalists.
- van Vloten, G., *Die Wooger*, Friedlaender, *Heterodoxies*'de nakleder.
- Vlieger, A., *Kitâb el-Quadr*, Leiden 1903.
- von Grunebaum, A., *Medieval Islam*, Londra-Chicago 1946.
- von Kremer, *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams*, Leipzig 1868.
- von Kremer, *Kulturgeschichte Streifzüge auf dem Gebiete des Islams*, Leipzig 1873.
- Watt, M., *Origin of the Islamic Doctrine of Acquisition*, J.R.A.S. (Journal of Royal Asiatic Society) (1943).
- Wellhausen, J., *Die religioes-politischen Oppositionsparteien im alten Islam*, Abhandlungen der koenigl. Gesells. der Wissensch. in Goetingen içinde Berlin 1901.
- Wensinck, A., *Muslim Creed*, Cambridge 1932.
- Wensick, A., *Les preuves de l'existence de Dieu*, Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, c. LXXXI, Ser. A. (1936).
- Wittmann, M., *Unterscheidung von Wesenheit und Dasein in der arabischen Philosophie*, Festsage zum guten Geburtstag Clemens Baeumker, 1913.
- Wolfson, H. A., *Kalam Arguments for Creation in Saadya, Averroes, Maimonides and St. Thomas*, Saadya Anniversary Volume, New York 1943.
- el-Yâfi'i, Abdullah b. Es'ad., *Merhem el-İlel el-Mu'addile fi def' eş-Şubh ve'r-Redd alâ'l-Mu'tezile*, neşr.: Denison Ross, Kalküta 1910.
- Yâkût, *Mu'cem el-Udebâ*, neşr.: D.S. Margoliouth, Kahire 1923 vd.
- Yâkût, *Mu'cem el-Buldân* Kahire 1323/1905.
- ez-Zebidî, el-Murtazâ., *Ithâf es-Sâde*, Kahire 1311/1893.
- ez-Zemahşehri, Ebû'l-Kâsum., *el-Keşşâf an Hakâ'ik et-Tenzil*, Bûlâk 1318/1900.

Fiyatı: 300 lira